

Centraal Planbureau

Herstel groei na 2012	<i>Begrotings- tekort 2013 4,6 procent</i>
-----------------------------	--

**Centraal
Economisch
Plan
2012**

Herstel groei na 2012	<i>Begrotings- tekort 2013 4,6 procent</i>
-----------------------------	--

Centraal
Economisch
Plan
2012

Inhoud

1	Economie in 2012-2015—8
1.1	Samenvatting en inleiding—9
1.2	Beschouwing—21
2	Internationaal—24
2.1	Inleiding—25
2.2	De internationale conjunctuur—28
2.3	De Nederlandse uitvoer—41
3	De Nederlandse economie—46
3.1	Economische ontwikkeling op hoofdlijnen—47
3.2	Gezinsconsumptie en investeringen—56
3.3	Financieel-economische ontwikkelingen—65
3.4	Prijzen en lonen—70
3.5	Arbeidsmarkt—72
4	Begroting en koopkracht—76
4.1	Inleiding—77
4.2	Collectieve uitgaven—85
4.3	Collectieve lasten—92
4.4	Overheidsschuld—93
4.5	Koopkracht—94
4.6	Bijlage: Beleidsuitgangspunten—101
	Bijlagen—105
	Verklaring van afkortingen—134

Lijst van kaders in hoofdstukken

1 Economie in 2012-2015

- Mogelijke extra bezuinigingen in Europa treffen ook Nederland—11
- Hoe komt het dat Duitsland het beter doet?—15
- Arbeidsmarkthervormingen ondersteunen Duits herstel—17

2 Internationaal

- TARGET2 saldi illustreren diepte Europese crisis—27
- Onevenwichtigheden in eurogebied nog lang niet weggenomen—31
- Saldo Nederlandse lopende rekening verder omhoog—44

3 De Nederlandse economie

- Potentiële groei en inschatting groei 2014-2015—48
- Terugblik op 2011—51
- Hoge hypotheekschuld leidt tot financiële kwetsbaarheid—67
- De Europese bancaire sector—68
- Nieuwe Interventiewet financiële sector: een stap in de goede richting—69

4 Begroting en koopkracht

- De Europese begrotingsregels zijn verscherpt—80
- Lokale overheden en de EMU-tekortreductie—81
- Waarom is de tekortraming voor 2015 opwaarts herzien?—83
- Houdbaarheid overheidsfinanciën is verslechterd—85
- Houdt hoge groei van de zorguitgaven aan?—89
- Wat levert de nullijn voor de ambtenaren in 2011 op?—90

1 Economie in 2012-2015

De Nederlandse economie is voor de tweede keer in nauwelijks drie jaar tijd in een recessie gekomen, en krimpt naar verwachting in 2012. Vanaf de tweede helft van 2012 vindt bescheiden herstel plaats, in 2013 groeit de economie naar verwachting $1\frac{1}{4}\%$. In 2014 en 2015 trekt de groei iets aan tot $1\frac{1}{2}\%$ per jaar. Per saldo verliezen we ruim $\frac{1}{4}\%$ groei per jaar ten opzichte van de doorrekening van het regeer- en gedoogakkoord. Dit werkt door in de overheidsfinanciën. Het begrotingstekort zal, zonder aanvullende maatregelen, in 2012 en 2013 op 4,6% bbp komen, en in de jaren daarna dalen naar een tekort van 4,1% in 2014 en 3,3% in 2015. Daarmee blijft het boven de 3% norm van de Europese buitensporig-tekortprocedure. Ook de koopkracht komt in de periode 2011-2015 ongunstiger uit dan voorzien ten tijde van het regeer- en gedoogakkoord. De mediane koopkracht daalt met gemiddeld $\frac{3}{4}\%$. De internationale omgeving blijft onzeker, en neerwaartse risico's overheersen. Ten aanzien van de eurocrisis is verondersteld dat er geen grote ongelukken gebeuren, maar dat er op korte termijn ook geen substantieel vertrouwensherstel plaatsvindt.

1.1 Samenvatting en inleiding

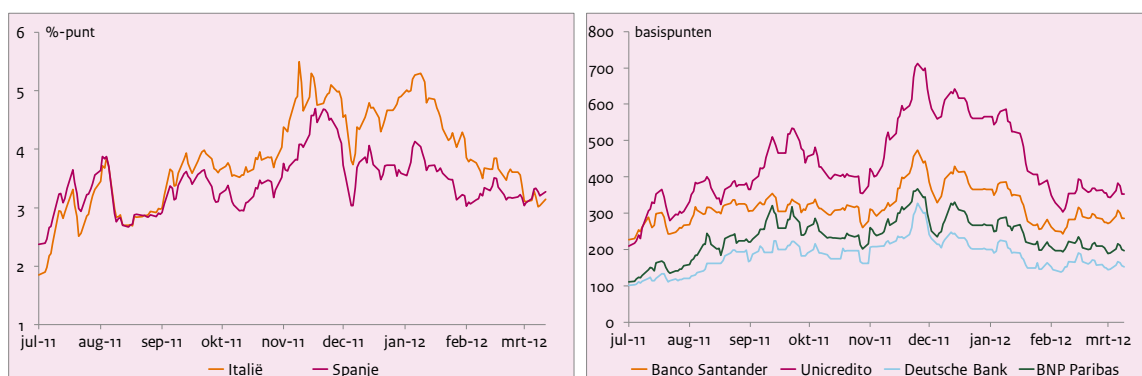
Wereldeconomie in dip, voorzichtig herstel vanaf volgend jaar

De economische groei is in 2011 wereldwijd vertraagd. In de hoogontwikkelde economieën was de afzwakking van het groeitempo het sterkst. In de loop van het jaar ontwikkelde de Europese conjunctuur zich aanmerkelijk slechter dan de Amerikaanse. De groei trok in de Verenigde Staten weer aan, het bbp van het eurogebied kromp in het laatste kwartaal van 2011. De verwachting is dat de economie van het eurogebied in 2012 krimpt met ½%. In 2013 en de jaren daarna volgt voorzichtig herstel. Gegeven de naar verwachting magere economische groei in de Verenigde Staten en afkoelende Aziatische economieën zal de groei van het wereldwijde bbp in 2012 vertragen tot 2¾%, om in 2013 weer enigszins te herstellen tot 3¾%.

Europa - in het oog van de storm?

In 2011 is de euro in zeer zwaar weer geweest, vooral vanwege onzekerheid op de financiële markten over het (politieke) commitment aan de euro. Op een aantal momenten in augustus, september en november heeft de ECB stevig geïntervenieerd om markten te kalmeren. De eerste maanden van 2012 is de schulden crisis in het eurogebied echter in rustiger vaarwater gekomen. Het is aannemelijk dat het beschikbaar stellen van extra liquiditeit in de vorm van driejaars leningen door de ECB, de driejaars longer term refinancing operations (LTRO), regeringswisselingen en aangekondigde hervormingspakketten in Italië en Spanje daarin een rol spelen. Dankzij het steunprogramma kunnen commerciële banken, tegen onderpand, liquiditeit aantrekken tegen een lage rente. Rentever verschillen met Duitse staatsobligaties zijn gedaald, aandelenkoersen zijn hoger en de volatiliteit van die koersen is kleiner. De afgenomen spanning blijkt ook uit het feit dat de directe interventies door de ECB vanuit het Securities and Markets Programme (SMP) veel kleiner zijn geworden. In onderstaande figuren is zichtbaar dat na de Italiaanse en Spaanse regeringswisselingen (november 2011) en de aankondiging van de liquiditeitsverruimende maatregelen van de ECB (8 december 2011) het rentever verschil van Italiaanse en Spaanse overheidsobligaties ten opzichte van Duitse (links) en de vijfjaars CDS-premies voor enkele Europese banken duidelijk zijn gedaald (rechts). Daarmee is in ieder geval tijd gekocht voor overheden en financiële instellingen om orde op zaken te stellen.

Figuur 1.1 **Lichtpunten in de eurocrisis: rentever verschil met Duitsland op Italiaanse en Spaanse obligaties (links), vijfjaars CDS-premies Europese banken (rechts) dalen**

Ondanks de stabilisering op de financiële markten zal de neergang van de conjunctuur in het eurogebied naar verwachting ook in de eerste helft van dit jaar nog aanhouden. Voorlopende indicatoren wijzen op een zwakke productiegroei in het eurogebied. De ontwikkeling van de Duitse economie vormt een lichtpunt en dat is goed nieuws voor de Nederlandse export die voor een kwart naar Duitsland gaat. In de projectie wordt een bescheiden herstel van de economie van het eurogebied geraamd vanaf de tweede helft van 2012. Dit is gebaseerd op het zeer soepele monetaire beleid, de lichte verbetering van de situatie op de financiële markten en beperkt vertrouwensherstel. Ten aanzien van de eurocrisis is verondersteld dat geen grote ongelukken gebeuren, maar dat er op korte termijn ook geen substantieel vertrouwensherstel plaatsvindt. We nemen aan dat Europese regeringsleiders genoeg doen om een escalatie van de schuldencrisis te voorkomen, maar er niet in slagen deze op korte termijn op te lossen. Op de Europese financiële markten blijft sprake van aanzienlijke problemen. De benodigde aanpassingen in de economieën van het eurogebied voor duurzaam herstel zijn zo ingrijpend dat, zelfs als ze snel worden doorgevoerd, het niet waarschijnlijk is dat dit proces op korte termijn al grote positieve effecten op de groei heeft. In feite wordt met deze veronderstellingen het doormodderscenario uit de recente ramingen voor de korte termijn doorgetrokken naar latere jaren.¹ De EMU en EU blijven intact, er is geen herstructurering van Italiaanse en Spaanse schulden nodig en er komen geen grote nieuwe problemen in de financiële sector. Banken zullen wel balansen verkorten en als gevolg daarvan kunnen investeringen achterblijven, maar aangenomen is dat dit voor Nederlandse banken niet op grote schaal het geval is. Dit leidt tot lagere groei van de arbeidsproductiviteit. Ook is het staande budgettaire beleid in veel landen restrictief, hetgeen tijdelijk de groei drukt. Er is nog geen rekening gehouden met extra bezuinigingen die vermoedelijk noodzakelijk zijn om aan de Europese begrotingsregels te voldoen. Zie het kader voor een onzekerheidsvariant op dit punt.

Er zijn dus belangrijke neerwaartse risico's. Naast het neerwaartse risico door extra bezuinigingen in eurolanden kan de groei in het eurogebied nog verder onder druk komen te staan door escalatie van de eurocrisis. Het schuldenprobleem van Griekenland is nog niet opgelost en de rente op Portugese obligaties loopt de laatste maanden langzaam op. De ratings van Frankrijk, Oostenrijk, Italië, Spanje en het EFSF-noodfonds zijn verlaagd. Nog altijd is een scenario waarin de zorgelijke situatie in Griekenland en Portugal via de financiële markten overslaat naar grotere lidstaten als Spanje of Italië, niet onmogelijk. Een meer sluipend risico is een "Japan-scenario" met langdurig lage groei. De Europese bankensector is nog niet uit de problemen en de benodigde herkapitalisatie zal de kredietverlening aan bedrijven en gezinnen verder onder druk zetten. De liquiditeitsverruiming door de ECB middels de driejaars LTRO beperkt op korte termijn het risico op een credit crunch, voor zover deze liquiditeit gebruikt wordt voor kredietverlening. Daarnaast kan het een positief neveneffect hebben op de rentes op Spaans en Italiaans schuld papier. Banken kunnen een aardig rendement maken door bij de ECB geld op te halen tegen effectief 1% rente en daarvan Spaanse en Italiaanse obligaties te kopen (of in ieder geval niet te verkopen). Zolang dat goed gaat, kunnen banken zo hun financiële positie verbeteren.

¹ Zie CPB, Decemberraming 2011, Economisch Vooruitzichten 2012, CPB Policy Brief 2011/13, blz. 6 en Oeso 2011, *Economic Outlook* voor een "muddling through" scenario.

Mogelijke extra bezuinigingen in Europa treffen ook Nederland

Net als Nederland zitten ook veel andere landen in het eurogebied in de buitensporig-tekortprocedure van de Europese Commissie. De meeste landen moeten volgens die regels in 2013 aan de 3%-norm voor het EMU-tekort voldoen, maar dat vereist naar verwachting extra inspanningen (a). De hier besproken variant gaat ervan uit dat al deze landen dit doen (b, c). Het EMU-saldo van het totale eurogebied verbetert in deze variant met 1% bbp, waarbij de technische aanname is gemaakt dat dit voor de helft wordt gerealiseerd door lagere uitgaven en voor de helft door hogere belastingen. De macro-economische effecten hiervan verschillen. Op korte termijn hebben uitgaven een groter effect op het bbp, maar dit verdwijnt op lange termijn. Het effect van hogere belastingen op het bbp komt later op gang, maar blijft wel op lange termijn bestaan. De gebruikte begrotingselasticiteiten voor de eurolanden komen van de Europese Commissie (d). Onderstaande tabel laat de gevolgen voor Nederland zien. Doordat overheden op de rem gaan staan, komt het bbp van het eurogebied lager uit, wat zich vertaalt in een 2,8% lagere relevante wereldhandel in 2013 (e). Op basis van OESO-modelexercities is aangenomen dat in 2014 en 2015 enig herstel optreedt. De vraag naar Nederlandse producten vanuit het eurogebied neemt af, wat de uitvoergroei in 2013 vertraagt. Het bbp in Nederland komt in 2013 dan ook 0,7% lager uit dan in de CEP-raming, waardoor een groei van $\frac{3}{4}\%$ resteert. Een deel van het bbp-verlies wordt in 2015 goedgehaakt omdat door de herstellende wereldhandel de bbp-groei in dat jaar 0,4%-punt hoger is dan in de CEP-raming. De lagere productie leidt met enige vertraging ook tot lagere werkgelegenheid en hogere werkloosheid waardoor deze uitkomt op $6\frac{1}{2}\%$ in 2014. De contractlonen komen mede hierdoor onder druk te staan, waardoor de werkloosheid in 2015 weer iets daalt. De consumptie van huishoudens reageert iets vertraagd op de lagere productie en komt in 2015 0,6% lager uit dan in het centrale pad. De slechtere macro-economische situatie leidt ook tot een negatiever EMU-saldo voor Nederland. In 2013 is dit 0,2%-punt lager. Door de verder dalende belastinginkomsten blijft het saldo in 2015 nog iets verder achter bij de CEP-raming, namelijk 0,4%-punt.

	2013	2014	2015
	Cumulatieve afwijkingen in % van de CEP-raming		
Relevante wereldhandel, volume	-2,8	-2,3	-1,5
Invoerprijs goederen	-0,1	-0,4	-0,4
Bbp eurogebied, volume	-1,1	-0,9	-0,5
Bbp, volume	-0,7	-0,7	-0,3
Productie marktsector, volume	-1,0	-1,0	-0,4
Consumptie huishoudens, volume	-0,1	-0,4	-0,6
Investerings bedrijven (excl. woningen), volume	-2,9	-2,3	0,5
Uitvoer goederen (excl. energie), volume	-2,4	-2,0	-1,4
Invoer goederen	-1,6	-2,0	-0,9
Werkgelegenheid, arbeidsjaren	-0,2	-0,7	-0,5
Werkloosheid (niveau, % beroepsbevolking)	0,2	0,6	0,4
Contractloon marktsector	-0,2	-1,2	-1,3
Consumentenprijsindex (CPI)	-0,1	-0,4	-0,6
EMU-saldo (% BBP)	-0,2	-0,5	-0,4

(a) Gebaseerd op de najaarsraming voor de EMU-saldi van de eurolanden door de Europese Commissie. Deze is geactualiseerd met behulp van recente bbp-ramingen van eurolanden die ook voor dit CEP zijn gebruikt.

(b) Om consistentie met de rest van het CEP te bewaken, is technisch verondersteld dat Nederland dit niet doet.

(c) Griekenland en Ierland hebben een latere deadline dan 2013. In de simulatie is geen rekening gehouden met het feit dat voor bepaalde landen (zoals Griekenland) het niet halen van de begrotingsdoelstelling negatieve vertrouwenseffecten teweeg kan brengen met mogelijk neerwaartse effecten op de economische groei.

(d) Zie [begrotingselasticiteiten EC](#).

(e) De effecten van de budgettaire verkrapting op het bbp van de eurolanden is bepaald met het Interlink-model van de OESO (zie [interlink-model](#)). Doorwerking hiervan op de wereldhandel en de invoerprijzen is bepaald met het reguliere CPB-instrumentarium.

Er zijn echter ook nadelen. Het solvabiliteitsprobleem van banken wordt niet opgelost en banken hebben door de goedkope liquiditeit minder prikkels om hun balansen te herstructureren. Het risico bestaat dat, net als bij de Japanse “zombiebanken” in de jaren negentig, insolvable banken dankzij het infuus van de ECB nog jaren zieltogend overeind blijven, met alle misallocaties van krediet die dat tot gevolg heeft.² Als het vertrouwen in de Europese bankensector niet is hersteld tegen de tijd dat de LTRO afloopt, zal opnieuw liquiditeitssteun nodig zijn om te voorkomen dat banken omvallen. Een tweede risico is dat als de LTRO er toe leidt dat banken met de liquiditeit van de ECB op grote schaal Italiaans en Spaans schuld papier kopen, de kosten voor de Europese banken veel hoger zijn als onverhoopt toch een herstructurering van Spaanse of Italiaanse schulden nodig is.³ Als dit zich concentreert bij banken in Zuid-Europa die er financieel toch al niet goed voor staan, verergert dit de problematiek. Met de liquiditeitsverruiming is het probleem dus niet opgelost. Wel koopt de ECB tijd, waardoor de benodigde herstructurering van bankbalansen meer gespreid kan plaatsvinden en landen als Spanje en Italië wat lucht krijgen om orde op zaken te stellen en hun overheidsfinanciën onder controle te krijgen.

De Nederlandse economie - matig herstel na 2012

Met twee kwartalen krimp in de tweede helft van 2011 is Nederland voor de tweede keer in nauwelijks drie jaar tijd in een recessie terechtgekomen. Deze krimp werkt door in het jaarcijfer van 2012. Dit jaar neemt het bbp af met ¾%, na de groei van 1,2% in het afgelopen jaar. Uitgaande van een voortzetting van de huidige rust in de eurocrisis, ligt volgend jaar een bescheiden groei van de economie van 1¼% in het verschiet. Daarbij is nog geen rekening gehouden met de effecten van eventuele extra bezuinigingen. In 2014 en 2015 trekt de groei iets aan, tot 1½% per jaar. De groei in deze twee jaren wordt iets hoger geschat dan bij de analyse van het regeer- en gedoogakkoord, voornamelijk doordat er sprake is van wat meer inhaalgroei.⁴ Het bbp blijft gedurende de gehele periode echter onder potentieel. Per saldo komt de groei daarmee op gemiddeld 1% per jaar in de periode 2011-2015. Daarmee verliezen we ruim ¼% groei per jaar (circa 1½% cumulatief) in de periode 2011-2015 ten opzichte van de prognose ten tijde van het regeer- en gedoogakkoord (figuur 1.2 links).

² De Japanse centrale bank voorzag insolvable Japanse banken van goedkoop geld in de hoop dat deze uiteindelijk uit de problemen zouden groeien. Deze zogenaamde zombiebanken rolden, op deze manier gesteund door de centrale bank, hun slechte leningen door in de hoop dat de betreffende zombiebedrijven uit de problemen zouden groeien. De onvermijdelijke herstructurering van insolvable bedrijven en banken werd op deze manier jarenlang vertraagd. Gezonde, startende bedrijven kregen geen krediet. De misallocatie van krediet die hiervan het gevolg was heeft zeker bijgedragen aan wat later bekend is komen te staan als “the lost decade” van de Japanse economie. Japanse banken gebruikten goedkope liquiditeit van de centrale bank in veel gevallen voor het kopen van staatsobligaties van andere Aziatische landen met een hoog rendement (zie bijvoorbeeld [Yalman Onaran over zombiebanken](#)). Er zijn ook verschillen; de Europese monetaire autoriteiten hebben adequater gereageerd dan de Japanse centrale bank destijds, banken zijn meer (maar nog onvoldoende) geherkapitaliseerd, en de eurocrisis is meer een crisis van overheden dan van zombie bedrijven.

³ Zie bijvoorbeeld Wyplosz, 2012, [The ECB's euro trillion bet](#), [vox.eu](#), februari.

⁴ CPB, 2010, Analyse economische effecten financieel kader, CPB Notitie, september.

Figuur 1.2 Bbp-volume ten opzichte van vorige raming (links) en eerdere crises (rechts)

Door de twee recessies in korte tijd zal de economie naar verwachting pas in 2014 groter zijn dan in het eerste kwartaal van 2008. De Nederlandse economie is dan per saldo zes jaar lang niet gegroeid. Dat is –uitgezonderd de Tweede Wereldoorlog – niet meer voorgekomen sinds de wereldcrisis van de jaren dertig. Destijds duurde het tot 1936 voordat het bbp-volume weer boven dat in 1929 lag (figuur 1.2, rechts). Een andere manier om hiernaar te kijken is de bbp-groei te vergelijken met de trendmatige ontwikkeling. Als we de trendmatige ontwikkeling van de bbp-groei vanaf 2001 doortrekken tot 2015 (zie figuur 1.2, rechts), blijkt dat we circa 6% zijn verloren in 2011. Dit verlies loopt door de recessie van 2012 verder op tot 10% in 2015. Overigens is dit verlies aan groei niet puur het gevolg van de crisis. Het beleid drukt per saldo de groei in de kabinetsperiode. Ook de potentiële groei ligt in deze periode lager dan in het verleden, door een afnemende groei van het arbeidsaanbod als gevolg van vergrijzing en een minder grote toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen (zie hoofdstuk 3.1).

De conjuncturele dynamiek in de productie vertaalt zich vooral in een wisselende inkomensgroei bij bedrijven.⁵ De afgelopen twee jaar kwam de groei van het netto nationaal inkomen (NNI) grotendeels daar terecht. Dit jaar zien bedrijven hun reële inkomen sterk teruglopen (figuur 1.3), wat ook weerspiegeld wordt in de voorziene oploep van de arbeidsinkomensquote. Komend jaar trekt de productie naar verwachting weer wat aan. In samenhang met een verbetering van het inkomenssaldo met het buitenland zal dan opnieuw een relatief groot deel van de inkomensgroei bij de bedrijven terechtkomen. Negatieve koopkracht, nauwelijks toename van de werkgelegenheid en bovendien een beperkte toename van de aan huishoudens toe te rekenen overheidsconsumptie leveren voor de huishoudens relatief weinig inkomensgroei op. Ook de overheid deelt in deze projectie niet of nauwelijks mee in de NNI-groei in de komende jaren.

⁵ In de analyse van de 'nationale koek' wordt de zogenoemde individualiseerbare overheidsconsumptie, met name uitgaven voor zorg en onderwijs, toegerekend aan gezinnen, omdat die daarvan rechtstreeks profiteren. Daarnaast wordt het winstinkomen toegerekend aan bedrijven. Voor een nadere toelichting op deze analyse, zie blz. 92 van het *Centraal Economisch Plan 2006*.

Tabel 1.1 Kerngegevens voor Nederland, 2010-2015

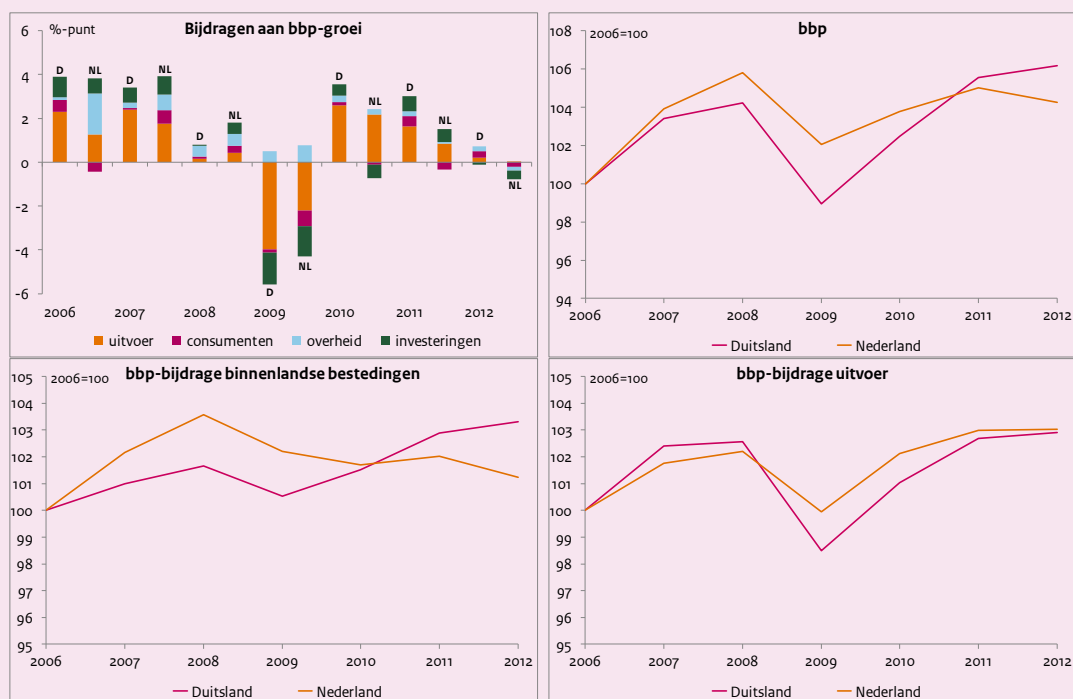
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
mutaties in % per jaar						
Internationale Conjunctuur						
Relevante wereldhandel	11,2	4,0	-1¾	4½	6	6
Prijspeil goederenimport	7,3	5,5	2½	¼	0	-¼
Concurrentenprijs	7,7	5,8	3½	-¼	½	½
Olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	79,5	111,3	111	111	111	111
Eurokoers (dollar per euro)	1,33	1,39	1,29	1,29	1,29	1,29
Lange rente (niveau in %)	3,0	2,9	2,3	2,7	3,0	3,3
Volume bestedingen en buitenlandse handel						
Bruto binnenlands product (bbp)	1,7	1,2	-¾	¼	1½	1½
Consumptie huishoudens	0,4	-0,9	-½	½	½	¼
Overheidsbestedingen	0,7	0,6	-1	0	-¼	-¼
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	-1,4	7,2	-3¾	7½	6¾	5½
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	12,8	4,3	-1¾	3¾	6¼	6¾
w.v. binnenslands geproduceerd	9,4	1,8	-½	3½	4	4
wederuitvoer	15,8	6,3	-3	4	8¼	9¼
Import van goederen	12,6	3,7	-1¾	3¼	5	5¾
Prijzen, lonen en koopkracht						
Prijspeil goederenimport (exclusief energie)	4,4	1,7	½	¼	-¼	-¼
Prijsconcurrentiepositie (a)	1,9	-0,7	2¼	-¾	0	0
Consumentenprijsindex (cpi)	1,3	2,3	2¼	1¾	2	2¼
Contractloon marktsector	1,0	1,4	1¾	1½	2	2¼
Loonvoet marktsector	1,5	2,5	3¼	1½	2½	2½
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens	-0,6	-1,0	-1¾	0	-½	-½
Arbeidsmarkt (b)						
Beroepsbevolking	-0,3	0,0	1¾	¼	0	¼
Werkzame beroepsbevolking	-1,0	0,0	½	-¼	0	¾
Werkloze beroepsbevolking (niveau in dzd personen)	390	389	500	545	535	495
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	4,5	4,5	5½	6	6	5½
Marktsector (c)						
Productie	1,3	1,8	-1½	1¾	2	2
Arbeidsproductiviteit	3,0	1,5	-¾	2½	2¼	1¼
Werkgelegenheid in arbeidjaren	-1,6	0,2	-¾	-¾	0	½
Prijs toegevoegde waarde	2,2	0,5	¾	1	1	½
Reële arbeidskosten	-0,6	2,0	2¼	¼	1½	2
Arbeidsinkomensquote						
	78,7	78,6	81½	79¼	78½	79
Collectieve sector						
EMU-saldo (in % bbp)	-5,1	-5,0	-4,6	-4,6	-4,1	-3,3
EMU-schuld (in % bbp)	62,9	65,6	70,2	73,0	75,0	76,0
Collectieve lastendruk (in % bbp)	38,8	38,2	38,8	38,6	39,0	39,3
(a) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.						
(b) Alle cijfers conform internationale definitie.						
(c) Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.						

Hoe komt het dat Duitsland het beter doet?

Zowel in 2010, als in 2011 was de groei van het bbp in Duitsland hoger dan die in Nederland. Het groeiverschil bedroeg in beide jaren 1¼%-punt. Ook voor dit jaar zijn de groeivoorzichten beter voor Duitsland (1¼%-punt). Sinds het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw is het niet meer voorgekomen dat de Duitse economie sterker toenam dan de Nederlandse.

De belangrijkste oorzaak hiervan is dat de Duitse uitvoer heftiger op de mondiale recessie heeft gereageerd dan de Nederlandse, zowel in de neergang als in de opgang (zie figuur). Ten opzichte van 2006 heeft het niveau van de bbp-bijdrage van de uitvoer zich vorig jaar in beide landen in vergelijkbare mate hersteld, maar door het hogere hersteltempo in Duitsland groeide de Duitse economie sterker in 2010 en 2011. De groei van de vraag uit China naar producten uit Duitsland heeft in de afgelopen jaren gemiddeld een ¼%-punt per jaar bijgedragen aan de Duitse bbp-groei. Minder belangrijk voor het groeiverschil dan de uitvoer, maar wel opmerkelijk is de tegenvallende bijdrage aan het bbp van de binnenlandse vraag in Nederland sinds 2008. In Duitsland heeft de binnenlandse vraag sinds 2010 juist een licht stuwende invloed op het bbp-volume.

Bijdragen van uitvoer en binnenlandse bestedingen aan bbp in Duitsland en Nederland

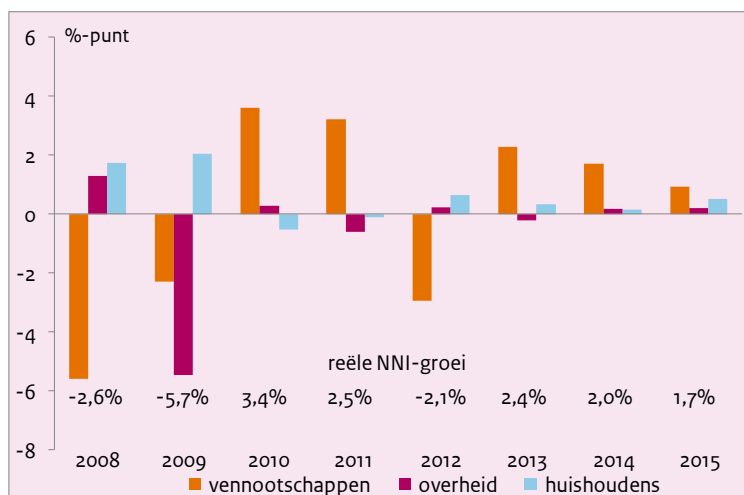
Bron ramingen Duitsland: DIW, januari 2012.

Het zijn dus vooral de consumenten die het in ons land vorig jaar lieten afweten en naar verwachting zal de particuliere consumptie hier ook dit jaar verder krimpen. Het vermogensverlies van gezinnen door de dalende huizenmarkt speelt hierbij een rol. Zo wordt het effect op de Nederlandse particuliere consumptie van een nog enkele jaren voortdurende daling van het met woningen gemoeide vermogen geraamd op -½%-punt per jaar (zie paragraaf 3.2). Het effect hiervan op de bbp-groei is -¼%-punt per jaar. Hier staat in Duitsland een begin van stijgende woningprijzen tegenover.

De verwachting dat de Duitse groeiprestaties ook dit jaar beter zullen zijn dan de Nederlandse, is gunstig voor ons land. Doordat van de binnenlandse bestedingen voorlopig nog geen groei-impuls verwacht wordt, is het de uitvoer die voor bbp-groei moet gaan zorgen. En een kwart van onze uitvoer gaat naar Duitsland.

De dalende consumptie van gezinnen draagt in belangrijke mate bij aan de matige groeiprestaties van de Nederlandse economie. De consumptie is vooral afhankelijk van het inkomen en het vermogen. Dit jaar stijgt het reëel beschikbaar inkomen niet. Volgend jaar is er wel sprake van een kleine opleving, vooral door een hoger looninkomen. In 2014 en 2015 blijven de reële loonstijgingen zeer beperkt, zodat ook in die jaren het reëel beschikbaar inkomen slechts licht toeneemt. Ook vanuit het vermogen is er geen consumptiegroei. De prijs van bestaande koopwoningen daalde vanaf de top in augustus 2008 tot eind 2011 met meer dan 10%. Naar verwachting blijven huizenprijzen de komende jaren in nominale termen dalen, neemt het aantal transacties vanaf 2013 weer licht toe en kunnen de prijzen zich in latere jaren stabiliseren.

Figuur 1.3 Verdeling groei NNI

Het huizenvermogen van gezinnen daalt dus in reële termen fors, en dit heeft een sterk negatief effect op de consumptie. Ook de ontwikkeling van het aandelenvermogen levert geen bijdrage aan de consumptiegroei. Deze vermogensverliezen hebben een effect van $-\frac{1}{2}\%$ per jaar op de consumptie van gezinnen in de periode 2011-2015. Ook de (toekomstige) kortingen op pensioenen werken negatief uit op de consumptie omdat de gezinnen meer gaan sparen om het vermogensverlies gedeeltelijk goed te maken. Ten slotte sparen gezinnen extra uit voorzorg, omdat zij negatieve verwachtingen hebben voor de nabije toekomst, bijvoorbeeld omdat zij vrezen hun baan kwijt te raken. De spaarquote loopt dus sterk op. De lage consumptiegroei is een van de verklaringen voor het opmerkelijke verschil tussen de Nederlandse en Duitse economie (zie kader).

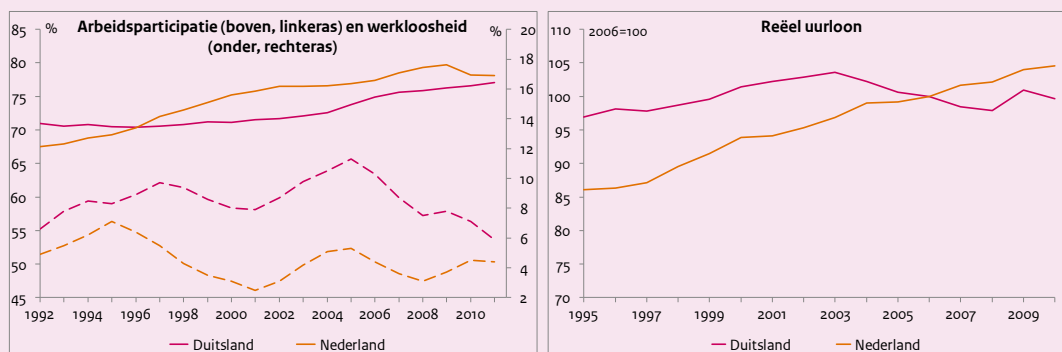
De consumptiequote (nominale consumptie als fractie van het nominale bbp) is overigens al langere tijd aan het dalen, van circa 49% bbp in 2000 naar circa 45% bbp in 2011. De lagere consumptiegroei na de eeuwwisseling is het gevolg van een aanzienlijk minder snel groeiende werkgelegenheid (en dus arbeidsinkomen) ten opzichte van het decennium daarvoor. Onder invloed van de tegenvallende rendementen op aandelen vanaf 2000 werden de pensioenpremies in 2004 en 2005 verhoogd waardoor het beschikbaar inkomen en de consumptiequote gedrukt werden. Ook de huizenprijzen namen veel minder uitbundig toe na de eeuwwisseling, zodat de positieve impuls op de consumptie ook aanzienlijk kleiner was.

Arbeidsmarkthervormingen ondersteunen Duits herstel

In de jaren 2003-2005 zijn in Duitsland omvangrijke arbeidsmarkthervormingen doorgevoerd. Nederland was Duitsland hierin al in de jaren negentig voorgegaan. De zogeheten Hartz-hervormingen beperkten de rechten van werklozen en bijstandsgerechtigden fors en bevorderden de flexibiliteit op de arbeidsmarkt. De duur van de werkloosheidsuitkering werd verkort tot maximaal 24 maanden voor personen van 58 jaar en ouder en maximaal 18 maanden voor personen jonger dan 58 jaar. Werklozen werden actiever geprikkeld om op zoek te gaan naar een baan terwijl er ook meer controle kwam op hun zoek- en acceptatiegedrag. Daarnaast werden de regels voor tijdelijke contracten, uitzendwerk en zelfstandigen zonder personeel versoepeld. In 2006 werd de duur van de werkloosheidsuitkering verder beperkt tot 18 maanden voor 55-plussers en tot 12 maanden voor personen tot en met 54 jaar en in de periode 2006-2010 werd de prikkel om te blijven werken voor ouderen vergroot: de drempelleeftijd voor vroegtijdige pensionering van werklozen ging omhoog van 60 naar 63 jaar, solliciteren werd ook voor werklozen van 58 jaar en ouder verplicht en tot de regeling voor ouderen om gesubsidieerd in deeltijd te gaan werken worden sinds 2010 geen nieuwe werknemers meer toegelaten.

Als gevolg van deze maatregelen zijn de prikkels om aan het werk te blijven of weer aan het werk te gaan vooral voor de lagere inkomensgroepen en voor oudere werknemers vergroot. Door het grotere aanbod van werkzoekenden daalden de lonen (vooral voor de lagere inkomens), steeg de participatiegraad en daalde de werkloosheid (zie figuur). Het gemiddelde reële uurloon daalde in Duitsland met gemiddelde ½% per jaar over de periode 2003-2010. Ter vergelijking: in Nederland steeg het in dezelfde periode met gemiddeld 1% per jaar.

Arbeidsparticipatie en werkloosheid in Duitsland bewegen naar Nederlandse niveaus, maar reële lonen blijven achter

Duitsland werd veel harder door de crisis getroffen dan Nederland (zie voorgaand kader) maar de werkloosheid nam er minder sterk toe. Flexibele werktijden op bedrijfsniveau bieden de verklaring voor de relatief geringe stijging van de Duitse werkloosheid in 2009. Diverse regelingen hebben de flexibele inzet van werknemers door de bedrijven sterk vergroot. Veel werknemers accepteerden tijdelijk kortere werktijden met navenant minder loon of hadden via flexibele werktijdrekeningen uitgesteld loon gespaard voor slechtere tijden. Bij kortere werktijden (*Kurzarbeit*) krijgt de werknemer van de overheid een aanvulling van 60% van het gemiste netto loon; de afdracht van premies door werkgevers blijft op het normale niveau, evenals de hoogte van de uitkering voor de werknemer bij eventueel ontslag. Op het hoogtepunt, in mei 2009, maakten zo'n 1,4 mln werknemers hiervan gebruik. Hiernaast hebben in Duitsland afspraken op bedrijfsniveau over flexibele werktijdrekeningen een hoge vlucht genomen: in 2009 had 50% van de Duitse werknemers zo'n rekening. In tijden van hoogconjunctuur werkt de werknemer extra zonder (volledige) vergoeding van zijn overuren zodat hij in tijden van laagconjunctuur korter kan gaan werken zonder navenant loonverlies. De werkgever heeft een prikkel om de werknemer aan het werk te houden zolang diens rekening nog een positief saldo laat zien en er in verhouding tot het saldo nog voldoende werk is. Bij ontslag gaat het saldo immers mee met de werknemer. Deze flexibele, praktische omgang met werktijden op bedrijfsniveau heeft een dempende invloed op de Duitse werkloosheidscyclus.

In 2012 en 2013 daalt de werkgelegenheid in arbeidsjaren met ¾%. Gegeven de bbp-groei blijft de werkgelegenheid over de hele periode 2011-2015 bezien opvallend stabiel vergeleken met eerdere crises. In eerdere crises in de jaren dertig en tachtig was twee tot drie jaar na het begin van de crisis circa 5% van de werkgelegenheid verloren gegaan. Ondanks twee recessies komt het cumulatieve werkgelegenheidsverlies nu naar verwachting niet boven de 2% uit. Van een duidelijk herstel is geen sprake, de werkgelegenheid blijft per saldo ongeveer stabiel in de jaren 2012-2015 (zie tabel 1.1).

Door de lage economische groei loopt dit en volgend jaar naar verwachting de werkgelegenheid terug en de werkloosheid op. Daarna leiden minder groei van het arbeidsaanbod en een lichte toename van de vraag naar arbeid tot een kleine daling van de werkloosheid tot 495.000 in 2015. Uiteindelijk komt de werkloosheid in 2015 daarmee ca 30duizend personen hoger uit dan ten tijde van het regeer- en gedoogakkoord werd verwacht.

Ook de arbeidsmarktprestaties van de Duitse economie steken de afgelopen jaren positief af tegen de Nederlandse. In een tweede kader is de vergelijking gemaakt tussen de arbeidsmarktprestaties van Nederland en Duitsland, en wordt ingegaan op de Duitse arbeidsmarkthervormingen.

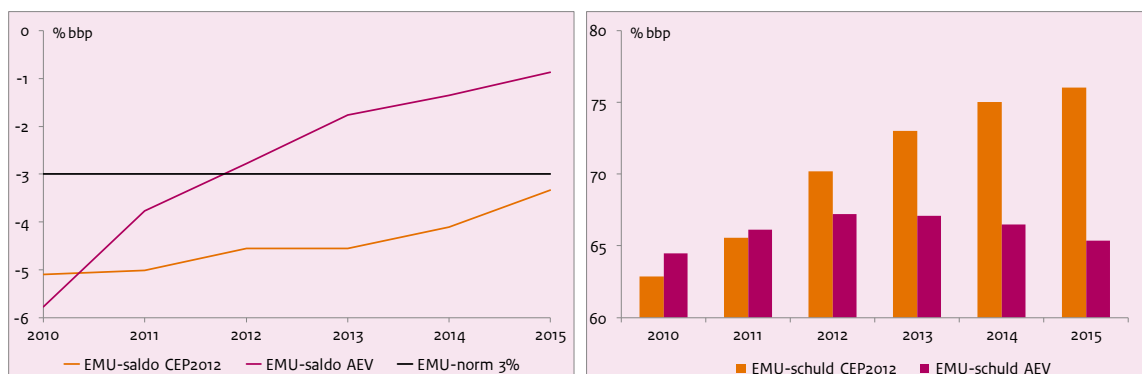
Overheidsfinanciën verbeteren nauwelijks

Met de verslechtering van de vooruitzichten voor de Nederlandse economie verslechtert ook het beeld voor de overheidsfinanciën. Dit jaar verbetert het EMU-saldo nog naar -4,6 % bbp, vooral dankzij de maatregelen van het kabinet. Volgens de huidige raming zal het tekort in 2013 eveneens -4,6 % bbp bedragen. In de jaren daarna verbetert het EMU-saldo nog wel enigszins, maar zonder aanvullend beleid komt het naar de huidige inzichten nog altijd op ruim -3,3% bbp in 2015. Dat is aanzienlijk boven de -0,9% bbp waar het kabinet op rekende bij de totstandkoming van het regeer- en gedoogakkoord. Deze verslechtering van het EMU-saldo ten opzichte van de doorrekening bij regeer- en gedoogakkoord (figuur 1.4, links) is gedeeltelijk terug te voeren op de lagere groei in deze kabinetsperiode. De verslechtering van het EMU-saldo is echter groot in vergelijking tot de groeibijstelling. De belangrijkste verklaring hiervoor zijn de achterblijvende belastinginkomsten in de huidige raming. Belangrijke oorzaak van de achterblijvende inkomsten is een verminderde progressie in de loon- en inkomstenbelasting, doordat de reële loonstijging kleiner is dan in de doorrekening van het regeer- en gedoogakkoord. Ook bij de btw is sprake van een forse tegenvaller als gevolg van de terugval van het incidenteel hoge niveau in 2010, de lagere consumptie in de huidige raming en de verschuiving van consumptie naar het lage tarief als gevolg van de zwakkere reële loonstijging. De ongunstiger ontwikkeling op de woningmarkt leidt tot fors lagere inkomsten uit overdrachtsbelasting (zie ook het kader in hoofdstuk 4).

In 2013 ligt het tekort zowel boven de signaalwaarde van het kabinet (-2,8% bbp), als boven de 3%-norm van de Europese buitensporig-tekortprocedure. De Europese regels, die onlangs verder zijn aangescherpt (zie kader in hoofdstuk 4), eisen dat het tekort in 2013 onder de -3% bbp terecht komt. Als er naar het oordeel van de Europese Commissie sprake is van buitengewone omstandigheden in de economie van de EU als geheel of in de ontwikkeling van de economie van individuele lidstaten, kan zij besluiten om uitstel te verlenen voordat aan de 3%-norm moet zijn voldaan. In hoeverre er aanleiding is om te veronderstellen dat dit het geval is, hangt ook af van de ramingen van de EC voor 2013 die in mei gepubliceerd worden. De nieuwe recessie in Nederland en

het eurogebied zou door de Europese Commissie als buitengewone omstandigheid kunnen worden gezien. Als de Commissie van oordeel zou zijn dat er sprake is van een buitengewone omstandigheid, kan de termijn voor het corrigeren van het buitensporige tekort worden verlengd, in de regel met één jaar. Volgens de huidige inzichten bedraagt het tekort zonder aanvullende maatregelen 4,1% in 2014. Vooralsnog karakteriseert de Commissie de huidige recessie echter als mild, wat erop duidt dat de recessie momenteel niet als buitengewone omstandigheid wordt gezien.⁶

Figuur 1.4 EMU-saldo (links) en EMU-schuld (rechts), huidige raming ten opzichte van de raming bij regeer- en gedoogakkoord (Actualisatie Economische Verkenning 2011-2015)

De verslechtering van het EMU-saldo werkt ook door in de schuld. Waar in de raming ten tijde van het regeer- en gedoogakkoord nog een afname van de schuld was voorzien vanaf 2013, loopt de schuld nu in de gehele kabinetsperiode verder op, tot 76% bbp in 2015. Deze oploep is vrijwel geheel het gevolg van het verslechterde EMU-saldo. Daarboven is er een beperkt schuldopdrijvend effect van de EFSF-leningen en de bijdrage aan het European Stability Mechanism (ESM).

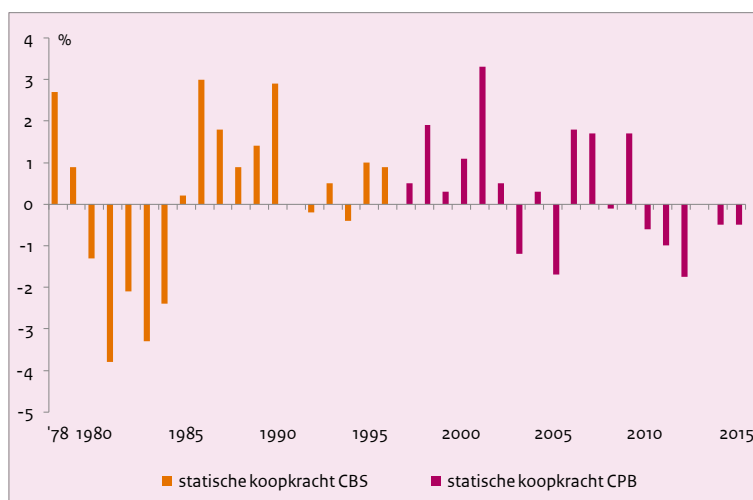
Het houdbaarheidstekort, de permanente verbetering van het begrotingssaldo nodig om de onbeheersbare groei van de overheidsschuld op lange termijn te voorkomen, wordt geraamd op -2,6% bbp in 2015. Ten opzichte van de raming ten tijde van het regeer- en gedoogakkoord is het robuust saldo met 2,1% bbp verslechterd. Deze bijstelling komt vooral doordat belastingen in de jaren 2011-2015 achterblijven bij het bbp en slechts in beperkte mate door een stijging van de overheidsuitgaven. Het pensioenakkoord leidt tot een verbetering van het houdbaarheidstekort met 0,6% bbp. Per saldo verslechtert het houdbaarheidstekort in 2015 met 1,5% bbp ten opzichte van de stand ten tijde van het regeer- en gedoogakkoord.

⁶ Zie Europese Commissie, 2012, EU interim forecast: a mild recession with signs of stabilisation, [februari](#).

Somber koopkrachtbeeld

De statische koopkracht daalt in 2012 voor de helft van de huishoudens met meer dan 1¼%. Voor de andere helft is de koopkrachtverslechtering kleiner dan 1¼%. Het is het derde jaar op rij met een mediane koopkrachtdaling. De daling is gelijk verdeeld over werkenden, uitkeringsgerechtigden en 65-plussers en is deels het gevolg van een reële loondaling en hogere pensioenpremies. De aanvullende pensioenen worden slechts beperkt geïndexeerd en soms zelfs verlaagd. De koopkracht daalt dit jaar ook door beleidsmaatregelen, zoals de beperking van de zorgtoeslag, de beperking van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting en de versobering van een aantal kindregelingen.

Figuur 1.5 Koopkracht (mediaan alle huishoudens) stijgt niet in de jaren 2010-2015

Dit sombere beeld geldt eigenlijk voor de gehele kabinetsperiode. Over de periode 2011-2015 komt de mediane koopkracht, gegeven het staande beleid en de ontwikkeling van de economie zoals hiervoor geschetst, op een gemiddelde jaarlijkse verslechtering van ¾% uit. Bij de doorrekening van het regeer- en gedoogakkoord was dat nog een verslechtering van ¼%. De verslechtering is vooral het gevolg van de grotere daling van de reële lonen en pensioenen. Gemiddeld dalen deze met ¼ tot 1¼%-punt extra per jaar. Voor werkenden is de koopkrachtdaling kleiner (½%) dan voor uitkeringsgerechtigden en 65-plussers (1%), doordat de reële loondaling minder groot is dan de reële daling van de pensioenuitkeringen. Werkende alleenverdieners gaan er meer op achteruit dan andere werkenden. Volgens deze raming hebben we in 2015 zes jaar op rij zonder een mediane koopkrachtverbetering gezien (zie figuur 1.5). Daarmee zou deze periode zonder koopkrachtverbetering langer duren dan die in de recessie van begin jaren tachtig. De cumulatieve mediane koopkrachtdaling over de periode 2010-2015 is met -4¼% wel kleiner dan die in de jaren tachtig (-12¼%).

1.2 Beschouwing

De Grote Recessie in 2009 en de eurocrisis in 2011 hebben de Nederlandse economie zwaar getroffen, zwaarder dan veel andere Europese landen. Naast de bekende crisislanden in het eurogebied (Griekenland, Portugal, Ierland, Spanje en Italië) wordt ook Nederland in 2012 naar verwachting met een krimp geconfronteerd.⁷ Nederland heeft een traditie van gezond sociaal-economisch beleid. Dat beleid heeft geleid tot een hoge groei in de jaren negentig van de vorige eeuw en tot een lage werkloosheid. Dat de Nederlandse economie nu zo slecht presteert, komt dus als een koude douche. Het EMU-saldo staat fors in het rood en de staatsschuld loopt in zeven jaar tijd op van 46% naar 75% van het bbp. Het is onontkoombaar dat er maatregelen getroffen worden om die trend te keren. Afgaande op het houdbaarheidstekort van 2,6% bbp, moet het EMU-saldo structureel met 17 mld euro (bedragen 2015) worden verbeterd. Nederland betaalt na Duitsland nu de laagste rente binnen het eurogebied. De financiële markten hebben er momenteel blijkbaar alle vertrouwen in dat Nederland dit tij zal kunnen keren. Om dat vertrouwen te behouden, moet Nederland zich nu wel vastleggen op een pakket geloofwaardige maatregelen.

Hoe zou een dergelijk pakket eruit kunnen zien? Om de staatsschuld als percentage van het bbp te laten dalen zijn twee zaken cruciaal: een lager tekort en hogere groei. Een lager tekort leidt tot een geringere toename van de teller (de schuld), extra groei leidt tot een snellere toename van de noemer (het bbp). Bovendien maakt extra groei het eenvoudiger om het EMU-saldo te verbeteren, al was het maar omdat de belastinginkomsten daardoor toenemen. Omgekeerd is een hoge staatsschuld slecht voor de groei, omdat die schuld een voorbode is van hogere belastingen in de toekomst.

Het stimuleren van de groei klinkt simpel, maar is in de praktijk geen sinecure omdat dat vaak leidt tot een verschuiving van lasten tussen generaties. Een verhoging van de AOW-gerechtigde leeftijd is een typisch voorbeeld van een maatregel waarbij het mes aan twee kanten snijdt: het is goed voor het tekort en stimuleert tegelijkertijd de groei doordat meer mensen aan het werk blijven. Deze maatregel benadeelt de huidige generatie oudere werknemers omdat zij langer moeten doorwerken. Een tweede voorbeeld van een verschuiving van lasten tussen generaties is een beperking van de hypotheekrenteaftrek. Deze aftrekpost legt een fors beslag op de rijksbegroting waardoor elders extra belasting moet worden geheven. Maar bovendien heeft deze aftrekpost een opdrijvend effect op de huizenprijzen. Die hogere prijzen zijn prettig voor de huidige generatie huizenbezitters, maar ze zijn onaangenaam voor toekomstige generaties die zich daardoor dieper in de schulden moeten steken om een huis te kunnen kopen. Een derde voorbeeld zijn de werkloosheidsuitkeringen en ontslagvergoedingen voor oudere werknemers. Die regelingen beschermen de huidige generatie, maar maken het moeilijker voor jongere generaties om een vaste baan te krijgen, omdat werkgevers zich vanwege die ontslagvergoedingen wel drie keer bedenken voor ze een werknemer in vaste dienst nemen. Zoals in hoofdstuk 3.5 wordt beschreven, is de vaste aanstelling inderdaad op zijn retour. Alle drie deze maatregelen hebben dus met elkaar gemeen dat

⁷ Ook de economieën van België, Cyprus en Slovenië krompen naar verwachting in 2012.

ze voor huidige generaties schijnbaar alleen nadelen met zich meebrengen. De voordelen slaan grotendeels neer bij toekomstige generaties. In dat opzicht heeft het uit de weg gaan van structurele hervormingen hetzelfde effect als het laten oplopen van de staatsschuld: het legt de rekening bij toekomstige generaties. Daarom is het begrijpelijk dat deze drie onderwerpen breed op bezwaren stuiten: de huidige generatie moet de broekriem aanhalen ten bate van generaties die voor een deel nu nog niet mogen stemmen. Dat geldt voor verkleining van de staatsschuld evengoed als voor de lagere huizenprijzen als gevolg van een beperking van de hypotheekrenteaftrek. Toch heeft ook de huidige generatie belang bij structurele hervormingen: alleen door nieuwe generaties hun vleugels uit te laten slaan kan de economie weer gaan groeien, en alleen zo blijven zorg en pensioenen voor de huidige generatie ook in de toekomst betaalbaar.

Vanuit dit gezichtspunt staat Nederland voor hetzelfde probleem als Italië en Spanje. Ook daar moet worden bezuinigd om de overheidsbegroting weer onder controle te krijgen, terwijl tegelijkertijd hervormingen moeten worden doorgevoerd om de economie weer te laten groeien. Zowel hervormingen als bezuinigingen kosten de huidige generaties geld ten bate van hun kinderen. Het vergt een grote politieke krachtsinspanning om beide op het zelfde moment door te voeren. Als beleidsmakers moeten kiezen, dan winnen bezuinigingen het vaak van hervormingen. Zo heeft de Italiaanse premier Monti meer moeite om de arbeidsmarkt te hervormen dan om orde op zaken te stellen bij de overheidsbegroting. De resultaten van hervormingen zijn blijkbaar minder zichtbaar en daarom moeilijker te verdedigen.

De gevolgen van de Grote Recessie in 2009 zijn wereldwijd binnen de perken gebleven als gevolg van het optreden van centrale banken en door bij de overheid niet onmiddellijk de tering naar de nering te zetten. Dit beleid is de afgelopen jaren door wetenschappers grondig geëvalueerd. Deze evaluaties laten veelal zien dat dit goed heeft gewerkt. Zo laten Auerbach en Gorodnichenko⁸ zien dat bezuinigen in tijden van oplopende werkloosheid de economische groei verder vertraagt, terwijl bezuinigingen in de opgaande fase van de economie nauwelijks negatieve effecten hebben. Dit pleit ervoor om buigingen niet plotsklaps door te voeren op het moment dat de economie in recessie is, maar om automatische stabilisatoren hun werk te laten doen. Tegelijkertijd heeft de Grote Recessie de overheidsbegroting van de meeste landen zwaar uit het lood geslagen en de staatsschuld sterk doen oplopen. Deze slechte uitgangssituatie vraagt om een reductie van de schuldquote zonder de meerwaarde van automatische stabilisatie volledig uit het oog te verliezen.

⁸Auerbach, A.J. en Y. Gorodnichenko, 2011, Fiscal Multipliers in Recession and Expansion, NBER working paper <http://www.nber.org/papers/w17447>.

2 Internationaal

De economische groei is in 2011 wereldwijd vertraagd. De Europese conjunctuur ontwikkelde zich als gevolg van de escalerende schulden crisis in de loop van het jaar aanmerkelijk slechter dan de Amerikaanse. De eerste maanden van 2012 is de euro crisis in rustiger vaarwater gekomen na het beschikbaar stellen van extra liquiditeit in de vorm van driejarige leningen door de ECB aan de bankensector en de aangekondigde hervormingspakketten in Italië en Spanje. Ook de aanscherping van Europese budgettaire en macro-economische spelregels heeft hieraan bijgedragen. Niettemin zal in het eurogebied de neergaande conjunctuur naar verwachting ook in de eerste helft van dit jaar aanhouden. In de projectie wordt een bescheiden herstel geraamd vanaf de tweede helft van 2012. Dit is gebaseerd op het zeer soepele monetaire beleid, de verbetering van de situatie op de financiële markten en een beperkt vertrouwensherstel. De bbp-groei in het eurogebied in 2012 wordt geraamd op $-1\frac{1}{2}\%$ en in 2013 op 1%. Het volume van de Nederlandse goederen uitvoer daalt sinds medio vorig jaar over het algemeen. Pas in de tweede helft van 2012 laat de relevante wereldhandel, en daarmee ook de uitvoer, weer een opgaande trend zien. De onzekerheden rond de internationale ontwikkeling blijven groot, waarbij de neerwaartse risico's overheersen.

2.1 Inleiding

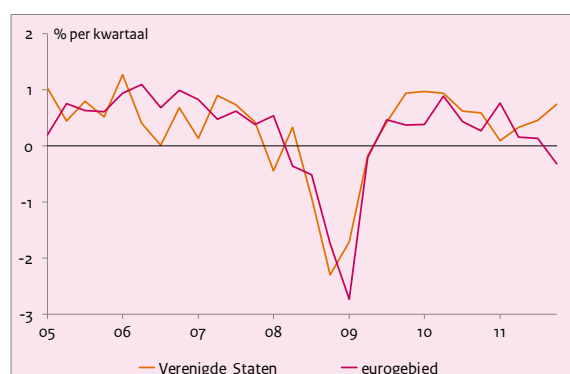
De economische groei is in 2011 wereldwijd vertraagd: het bbp-volume nam met $3\frac{1}{2}\%$ toe tegen 5% in 2010. In de hoogontwikkelde economieën was de afzwakking van het groeitempo het sterkst als gevolg van de toegenomen onzekerheid op de financiële markten, budgettaire sanering, de hoge olieprijs en de aardbeving in Japan. Daarbij zwakte de invoergroei in opkomende markten af door monetaire verkrapping en capaciteitsknelpunten. In de loop van het jaar ontwikkelde de Europese conjunctuur zich aanmerkelijk slechter dan de Amerikaanse. Terwijl de bbp-groei in de Verenigde Staten weer aantrok, kromp het bbp van het eurogebied in het laatste kwartaal van het jaar (figuur 2.1). De marktrente op langlopende overheidsschuld van meerdere eurolanden liep sterk op. Banken verscherpten de eisen aan gezinnen en ondernemingen bij het afsluiten van een lening en het onderlinge wantrouwen tussen de banken nam weer toe (zie kader TARGET2 saldi). Consumenten hielden hun hand op de knip en bedrijven stelden hun investeringsbeslissingen uit of af.

De eerste maanden van 2012 is de schulden crisis in het eurogebied in rustiger vaarwater gekomen, na de beschikbaarstelling van extra liquiditeiten voor de duur van drie jaar door de ECB, de aangekondigde hervormingspakketten door de nieuwe regeringen in Italië en Spanje en de aanscherping van Europese spelregels op budgettair en macro-economisch gebied. De rentever verschillen met Duitse staatsobligaties zijn teruggelopen en de aandelenkoersen zijn gestegen onder een gelijktijdige daling van de volatiliteit. Niettemin zal in het eurogebied de neergaande conjunctuur naar verwachting ook in de eerste helft van dit jaar nog aanhouden. Voorlopende indicatoren wijzen op een zwakke productiegroei voor de nabije toekomst. In tegenstelling tot de recessie van 2008/2009 kunnen de meeste eurolanden zich geen expansief begrotingsbeleid veroorloven. Ditmaal zullen ombuigingspakketten en lastenverhogingen negatief uitwerken op de bestedingen in het eurogebied. In de projectie wordt een bescheiden herstel geraamd vanaf de tweede helft van 2012. Dit is gebaseerd op het zeer soepele monetaire beleid, de verbetering van de situatie op de financiële markten en een daarmee gepaard gaand licht vertrouwensherstel en het aantrekken van de uitvoer ondersteund door de depreciatie van de euro. Ten aanzien van de euro crisis is verondersteld dat geen grote ongelukken gebeuren, maar dat op korte termijn ook geen substantieel vertrouwensherstel plaatsvindt. De bbp-groei in het eurogebied in 2012 wordt onder deze omstandigheden geraamd op $-\frac{1}{2}\%$ en in 2013 op 1%. Bij een naar verwachting magere economische groei in de Verenigde Staten en een verder afzwakkende conjunctuur in opkomend Azië zal de groei van het wereldwijde bbp in 2012 verder vertragen tot $2\frac{3}{4}\%$, om in 2013 weer enigszins te herstellen tot $3\frac{3}{4}\%$.

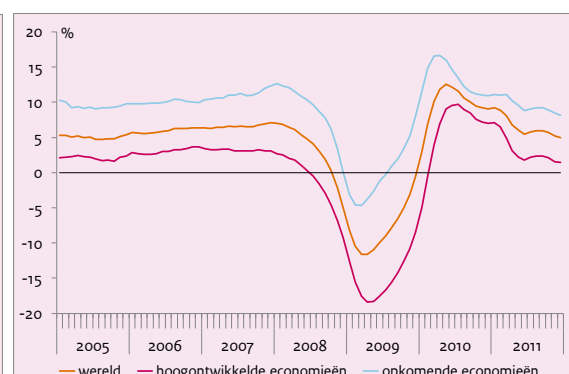
In dit licht zijn de vooruitzichten voor de Nederlandse uitvoer niet gunstig. Hoewel de voor de Nederlandse export belangrijke Duitse economie redelijk blijft draaien, is door de crisis in de eurozone de situatie op de Europese afzetmarkt verslechterd. Sinds medio vorig jaar daalt het volume van de uitvoer van goederen (ongerekend energie) over het algemeen. Pas in de tweede helft van 2012 laat de relevante wereldhandel, en daarmee ook de Nederlandse uitvoer, weer een opgaande trend zien. Verwacht wordt dat het uitvoervolume volgend jaar met $3\frac{3}{4}\%$ gaat toenemen. In historisch perspectief is dit een zeer bescheiden groeicijfer. In de twee daaropvolgende jaren stijgt het uitvoervolume met gemiddeld $6\frac{1}{2}\%$. Deze ontwikkeling is redelijk in lijn met de volumetoename van de relevante wereldhandel.

Figuur 2.1 Mondiale economische groei zwakt af

Bbp hoogontwikkelde economieën

Industriële productie (a)

(a) Verandering ten opzichte van één jaar eerder.

Tabel 2.1 Internationale kerngegevens

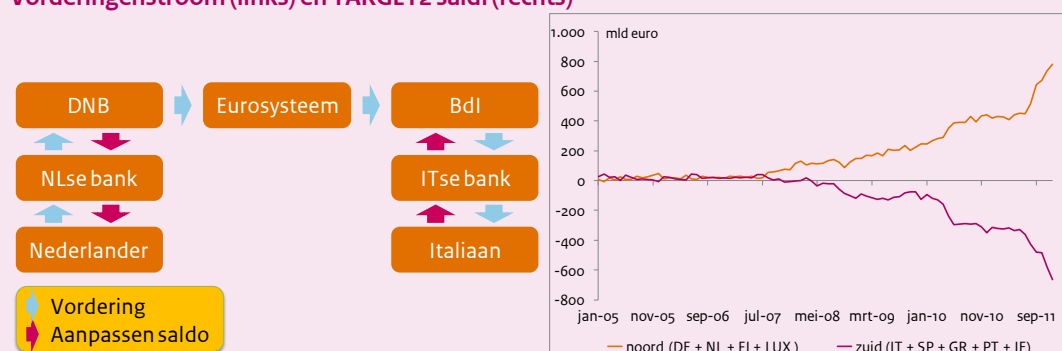
	2011	2012	2013	2014	2015
mutaties per jaar in %					
Volumes					
Bbp, mondiaal	3,5	2¾	3¾	4½	4½
Eurogebied	1,5	-½	1	1½	1½
Nederland	1,2	-¾	1¼	1½	1½
Verenigde Staten	1,7	1¾	2¼	2¾	2¾
Japan	-0,9	1¼	1¼	1¼	1¼
Azië exclusief Japan	7,3	6¼	7¼	8½	8½
Wereldhandel, goederen	5,6	1¼	6½	7¼	7¼
Relevante wereldhandel, goederen exclusief energie	4,0	-1¾	4½	6	6
Prijzen					
Consumentenprijs eurogebied (hicp)	2,7	2	1	1¼	1½
Nederland	2,3	2¼	1¾	2	2¼
Consumentenprijs Verenigde Staten (cpi)	3,1	1¼	1¼	1½	1¾
Wereldhandel, goederen (euro's)	7,7	7	½	¼	¼
Industrieproducten	4,1	6¼	½	¼	¼
Grondstoffen exclusief energie (hwwi)	12,9	-2	¼	0	0
Energie (hwwi)	25,0	9¾	0	0	0
niveaus					
Overig					
Eurokoers (dollar per euro)	1,39	1,29	1,29	1,29	1,29
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	111,3	111	111	111	111
Lange rente Duitsland (%)	2,6	2	2½	2¾	3

TARGET2 saldi illustreren diepte Europese crisis

TARGET2 saldi zijn vorderingen en schulden van centrale banken in het eurogebied ten opzichte van de ECB. Deze saldi zijn de afgelopen tijd flink groter geworden. Het TARGET2 saldo van DNB steeg van juni tot en met december van +40 tot +153 mld euro, het saldo van de Italiaanse centrale bank (Bdl) nam af van +12 tot -190 mld euro. De toename van deze saldi toont de netto geldstroom van Zuid- naar Noord-Europa en is daarmee een indicator voor de diepte van de Europese crisis.

TARGET2 staat voor tweede versie van het Trans-European Automated Real-time Gross Settlement Express Transfer System en handelt grensoverschrijdend betalingsverkeer in euro's af; in 2010 dagelijks 2.299 mld euro aan overboekingen. Een voorbeeld: zodra een Italiaanse rekeninghouder geld naar een Nederlandse rekeninghouder overmaakt, ontstaat een vordering van de Nederlander op de Italiaan. De Nederlander krijgt een vordering op zijn bank, zijn Nederlandse commerciële bank een vordering op DNB, DNB op de ECB, de ECB op Bdl, Bdl op een Italiaanse bank en die Italiaanse bank op haar klant. Banken rekenen met hun klanten af via hun banksaldo, commerciële banken rekenen met hun centrale bank af via hun rekening bij de centrale bank en centrale banken houden deze vorderingen en schulden bij in hun TARGET2 saldo.

Vorderingstroom (links) en TARGET2 saldi (rechts)

Als het saldo van de Italiaanse bank bij de Bdl lager wordt, moet ze dit aanvullen. Dat kan door financiering op de interbancaire geldmarkt aan te trekken of door meer te lenen van het Eurosysteem via de Bdl. De geldhoeveelheid die de centrale bank uitleent is doorgaans hetgeen noodzakelijk is voor monetaire doeleinden. Meer dan dat lenen van de centrale bank is voor commerciële banken relatief duur, terwijl het stallen van overschotten weinig oplevert. Commerciële banken lenen overschotten en tekorten dus graag bij elkaar. Zodra dat gebeurt, vindt de omgekeerde geldstroom, van Nederland naar Italië hier, plaats. Daardoor gaat het TARGET2 saldo richting nul. De recente toename van de TARGET2 saldi betekent dus dat banken niet meer voldoende aan elkaar lenen. Meer lenen van de centrale bank is dus goedkoper voor sommige Zuid-Europese banken dan lenen van andere commerciële banken. Dit kan verbonden zijn: een Italiaan die zijn spaargeld op een Nederlandse rekening zet omdat hij zijn Italiaanse bank niet vertrouwt, zorgt voor een TARGET2 vordering. Door dit gebrek aan vertrouwen is het voor de Italiaanse bank lastig om privaat geld aan te trekken: de Nederlandse commerciële bank stelt haar middelen liever veilig bij DNB. Financiering door Zuid-Europese centrale banken voorkomt hier dat deze banken door kapitaalvlucht in betalingsproblemen komen en hun kredietverlening sterk moeten inperken.

Voor het Eurosysteem staan tegenover de TARGET2 vorderingen op de Zuid-Europese centrale banken dus leningen aan commerciële banken in Zuid-Europa. Die leningen zijn door onderpand gedekt. Mocht er desondanks toch verlies op die leningen worden geleden, dan wordt dat onder de huidige afspraken verdeeld over alle centrale banken, ongeacht hun TARGET2 saldo. Een saldo van -190 mld euro is dan geen probleem, maar wijst wel de diepte van de Europese crisis aan.

Literatuur

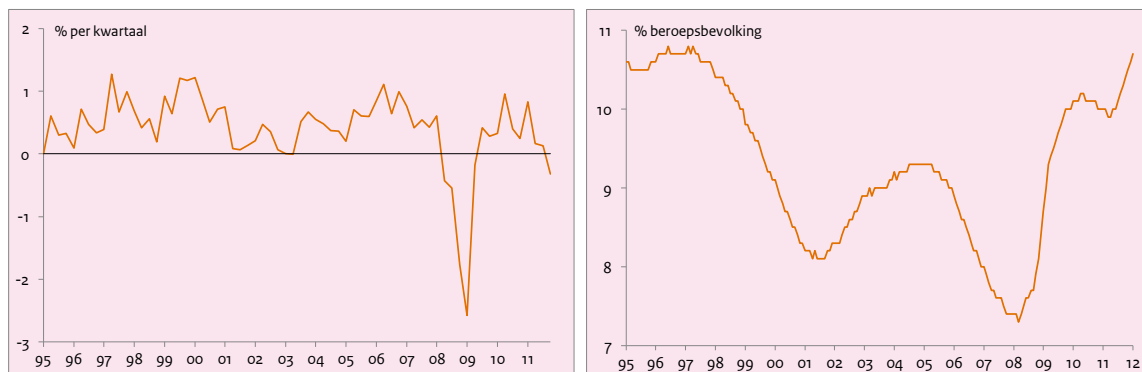
Bindseil, U. en König, P.J., 2011, The economics of TARGET2 balances, SFB 649 Discussion Paper, no: 2011-035.
 Buiter, W. et al, 2011, The implications of intra-euro area imbalances in credit flows, CEPR Policy Insight No. 57.

2.2 De internationale conjunctuur

Eurogebied: bbp krimpt in 2012

In het eurogebied is de economische groei in 2011 uitgekomen op 1,5%. De verschillen binnen het eurogebied zijn groot. De Duitse economie groeide met 3%, terwijl de Griekse economie is gekrompen met 6¾% en de Portugese met 1½%. In de loop van het jaar was sprake van een sterke groei afzwakking; in het laatste kwartaal van 2011 kromp het bbp in het eurogebied met 0,3%. Alle bestedingscategorieën droegen bij aan deze krimp. De uitvoer liep terug door de zwakke wereldconjunctuur. De schulden crisis had een negatief effect op de binnenlandse bestedingen.

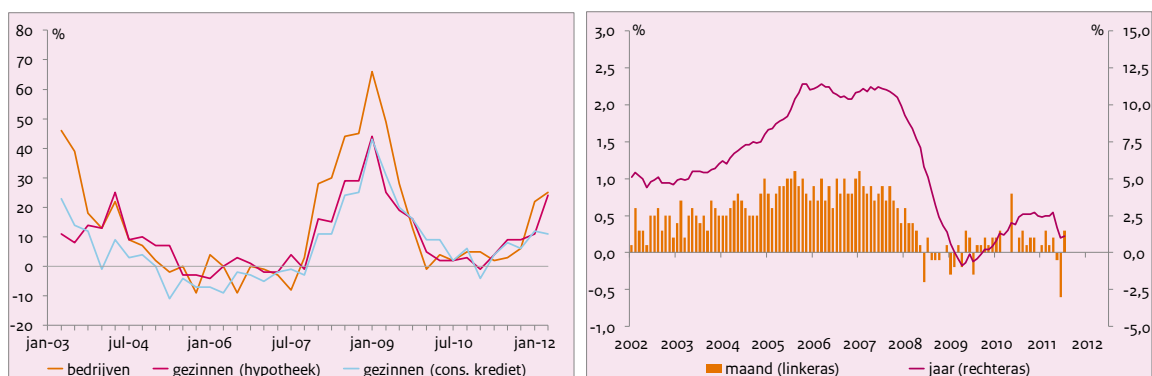
Figuur 2.2 Recessie in eurogebied: groei bbp-volume (links) en werkloosheid (rechts)

In het vierde kwartaal van 2011 was sprake van een fikse aanscherping van de eisen die banken aan ondernemingen en gezinnen stellen bij het afsluiten van een lening (figuur 2.3).⁹ Ook de daadwerkelijke groei van de kredietverlening aan gezinnen en bedrijven in het eurogebied liet eind 2011 een duidelijke vertraging zien. Dit was het gevolg van zowel de afname van de vraag naar krediet als van het aanscherpen van de kredietvoorwaarden door de banken. De afschrijvingen op bezittingen, de recente kapitaalseisen die de *European Banking Authority* stelt aan de Europese banken en een gebrek aan financiering via de markt waren voor de banken aanleiding hun balansen in te korten en het uitzetten van leningen aan gezinnen en bedrijven in te krimpen. Om een 'credit crunch' te voorkomen besloot de ECB begin december tot de introductie van extra liquiditeitssteun voor de bankensector in de vorm van driejarige leningen. Hierdoor en door de aangekondigde hervormingspakketten door de nieuwe regeringen in Italië en Spanje is de schulden crisis in het eurogebied in rustiger vaarwater gekomen.

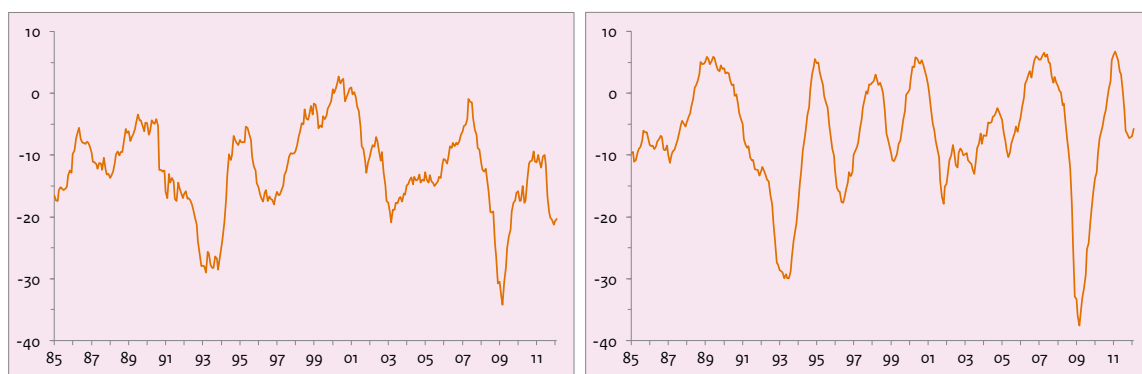
⁹ ECB, The Euro Area Bank Lending Survey - January 2012, 1 February 2012. Voor het eerste kwartaal van 2012 wordt een verdere aanscherping verwacht, al is deze geringer dan in het vierde kwartaal van 2011. De enquête waarop de BLS is gebaseerd, is echter ten dele uitgevoerd voordat de uitkomsten van de eerste driejarige LTRO bekend waren. Hoewel de verwachte verkrapping meestal een goede indicatie geeft, zou de uiteindelijke verkrapping over het eerste kwartaal daarom nu wel eens geringer kunnen uitvallen dan uit de enquête blijkt.

Figuur 2.3 Verwachte aanscherping kredietvoorwaarden (links) en vertraging kredietverlening aan gezinnen en bedrijven (rechts), eurogebied

Ondanks de stabilisering van de eurocrisis zal de neergaande conjunctuur in het eurogebied naar verwachting ook in de eerste helft van dit jaar nog aanhouden. Voorlopende indicatoren wijzen op een zwakke productiegroei voor de nabije toekomst. Ondanks enig herstel in de laatste maanden zijn het producentenvertrouwen en het consumentenvertrouwen sinds de zomer per saldo afgenomen (figuur 2.4). Het consumentenvertrouwen bevindt zich onder het langetermijngemiddelde. De orderportefeuilles zijn sterk achteruit gegaan; de orderontvangsten van de verwerkende industrie waren in december 7% lager dan medio 2011. Daarbij zal de consumptie gedrukt worden door de afname in de werkgelegenheid (en de werkgelegenheid door de afname in de bestedingen). De lagere afzet zal leiden tot een vermindering van de bedrijfsinvesteringen. Bovenop deze conjunctuureffecten komen nog de effecten van vermogensverliezen en de verscherping van kredietvoorwaarden. In tegenstelling tot de recessie van 2008/2009 kunnen de meeste eurolanden zich geen expansief begrotingsbeleid veroorloven. Ditmaal zullen ombuigingspakketten en lastenverhogingen negatief uitwerken op de bestedingen in het eurogebied. Niettemin wordt, evenals in de ramingen van de internationale instellingen, gerekend met een bescheiden herstel vanaf de tweede helft van 2012. Dit is gebaseerd op het zeer soepele monetaire beleid, de verbetering van de situatie op de financiële markten en een daarmee gepaard gaand licht vertrouwensherstel en het aantrekken van de uitvoer ondersteund door de depreciatie van de euro. De bbp-groei in 2012 wordt geraamd op $-1/2\%$ en in 2013 op 1%.

Figuur 2.4 Vertrouwen in Europese economie krijgt klap: consumenten- (links) en producentenvertrouwen (rechts), eurogebied

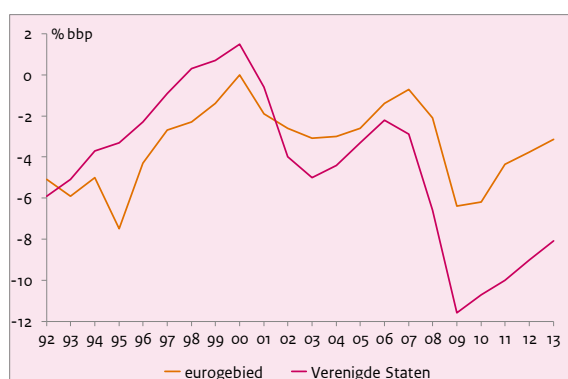

Bij deze zwakke productiegroei loopt de werkloosheid in het eurogebied weer op. In januari was het werkloosheidspercentage 10,7%, een toename met 0,8%-punt sinds april vorig jaar (figuur 2.2). Ook hier zijn de verschillen tussen eurolanden groot, zowel in niveau als in ontwikkeling. Het werkloosheidspercentage varieert van 4% in Oostenrijk tot 23¼% in Spanje. Vergeleken met een jaar eerder liep de werkloosheid in Spanje met 1¾%-punt op, terwijl zij in Duitsland met ¾%-punt daalde tot 5¾%. Ruim één op de vijf jongeren (onder 25 jaar) in het eurogebied slaagt er niet in om een baan te vinden. De situatie in Spanje en Griekenland is schrijnend, daar bedraagt de jeugdwerkloosheid bijna 50%. Het aantal werklozen in verhouding tot de omvang van deze leeftijdsgroep is overigens aanzienlijk lager omdat veel jongeren studeren en daarom niet beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt.

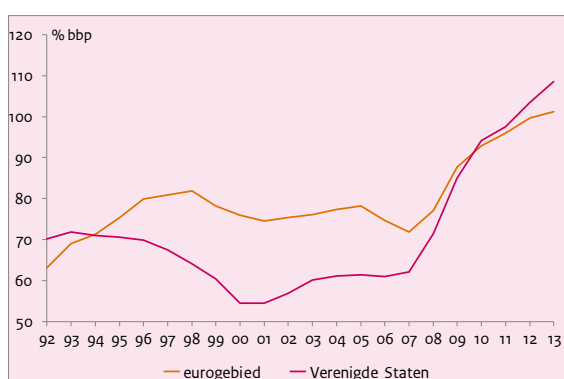
De inflatie versnelde van 1,6% in 2010 naar 2,7% in 2011, voornamelijk als gevolg van hogere olie- en andere grondstoffenprijzen. De onderliggende inflatie blijft gematigd; de loonstijging wordt beperkt door de slechte arbeidsmarktsituatie. De inflatie neemt in de projectie af tot naar verwachting 2% in 2012 en 1% in 2013, onder de technische veronderstelling van stabiele grondstoffenprijzen. De inflatie in de zuidelijke eurolanden Griekenland, Italië, Portugal en Spanje was in 2011 hoger dan het gemiddelde voor het eurogebied (zie tekstkader).

Figuur 2.5 Europese en Amerikaanse schulden crisis

Vorderingensaldo

Bruto overheidsschuld

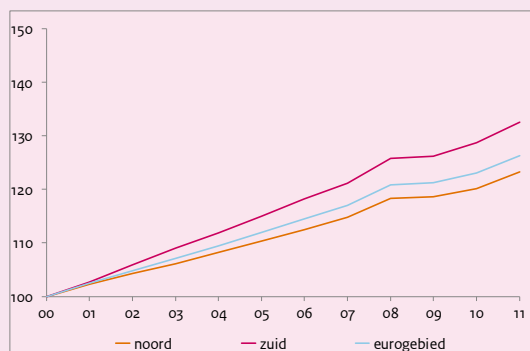

Het begrotingstekort in het eurogebied in 2011 wordt geschat op 4¼% van het bbp, 2%-punt lager dan in 2010. De grootste daling (ruim 20%-punt) deed zich voor in Ierland, vooral door het wegvallen van de eenmalige vermogensoverdracht aan de bankensector in 2010. Het Duitse tekort daalde van 4¼% bbp in 2010 naar 1% bbp in 2011. Ook hier speelde het wegvallen van een eenmalige vermogensoverdracht aan de bankensector een rol (1¼%-punt). Daarnaast droeg het aflopen van stimuleringsmaatregelen voor ¼%-punt bbp bij aan de tekortreductie en diverse beleidsmaatregelen (met name in de zorg) voor ¾%-punt. Door de gunstige economische ontwikkeling in Duitsland (zie tekstkader in hoofdstuk 1) namen bovendien de belastinginkomsten daar vorig jaar sterk toe. De ernstigste budgettaire problemen doen zich voor in de landen die zich in het centrum van de Europese schulden crisis bevinden. In Griekenland is het tekort in 2011 teruggedrongen met circa ¼%-punt tot 9¼% bbp.

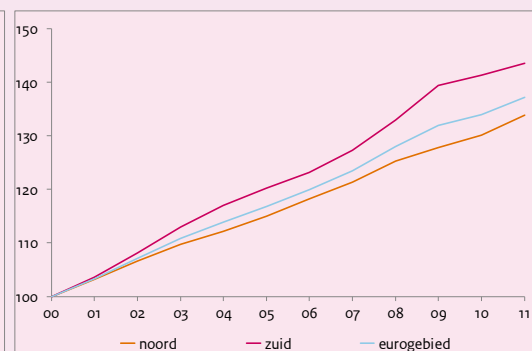
Onevenwichtigheden in eurogebied nog lang niet weggenomen

Een belangrijke factor in het ontstaan van de Europese schulden crisis is de verzwakking van het internationale concurrentievermogen van de Zuid-Europese economieën die zich sinds de invoering van de euro heeft voorgedaan. Achterblijvende productiviteitsgroei in combinatie met bovengemiddelde loonstijging in de zuidelijke landen heeft de relatieve prijs van zuidelijke exportproducten opgedreven. Nu depreciatie van de nationale munt niet langer mogelijk is – er zijn geen nationale munten meer – zijn structurele, productiviteitverhogende maatregelen vereist om het concurrentievermogen te herstellen. Gezien de diepte van de divergentie van noordelijke en zuidelijke eurolanden (sinds 2000 is het verschil in arbeidskosten per eenheid product met tegen de 30% toegenomen) zal dit echter niet voldoende zijn, al is het alleen al omdat structurele aanpassing tijd nodig heeft. Aanpassing van lonen en prijzen is onvermijdelijk. Dat betekent dat de loon- en prijsstijging in het zuiden enige tijd lager zal moeten zijn dan in het noorden. Er zijn enige aanwijzingen dat dit nominale aanpassingsproces – langzaam – op gang komt. Weliswaar is sinds de crisis van 2008-2009 de stijging van het algemene prijspeil in zuidelijke landen gemiddeld hoger geweest dan die in noordelijke landen (zie linker figuur), maar de loonstijging in het zuiden is sindsdien wel degelijk gedaald tot onder het Europese gemiddelde (zie rechter figuur, arbeidskosten per uur). Dat de prijzen in het zuiden de afgelopen jaren sneller zijn gestegen dan in het noorden, houdt overigens verband met prijsverhogende maatregelen van de kant van zuidelijke overheden, zoals verhoging van de btw-tarieven.

Consumentenprijzen, eurogebied (a)

Arbeidskosten per uur, eurogebied (b)

(a) Harmonized Index of Consumer Prices. Bron: Eurostat.

(b) Bruto arbeidskosten per uur in private sector exclusief landbouw (NACE 2 categorieën B-N). Bron: Eurostat. Geen cijfers voor Ierland en Finland.

Van de vier zuidelijke landen is Griekenland het enige land waar de lonen dalen. In het derde kwartaal van 2011 waren de lonen daar met bijna 9% gedaald ten opzichte van 2010. Binnen deze landengroep stijgen de lonen nog het snelst in Spanje. Sinds 2000 zijn de lonen daar met 55% gestegen. De Spaanse arbeidsmarkt wordt gekenmerkt door collectieve loononderhandelingen en hoge bescherming van de werknemers met een vast contract (Bentolila et al., 2011). Deze zogenaamde *insiders* kunnen hoge looneisen stellen omdat niet zij, maar anderen daarvan de schade ondervinden: *outsiders* namelijk, werkzoekenden en flexwerkers. Het aandeel werkenden met een tijdelijk contract is gestegen van 10% in 1980 tot ruim 30% in de jaren negentig. De jeugdwerkloosheid in Spanje is momenteel bijna 50%.

Productiviteitscijfers voor 2011 zijn nog nauwelijks beschikbaar. De echte test – dalen de arbeidskosten per eenheid product in het zuiden ten opzichte van die in het noorden? – moet nog komen.

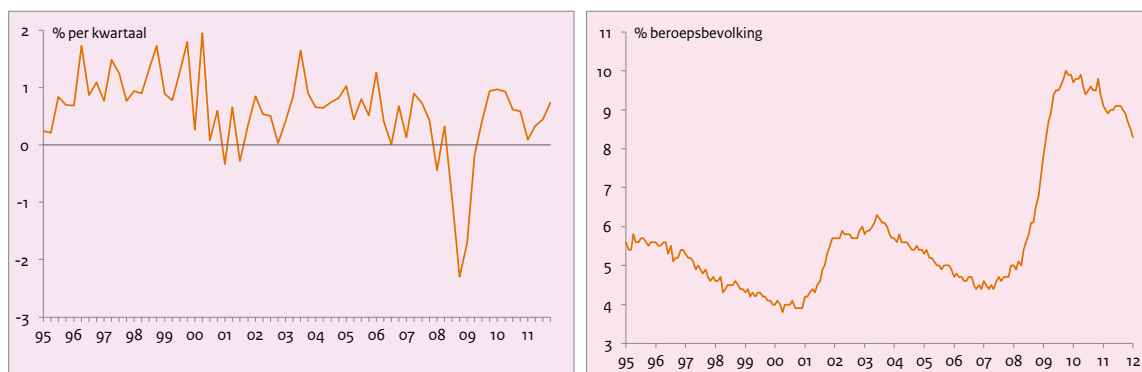
Bentolila, S., J. J. Dolado en J. F. Jimeno, 2011, Reforming an Insider-Outsider Labor Market: The Spanish Experience. IZA Discussion Paper 6186.

Het Spaanse tekort kwam uit op 8½% bbp (2½%-punt boven de doelstelling), een daling met ¾% punt ten opzichte van 2010. In Italië is het tekort met 4% bbp weliswaar aanzienlijk lager, maar is de bruto schuld vorig jaar opgelopen tot ruim 120% bbp, tegen 70% bbp in Spanje. Een dreigend gebrek aan vertrouwen van beleggers heeft de nieuwe regeringen in Spanje en Italië ertoe gebracht om hun begrotingen versneld te versoberen. Naar verwachting daalt het begrotingstekort in het eurogebied dit jaar verder naar 3¾% bbp en volgend jaar naar 3¼% bbp. Dat is aanzienlijk lager dan het Amerikaanse tekort, dat naar verwachting in 2013 uitkomt op 8% bbp. In beide regio's loopt de bruto overheidsschuld op tot meer dan 100% bbp (figuur 2.5).

Verenigde Staten: tekenen van herstel

In tegenstelling tot in het eurogebied trok de Amerikaanse conjunctuur in de loop van vorig jaar aan. In het laatste kwartaal van 2011 nam het bbp-volume met 0,7% toe, na stagnatie in het begin van het jaar. De groei eind vorig jaar werd vooral gedreven door een opleving van de particuliere consumptie en door voorraadvorming. Door de zwakke groei begin 2011 steeg het bbp-volume vorig jaar gemiddeld met 1,7% tegen 3,0% in 2010. De situatie op de arbeidsmarkt verbetert langzaam. Hoewel de werkgelegenheid sinds eind 2009 met 3,7 miljoen is toegenomen (2,7%), is het aantal banen nog altijd 4,8 miljoen (3,3%) lager dan het recordniveau van begin 2008. De werkloosheid daalde van 10,0% van de beroepsbevolking eind 2009 tot 8,3% begin dit jaar, maar blijft in historisch perspectief erg hoog (figuur 2.6). Daarbij werken veel Amerikanen korter dan zij zouden willen en zijn er ook mensen die het zoeken naar werk voorlopig hebben opgegeven (in januari respectievelijk 5,3% en 0,7% van de beroepsbevolking).

Figuur 2.6 Herstel met horten en stoten: groei bbp-volume (links) en werkloosheid (rechts), Verenigde Staten

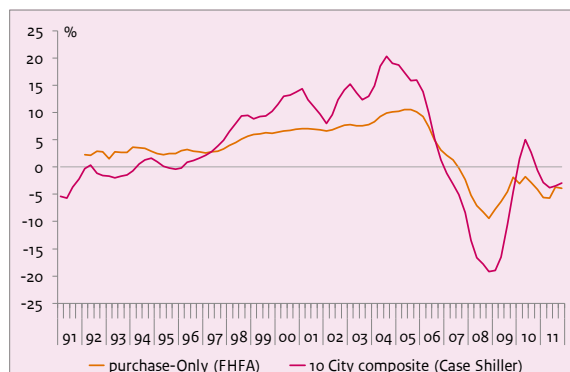

De zwakke schakel in het herstel van de Amerikaanse economie - de woningmarkt - lijkt voor het eerst sinds 2008 tekenen van herstel te tonen. Dat is nog niet zichtbaar in de realisaties; de bouwactiviteit stabiliseerde in 2011 op een zeer laag niveau (figuur 2.7). Ook de huizenprijzen (*Case-Shiller index*) zijn vorig jaar weer gedaald en lagen in december 34% onder de top in 2006. Het aantal executieverkopen is vorig jaar weer toegenomen en zal ook de komende jaren een negatief effect blijven uitoefenen op de huizenprijzen. Voorts bleef het percentage hypotheek met een betalingsachterstand in 2011 vrijwel onveranderd op 12%. Daarentegen is het aantal verkoopcontracten - een belangrijke voorlopende indicator - in de tweede helft van 2011 sterk opgelopen en lag in januari van dit jaar 8% hoger dan een jaar eerder. Deze opleving wordt

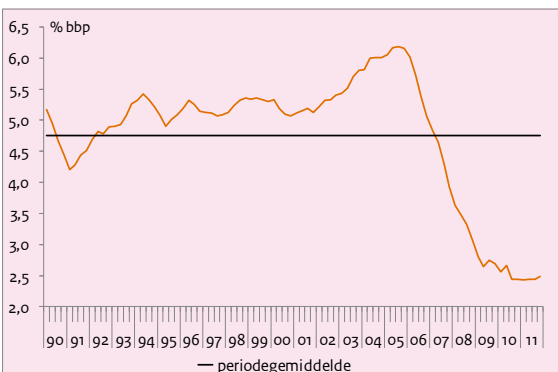
ondersteund door de lage huizenprijzen, de lage hypotheekrentes en de lichte verbetering van de arbeidsmarkt.

Figuur 2.7 Teken van herstel op de Amerikaanse woningmarkt?

Huizenprijzen (a)

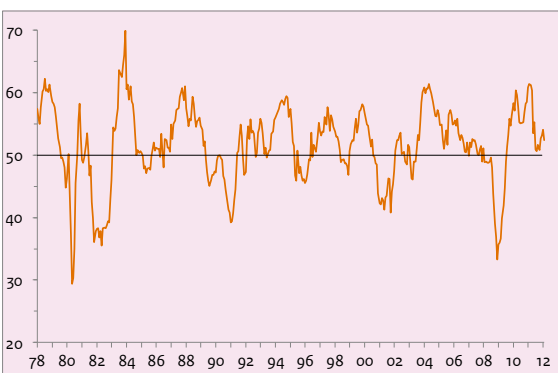
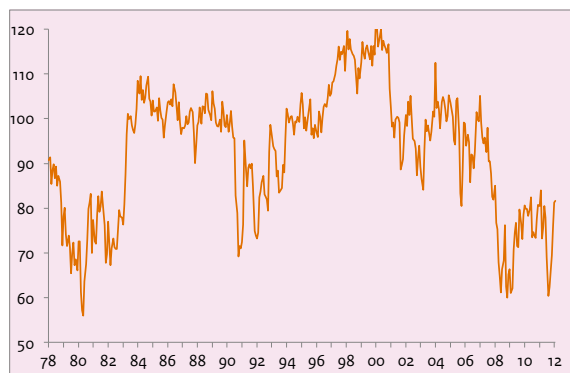
Investeren in woningen

(a) Verandering ten opzichte van één jaar eerder.

Voorlopende indicatoren geven positieve signalen af voor de nabije toekomst (figuur 2.8). Het producentenvertrouwen (de *Purchasing Managers Index*) is verder verbeterd en wijst op een aanhoudend positieve productiegroei. Het consumentenvertrouwen is recent toegenomen, hoewel het zich nog steeds op een relatief laag niveau bevindt. De groei wordt, net als in veel eurolanden, geremd door *deleveraging* bij huishoudens en bedrijven, de huizenmarkt, de hoge werkloosheid en strenge voorwaarden in de kredietverlening. Bovendien wordt voor 2012 en 2013 uitgegaan van een beperkte budgettaire consolidatie. Daarentegen blijft het monetaire beleid expansief: de *Federal Reserve* heeft aangekondigd dat ze de beleidsrente tot eind 2014 op een uitzonderlijk laag niveau zal houden. De groei van het bbb komt in 2012 naar verwachting uit op 1¾% en in 2013 op 2¼%. Bij deze matige groeivoorzichten blijft de werkloosheid hoog en staan de lonen onder druk. Desondanks kwam de inflatie in 2011 uit op 3¼%, vooral door hogere olieprijs. Bij de veronderstelde stabiele grondstoffenprijzen vanaf begin dit jaar kan de inflatie sterk teruglopen.

Figuur 2.8 Toename vertrouwen in de Amerikaanse economie: consumenten- (links) en producentenvertrouwen (rechts), Verenigde Staten

Het begrotingstekort van de totale overheid in 2011 wordt geschat op 10% bbp, een daling met $\frac{3}{4}$ -punt ten opzichte van 2007. Met het aflopen van tijdelijke belastingverlagingen en uitgavenverhogingen en de afspraken die zijn gemaakt bij de verhoging van het schuldenplafond in augustus vorig jaar, zou in 2012 en 2013 volgens de regels een budgettaire verkrapting van maar liefst 2 en 3% bbp moeten plaatsvinden. Het *Congressional Budget Office* gaat bij ongewijzigd beleid uit van een daling van het federale tekort van $8\frac{3}{4}$ % bbp in 2011 tot 7% in 2012 en $3\frac{3}{4}$ % bbp in 2013.¹⁰ Door de grote politieke spanningen en de presidentsverkiezingen van dit jaar zijn de onzekerheden rond het budget ongebruikelijk groot. In de voorliggende raming is aangenomen dat deze budgettaire verkrapting geen doorgang vindt (in plaats daarvan wordt uitgegaan van een beperkte consolidatie ter grootte van $\frac{1}{2}$ % bbp in 2012 en 1% bbp in 2013). Deze aanname is in lijn met het 'doormodder'-scenario van de OESO; wanneer toch harder wordt bezuinigd in de VS, zal dat een dempende werking hebben op de economische groei.¹¹ Voor 2012 is reeds besloten dat de tijdelijke verlaging van de inkomstenbelasting en verlenging van de duur van de werkloosheidsuitkeringen worden gecontinueerd. Onder deze veronderstellingen daalt het begrotingstekort van de totale overheid in 2012 naar circa 9% bbp en in 2013 naar 8% bbp. De bruto overheidsschuld overschrijdt dit jaar de 100% bbp en loopt ook volgend jaar sterk op (figuur 2.5).

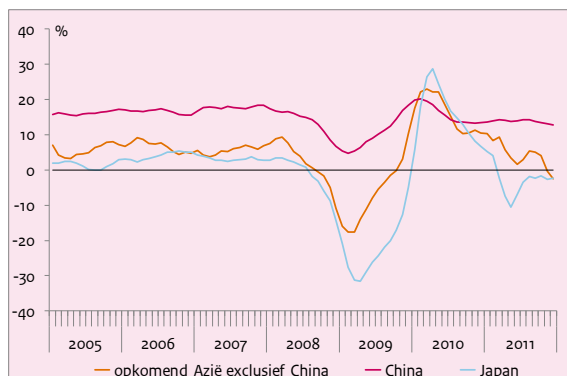
Azië: afzwakkende conjunctuur

De productiegroei in opkomend Azië zwakt af. In China is het bbp in het vierde kwartaal met 8,0% toegenomen, tegen 9,2% in geheel 2011 en 10,4% in 2010. De groei van de uitvoer en van de investeringen is aanzienlijk vertraagd. De inflatie heeft in juli 2011 een hoogtepunt bereikt van 6,5% ten opzichte van een jaar eerder. In januari waren de consumentenprijzen 4,5% hoger; hieraan droegen de voedselprijzen 3,3%-punt bij met een stijging van 10,5%. De meeste grote steden waar het *National Bureau of Statistics* de vastgoedprijzontwikkeling volgt, rapporteren prijsdalingen van bestaande woningen. Bij het monetaire beleid verschuift de aandacht van het bestrijden van de inflatie naar het stabiliseren van de economische groei. In november 2011 heeft de monetaire autoriteit, de *People's Bank of China*, de solvabiliteitseis voor algemene banken voor het eerst in drie jaar verlaagd. In februari dit jaar volgde een tweede verlaging. Desondanks wordt een verdere groeivertraging voorzien, gezien de zwakke groei in de hoogontwikkelde economieën, de afkoelende woningmarkt en de tegenvallende voorlopende indicatoren. Voor dit jaar is gerekend met een bbp-groei van 8% en voor volgend jaar met 9%. De andere opkomende landen in Azië vertonen eveneens een afzwakkende groei (figuur 2.9). Veel landen in de regio hebben te maken met hoge inflatie, al is hier gemiddeld genomen ook sprake van enige afzwakking. De groei van het bbp in opkomend Azië (exclusief China) is in 2011 uitgekomen op $5\frac{1}{2}$ %. In 2012 neemt de groei naar verwachting af tot $4\frac{1}{2}$ %; voor 2013 is gerekend met herstel tot $5\frac{3}{4}$ %.

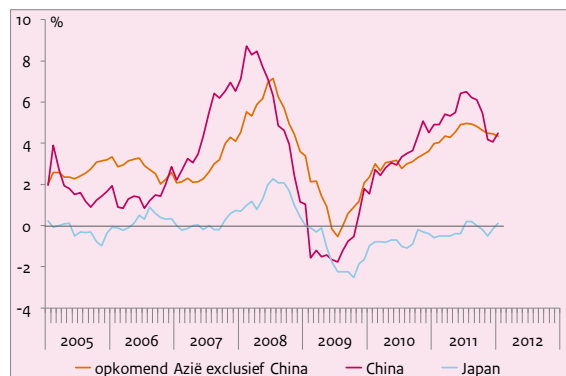
¹⁰ *The Budget and Economic Outlook: Fiscal years 2012 to 2022*, Congressional Budget Office, januari 2012.

¹¹ *OECD Economic Outlook*, november 2011.

Figuur 2.9 Afkoeling Aziatische economieën
Industriële productie (a)

Inflatie

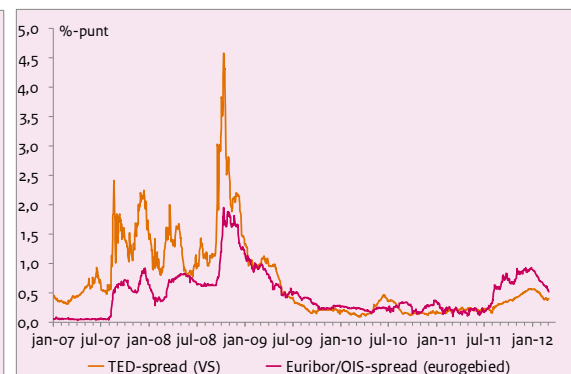
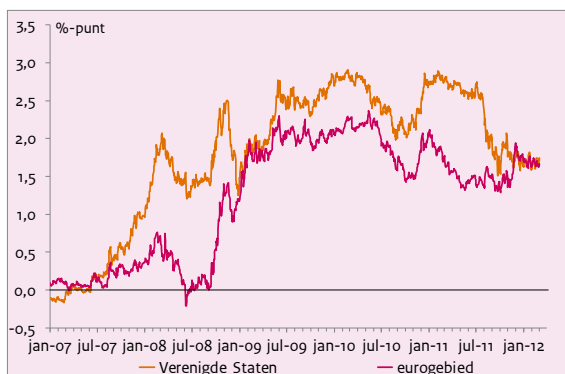
(a) Verandering ten opzichte van één jaar eerder.

Het Japanse bbp is in 2011 gedaald met ¼% als gevolg van de aardbeving die plaatsvond op 11 maart vorig jaar. Herstel van de uitvoer en aantrekkende publieke en private investeringen leiden naar verwachting tot herstel van de bbp-groei, ondanks de zwakke wereldconjunctuur en de appreciatie van de yen. De bbp-groei in zowel 2012 als in 2013 wordt geraamd op 1¼%.

Financiële markten in rustiger vaarwater

Op de financiële markten zijn de laatste maanden lichtpunten waar te nemen. De aandelenkoersen stijgen onder een gelijktijdige daling van de volatiliteit, de risicopremie die (financiële) ondernemingen moeten betalen voor het aantrekken van geld, daalt en de CDS- en rentespreads van landen gaan omlaag. Deze positieve ontwikkelingen zijn voor een belangrijk deel te danken aan de ECB die met haar driejarige herfinancieringsoperaties voor de bankensector heeft bijgedragen aan het verminderen van de onzekerheid op de financiële markten.

Figuur 2.10 Verschil lange en korte rente gedaald (links) en wantrouwen tussen banken afgenomen (rechts)

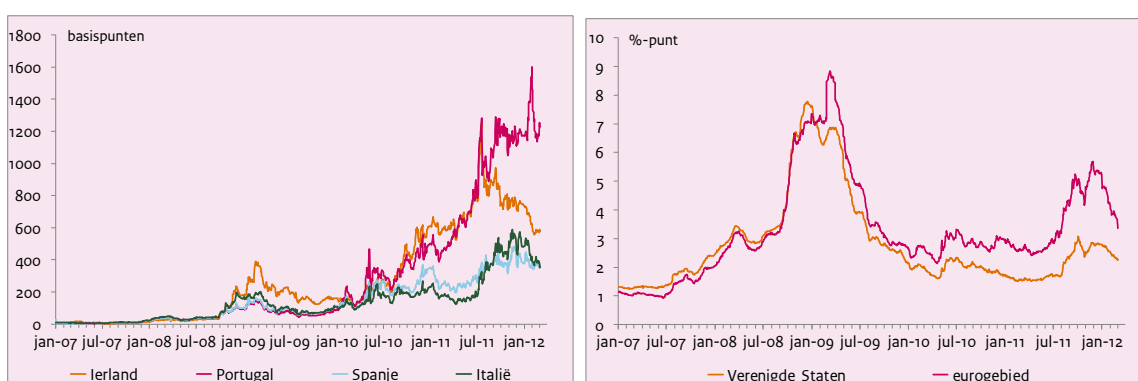

Het verschil tussen de lange en de korte rente is de afgelopen maanden in zowel de VS als in Europa licht gedaald (figuur 2.10). In de VS heeft *operation twist* hier een bijdrage aan geleverd. In het kader hiervan koopt de *Federal Reserve* overheidsobligaties met een resterende looptijd van meer dan zes jaar en verkoopt ze obligaties met een resterende looptijd van minimaal drie maanden en maximaal drie jaar. In de periode oktober 2011-juni 2012 gaat het om een totaalbedrag van 400 mld dollar. Het doel hiervan is een daling van de lange rente te bewerkstelligen. Een neveneffect is dat het geringere verschil tussen lange en korte rente de mogelijkheden beperkt van de banken om winst te maken door goedkoop kort geld te lenen en dit tegen een hogere lange rente weer uit te zetten. De risico-opslag (de Euribor/OIS spread) die banken elkaar onderling op de geldmarkt in rekening brengen, is recent gedaald. De driejarige liquiditeitsprogramma's van de ECB hebben hier waarschijnlijk een belangrijke rol gespeeld. De overeenkomstige indicator voor de bankensector in de VS laat een parallel verloop zien.

Figuur 2.11 Risicopremies voor overheden en bedrijven verminderd

CDS-spread overheden (vijf jaar)

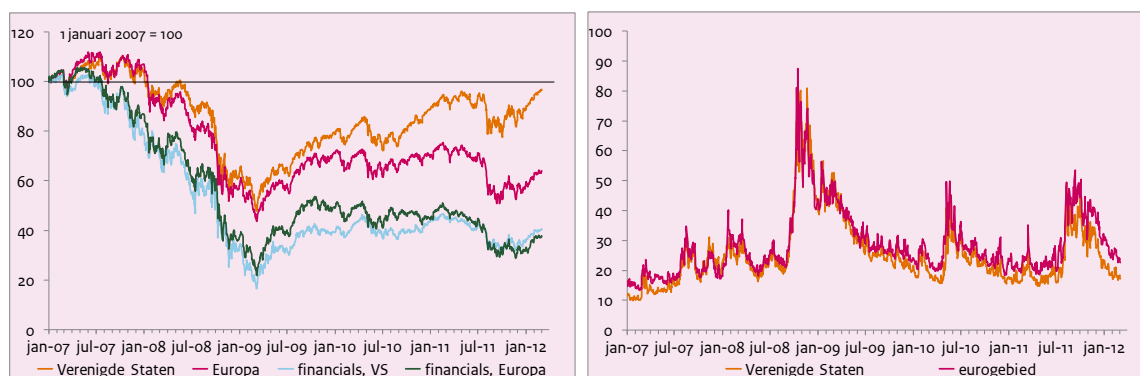
Spread BBB-obligaties (tien jaar)

De verzekeringspremies voor kredietrisico (*CDS-spreads*) op Ierse, Spaanse en Italiaanse overheidsschuld zijn de laatste maanden gedaald, al liggen ze nog wel op een hoog niveau (figuur 2.11). Portugal is hier een uitzondering met een oplopende spread.¹² De risico-opslag die bedrijven bij het aantrekken van geld moeten betalen bovenop de risicovrije rente, is - ondanks de daling in de afgelopen maanden - nog steeds hoog (figuur 2.11, rechts). De weergegeven risico-opslag heeft betrekking op obligaties met BBB-rating en een resterende looptijd van tien jaar van zowel financiële als niet-financiële ondernemingen. De opslag voor de groep financiële ondernemingen afzonderlijk ligt hier ruim boven, voor niet-financiële ondernemingen ligt hij eronder.

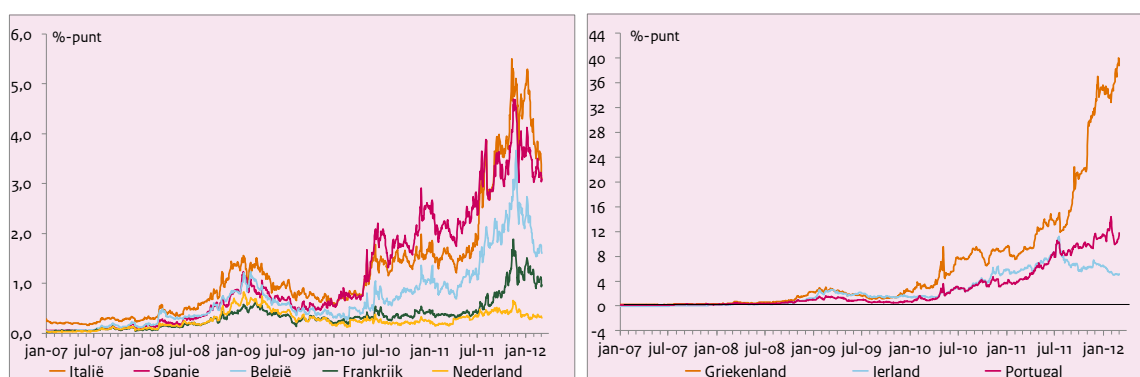
¹² Griekenland is niet in de figuur opgenomen. Met een premie van ruim 30.000 basispunten behoort Griekenland tot de 'buitencategorie'.

Figuur 2.12 Aandelenkoersen stijgen (links) terwijl volatiliteit afneemt (rechts)

De aandelenkoersen, ook die van de financiële ondernemingen, zijn de laatste maanden gestegen, terwijl tegelijkertijd de angstgraadmeters zijn gedaald (figuur 2.12). In de periode eind november tot begin maart zijn de aandelenkoersen in de VS met ruim 18% gestegen. Met een stijging van 22% presteerden de koersen in Europa nog beter. De koersen van financiële ondernemingen in de VS en in Europa stegen in dezelfde periode met respectievelijk 27 en 31%.

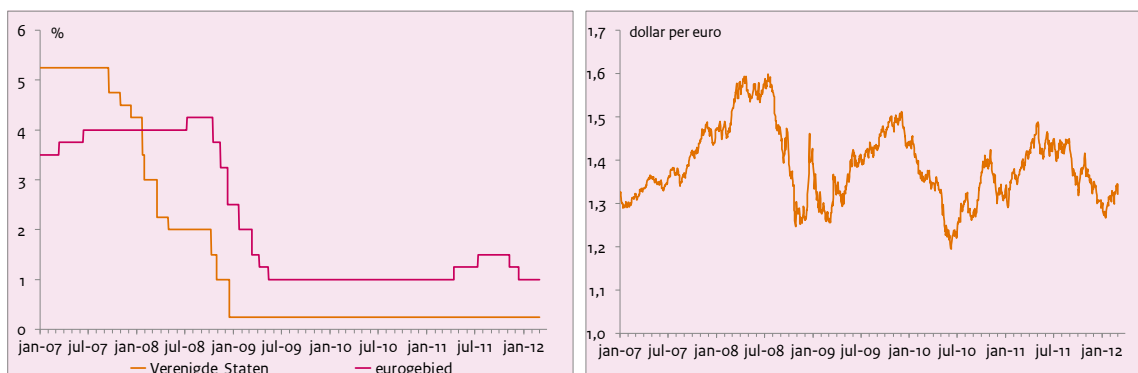
Figuur 2.13 Renteverval overheidsobligaties ten opzichte van Duitsland lager

De rentevervalen met Duitsland die in de tweede helft van 2011 fors waren opgelopen als gevolg van besmettingsgevaar voor o.a. Spanje en Italië, zijn recent weer gedaald (figuur 2.13). Eind november bereikte de lange rente in Italië een niveau van ruim 7% terwijl de Spaanse rente hier net onder bleef steken. Begin maart was in beide landen de rente gedaald tot net onder de 5%. Bovendien wisten beide landen medio februari geld aan te trekken tegen een lagere rente dan bij voorgaande emissies. Ook de rentes in Frankrijk en België zijn gedaald, al liggen zij nog op een relatief hoog niveau. Net als bij het verloop van de CDS-spread is Portugal hier een negatieve uitzondering. Naast de acties van de ECB hebben ook de aangekondigde hervormingspakketten na de regeringsswisselingen in Italië en Spanje en de uitkomsten van de EU-toppen aan de rentedaling bijgedragen. In november kocht de ECB nog voor 24 mld euro obligaties in het kader van het *Securities Markets Programme (SMP)*. Met de succesvolle introductie eind december van de eerste driejarige *Longer-Term Refinancing Operation (LTRO)* met een opname van bijna 490 mld euro verminderde de noodzaak voor het inzetten van het SMP. In het kader van deze LTRO's kunnen commerciële banken, tegen onderpand, onbepaald liquiditeit aantrekken tegen een rente die gelijk is aan het gemiddelde van de beleidsrente gedurende de looptijd van de lening. Om te voorkomen

dat gebrek aan onderpand deelname aan de LTRO's zou beperken, werden tegelijkertijd de eisen daaraan versoepeld. Banken kunnen de leningen in het kader van de LTRO's niet alleen gebruiken voor het uitzetten van leningen bij gezinnen en bedrijven maar ook voor het opkopen van overheidsschuld. Bij de tweede driejarige LTRO eind februari haalden banken 530 mld euro op bij de ECB. Op de EU-top eind januari werd besloten dat de normen voor overheidstekort en staatsschuld in de toekomst bij wet worden vastgelegd. Bovendien werd het besluit tot instelling van het *European Stability Mechanism (ESM)* bekrachtigd. Het ESM zal in juli 2012 de *European Financial Stability Facility* opvolgen. Over de omvang van beide noodfondsen zal in maart een besluit worden genomen.

Figuur 2.14 Beleidsrente ECB en Fed (links) en dollarkoers (rechts)

De beleidsrentes in het eurogebied en in de VS liggen op een laag niveau (figuur 2.14). De renteverhogingen van elk een $\frac{1}{4}\%$ -punt die de ECB in april en juli 2011 doorvoerde, werden eind 2011 weer teruggedraaid. De Fed heeft sinds eind 2008 de beleidsrente in de VS op 0 tot $\frac{1}{4}\%$ gehouden. Op basis van de verwachte ontwikkeling van de *output gap* en de gematigde inflatieverwachtingen kondigde de Fed in januari aan dat ze de beleidsrente tot eind 2014 op een uitzonderlijk laag niveau zal houden. De markt verwacht, afgelezen aan de *futures*, dat de korte rente in het eurogebied nog geruime tijd laag zal blijven om pas in de loop van 2014 licht te gaan stijgen. Gemiddeld komt de korte rente in het eurogebied in 2012 en 2013 uit op respectievelijk 1 en $\frac{3}{4}\%$. Op basis van de recente Fed-uitspraken resulteert voor de VS een korte rente in 2012 en 2013 van gemiddeld $\frac{1}{2}\%$ per jaar.

De lange rente in zowel Duitsland als in de VS komt naar verwachting (op basis van de rentetermijnstructuur) in 2012 uit op gemiddeld 2%. In 2013 stijgt de Duitse rente tot gemiddeld $2\frac{1}{2}\%$ en de Amerikaanse rente tot $2\frac{1}{4}\%$. Het verschil tussen de rente op bedrijfs- en overheidsobligaties blijft nog enige tijd op het huidige, hoge niveau, maar daalt naar verwachting door het herstel van vertrouwen vanaf eind 2012 naar een niveau van gemiddeld ruim 4%-punt in 2013. Voorts is in de projectie gerekend met constante wisselkoersen vanaf begin dit jaar; dit impliceert een wisselkoers van 1,29 dollar per euro in 2012 en 2013, tegen 1,39 in 2011.

Wereldhandel stagneert; grondstoffen blijven duur

Het spectaculaire herstel van de wereldhandel in 2010 - een toename met 14,9% - is vanaf het begin van 2011 abrupt tot staan gekomen (figuur 2.15).¹³ Door overloop is de wereldhandelsgroei in 2011 toch nog uitgekomen op 5,6%. Daarentegen is de overloop naar 2012 gering en wijzen de beschikbare voorlopende indicatoren op een voortdurende zwakke wereldhandelsgroei in de eerste helft van dit jaar. In de tweede helft versnelt de wereldhandel als gevolg van de geprojecteerde aantrekkende wereldconjunctuur. De wereldhandelsgroei in 2012 wordt nu geraamd op 1¼% - ver onder het langjarige gemiddelde - en in 2013 op 6½%. De groei van de *relevante* wereldhandel, waarbij landen en productgroepen die relatief belangrijk zijn voor de Nederlandse uitvoer een groter gewicht krijgen, laat dit jaar zelfs een daling zien met 1¾%.

Figuur 2.15 Stagnerende wereldhandel: wereldhandelsvolume (links) en wereldhandelsgroei (rechts)

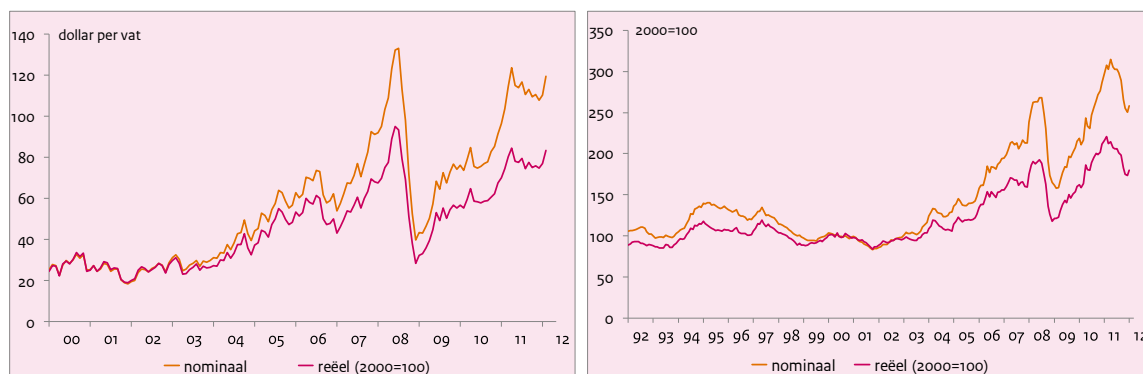
Na de piek van 124 dollar per vat in april 2011 is de olieprijs geleidelijk gedaald naar een niveau van 108 dollar per vat in december. Het neerwaartse prijseffect van een afnemende vraag als gevolg van de afzwakkende wereldeconomie werd voor een belangrijk deel gecompenseerd door problemen bij het aanbod door de geopolitieke spanningen in Noord-Afrika en het Midden Oosten. In januari schommelde de olieprijs nog rond de 111 dollar per vat, maar door onzekerheid rondom Iran steeg de prijs begin maart tot boven de 125 dollar per vat.

Ook de prijzen van overige grondstoffen (in dollars) zijn na april 2011 scherp gedaald, mede door de afzwakking van de wereldconjunctuur. Exclusief energie daalden de prijzen tussen april en december met ruim 20%. Voedingsmiddelen werden in die periode 18% goedkoper. Hier was de daling vooral het gevolg van het wegvallen van prijsopdrijvende aanbodeffecten, zoals ongunstige weersomstandigheden in Australië en Latijns-Amerika en grote branden in Rusland. Ook de lagere olieprijsen speelden een rol, gegeven het zeer energie-intensieve karakter van deze sector. Toch blijven grondstoffen in historisch perspectief nog steeds erg duur. Voor de ramingperiode is, onder de technische veronderstelling van stabiele grondstoffenprijzen vanaf begin dit jaar, gerekend met een olieprijs van 111 dollar per vat Brent en met ongewijzigde prijzen van overige grondstoffen. Voor

¹³ J. Ebregt en G. van Welzenis, CPB World Trade Monitor december 2011, gepubliceerd 21 februari 2012. De maandelijkse edities van de handelsmonitor zijn beschikbaar op de website van het CPB.

de prijzen van overige grondstoffen betekent dit een gemiddelde prijsdaling in dollars van circa 8% in 2012.

Figuur 2.16 Dure grondstoffen: olieprijs (links) en prijs overige grondstoffen (rechts)

Neerwaartse risico's overheersen

De vooruitzichten voor de korte termijn blijven uitermate onzeker. De centrale projectie is gebaseerd op het geleidelijk verder afnemen van de onrust op de financiële markten, waardoor de effecten op de reële economie beperkt blijven. De neerwaartse risico's overheersen. Het belangrijkste neerwaartse risico blijft een escalatie van de eurocrisis en de negatieve doorwerking daarvan op de groei in het eurogebied, zoals in hoofdstuk 1 is besproken.

In een groot aantal rijke landen is de staatsschuld sterk opgelopen en staat de overheid voor de opgave om een ingrijpende budgettaire sanering door te voeren. Dat geldt voor het door de schuldencrisis getroffen eurogebied (zie onzekerheidsvariant in hoofdstuk 1), maar in nog sterkere mate voor de Verenigde Staten en Japan. Een beleidsarm scenario voor de Verenigde Staten zou strikt genomen een aanzienlijke budgettaire verkrapping in 2013 impliceren. In de voorliggende raming is gerekend met een beperkte consolidatie. Wanneer toch harder wordt bezuinigd in de VS, zal dat volgend jaar een negatief effect hebben op de mondiale economische groei.

De productiegroei in China vertraagt als gevolg van de zwakke groei in de hoogontwikkelde economieën en de afkoelende woningmarkt. Bij het monetaire beleid verschuift de aandacht van het bestrijden van de inflatie naar het stabiliseren van de economische groei. In de huidige raming is uitgegaan van een zachte landing: in de tweede helft van het jaar trekt de bbp-groei weer aan. Een grotere en langduriger groeivertraging in samenhang met een uiteenspattende vastgoedzeepbel valt echter niet uit te sluiten.

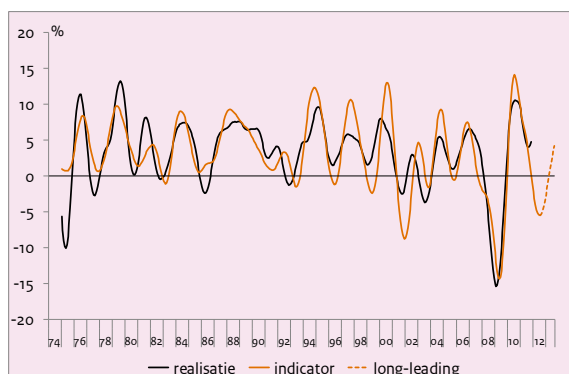
De huidige spanningen op de oliemarkt als gevolg van de nucleaire ambities van Iran betekenen een risico voor de olieprijs. In de projectie is gerekend met een olieprijs van 111 dollar per vat. Maar door onzekerheid rondom Iran steeg de prijs begin maart tot boven de 125 dollar per vat. Een verdere escalatie van het conflict zou nog een veel groter effect op de olieprijs en daarmee op de wereldeconomie hebben.

Opwaartse risico's zijn er ook. Zo doet de Duitse economie het aanmerkelijk beter dan gemiddeld in het eurogebied en deze zou sterker kunnen groeien dan verwacht. Het zeer ruime monetaire beleid, de uitkomsten van de EU-toppen en structurele hervormingen zouden kunnen leiden tot een sterker vertrouwensherstel in het eurogebied.

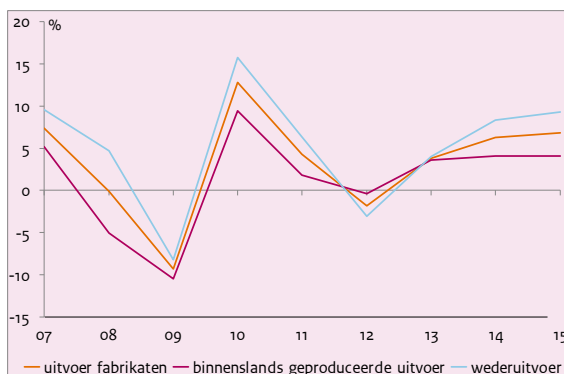
2.3 De Nederlandse uitvoer

De vooruitzichten voor de Nederlandse uitvoer zijn niet erg gunstig. Hoewel de voor de Nederlandse export belangrijke Duitse economie redelijk blijft draaien, is door de crisis in de eurozone de situatie op de Europese afzetmarkt verslechterd. Sinds medio vorig jaar toont het volume van de uitvoer van goederen (ongerekend energie) een dalende tendens. Ondanks incidentele oplevingen wijzen zowel de verwachtingsindicator voor de Duitse economie als de OESO-indicator voor de Europese economische groei op een neergaande conjunctuur. De CPB-indicator voor de uitvoer van goederen wijst dan ook op een volumekrimp van de uitvoer in 2012. Pas in de tweede helft van 2012 laat de relevante wereldhandel, en daarmee ook de Nederlandse uitvoer, weer een stijgende trend zien. Verwacht wordt dat het uitvoervolume volgend jaar met 3¼% gaat toenemen. In historisch perspectief is dit een zeer bescheiden groeicijfer. In de twee daaropvolgende jaren stijgt het uitvoervolume met gemiddeld 6½%. Deze ontwikkeling is redelijk in lijn met de volumetoename van de relevante wereldhandel.

Figuur 2.17 Uitvoer maakt pas op de plaats in 2012
Conjunctuurindicator goederenuitvoer

Volumeontwikkeling uitvoer fabrikaten

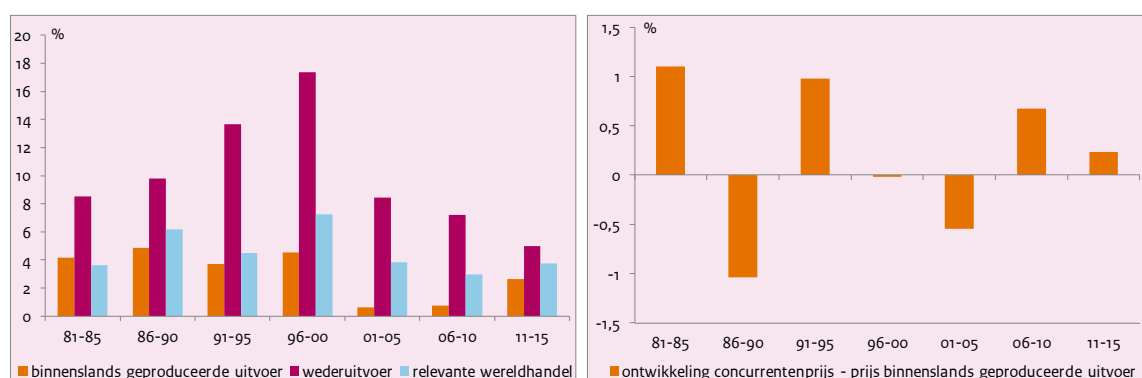
Groei binnenslands geproduceerde uitvoer blijft redelijk op peil

Het volume van de binnenslands geproduceerde uitvoer krimpt dit jaar naar verwachting met ½%. Deze daling valt mee gezien de ontwikkeling van de relevante wereldhandel. Hierbij speelt de ontwikkeling van de winstmarge en de prijsconcurrentiepositie een rol. In de loop van 2011 werden Nederlandse producenten geconfronteerd met stijgende prijzen van ingevoerde grondstoffen en halffabrikaten, onder andere door een waardedaling van de euro. Omdat exporteurs sinds de kredietcrisis flink hadden ingeteerd op de winstmarge en er in de eerste helft van 2011 nog sprake was van vrij goed gevulde ordeportefeuilles, kozen exporteurs er aanvankelijk voor deze prijsstijgingen door te berekenen aan de klanten van hun goederen. Dit jaar wordt naar verwachting alsnog besloten de winstmarge te verlagen om minder marktaandeel te verliezen. Als de markt in 2013 en 2014 weer aantrekt, neemt de winstmarge weer iets toe. Daarom groeit de binnenslands

geproduceerde uitvoer in die jaren iets minder dan op grond van de wereldhandel zou worden verwacht.

Gemiddeld groeit het volume van de binnenslands geproduceerde uitvoer in de periode 2011-2015 met 2,6%. Dit groeicijfer ligt iets hoger dan dat van de afgelopen 10 jaar. Dit wordt mede veroorzaakt door een gunstigere ontwikkeling van de prijsconcurrentiepositie. In de periode 2001-2005 verslechterde de prijsconcurrentiepositie door een ongunstige ontwikkeling van de relatieve arbeidskosten. De arbeidsmarkt was relatief krap, terwijl de euro in waarde steeg. Op dit moment is van krapte op de arbeidsmarkt geen sprake en is de positie van de euro zwakker. De gunstigere prijsconcurrentieontwikkeling compenseert voor een deel de lagere groei van de relevante wereldhandel.

Figuur 2.18 Betere prijsconcurrentie stimuleert binnenslands geproduceerde uitvoer
Volume groei uitvoer en wereldhandel **Prijsconcurrentiepositie**

Onstuimige groei wederuitvoer voorlopig voorbij

In de projectie voor dit jaar krimpt het volume van de wederuitvoer met 3%, terwijl voor volgend jaar een voor de wederuitvoer vrij bescheiden groei van 4% wordt geraamd. Dit komt vooral door een geringere vraag naar ICT-producten en elektronica. De verwachte ontwikkeling van de afzet van halfgeleiders in Europa, die een indicator is voor deze vraag, wijst hierop. ICT-producten en elektronica vormen een belangrijk deel van de wederuitvoer. In 2014 en 2015 is de volumegroei van de wederuitvoer naar verwachting hoger dan die van de relevante wereldhandel.

De uitvoerontwikkeling werd sinds het midden van de jaren tachtig sterk gestimuleerd door de forse groei van de wederuitvoer. In de jaren 2011-2015 neemt de wederuitvoer gemiddeld met 5% toe. Dit is een vrij mager groeicijfer in vergelijking met de afgelopen 30 jaar. Vooral de verdieping van de Europese integratie speelde hierbij een rol, maar ook de opkomst van China en de groeiende populariteit van ICT-producten. Een deel van de in China geproduceerde goederen en ICT-producten bereikte via Nederland de Europese afzetmarkt. De technologische ontwikkeling op ICT-gebied gaat onverminderd door. Ook de globalisering van de economie en Europese integratie zullen zich blijven voortzetten. Wel is het aannemelijk dat de veranderingen op deze gebieden minder groot zullen zijn dan de afgelopen jaren. In de projectie is verondersteld dat de stimulerende factoren aanwezig blijven, maar ze wel minder zullen bijdragen aan de groei van de wederuitvoer. Hierdoor en door de conjuncturele dip in 2012 en 2013 is het 5-jaarsgemiddelde lager dan in de voorgaande perioden.

Tabel 2.2 Invoer en uitvoer goederen (exclusief energie), 2010-2015

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	mld euro	mutaties per jaar in %				
Invoer (volume)	269,3	3,4	-3	2 $\frac{3}{4}$	5 $\frac{1}{4}$	6 $\frac{1}{2}$
Invoer (prijs)		1,2	1	$\frac{1}{2}$	- $\frac{1}{4}$	- $\frac{1}{4}$
Uitvoer (volume)	314,9	4,3	-1 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{3}{4}$	6 $\frac{1}{4}$	6 $\frac{3}{4}$
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	144,2	1,8	- $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{2}$	4	4
wederuitvoer	170,8	6,3	-3	4	8 $\frac{1}{4}$	9 $\frac{1}{4}$
Relevant wereldhandelsvolume		4,0	-1 $\frac{3}{4}$	4 $\frac{1}{2}$	6	6
Handelsprestatie (a)		0,2	- $\frac{1}{4}$	- $\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
Marktprestatie (b)		-2,2	1 $\frac{1}{4}$	-1	-2	-2
Prijs binnenslands geproduceerde uitvoer		6,5	1 $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
Concurrentenprijs		5,8	3 $\frac{1}{2}$	- $\frac{1}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
Prijsconcurrentiepositie		-0,7	2 $\frac{1}{4}$	- $\frac{3}{4}$	0	0
(a) Totale goederenuitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.						
(b) Binnenslands geproduceerde goederenuitvoer minus wereldhandelsvolume.						
(c) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.						

Het volume van de invoer van goederen volgt in de periode 2011-2015 naar verwachting grotendeels de ontwikkeling van de uitvoer. Dit komt mede door de prominente rol van de wederuitvoer. Wel is de volumegroei van de invoer geringer dan die van de uitvoer. Dit komt vooral door de ten opzichte van de uitvoergroei geringe toename van de binnenlandse bestedingen. De export is de komende jaren de motor van de Nederlandse economie en dit vertaalt zich in de in- en uitvoercijfers. Het gevolg is dat het saldo van de Nederlandse lopende rekening verder toeneemt. Een kader gaat dieper in op de ontwikkeling van deze indicator.

Saldo Nederlandse lopende rekening verder omhoog

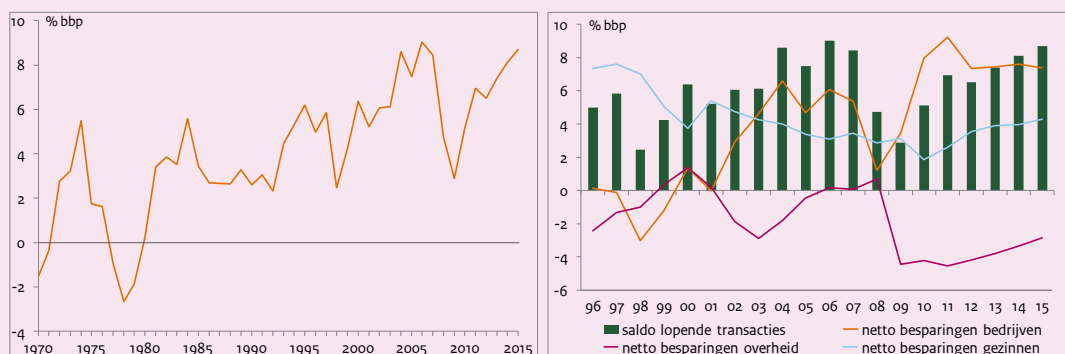
Tussen de betalingsbalansen van Europese landen zitten grote verschillen. Landen als Duitsland en Nederland hebben een fors overschot, wat betekent dat zij veel meer exporteren dan importeren, terwijl bijvoorbeeld Griekenland, Spanje en Portugal een groot tekort hebben. Een structureel tekort houdt in dat de externe vermogenspositie van een land verslechtert en is op lange termijn onhoudbaar. Aangezien eurolanden vooral handel drijven met elkaar zijn tekorten en overschotten voor een deel elkaars spiegelbeeld. Een belangrijke indicator van betalingsbalansonevenwichtigheden is het saldo van de lopende rekening. Deze grootte staat weer volop in de schijnwerpers.

Sinds de jaren tachtig toont het saldo van de Nederlandse lopende rekening een stijgende tendens. Nederland exporteert meer dan het importeert. Bij het saldo op de lopende rekeningen spelen verder de inkomsten uit vermogens en de inkomensoverdrachten een rol. De inkomsten uit vermogens kunnen jaarlijks sterk fluctueren. Door ontwikkelingshulp en afdrachten aan de Europese Unie is het saldo van de vermogensoverdrachten voor Nederland over het algemeen negatief. Het saldo op de Nederlandse lopende rekening is sinds 2000 internationaal gezien hoog. Een verklaring hiervoor is het succes van Nederland als exportland. Wat gebeurt er met het geld dat Nederland verdient met de export?

Een overschot op de lopende rekening betekent dat de besparingen van Nederlandse ingezetenen groter zijn dan de investeringen van Nederlandse ingezetenen in Nederland. Vooral niet-financiële bedrijven hebben sinds 2000 hogere netto besparingen (besparingen minus investeringen minus afschrijvingen). De investeringsquote van deze bedrijven is in vergelijking met het buitenland laag. Hiervoor kunnen meerdere redenen zijn. Mogelijk komt het deels doordat de solvabiliteit van bedrijven in 2002 relatief laag was. Besparingen zijn gebruikt om de schuldenlast terug te dringen. Sinds de kredietcrisis is de bezettingsgraad laag en zijn de winstverwachtingen gedaald. De animo van bedrijven om te investeren is hierdoor in de afgelopen jaren geringer geweest.

De netto besparingen van bedrijven blijven ook in de ramingsperiode hoog. Bovendien bezuinigt de overheid waardoor de netto besparingen minder negatief worden. Ook gezinnen zullen gezien de vermogensverliezen van de afgelopen jaren meer gaan sparen. Het saldo van de Nederlandse lopende rekening loopt in de jaren 2012-2015 dan ook verder op.

Saldo lopende rekening loopt op (links) door hogere besparingen bedrijven (rechts)

3 De Nederlandse economie

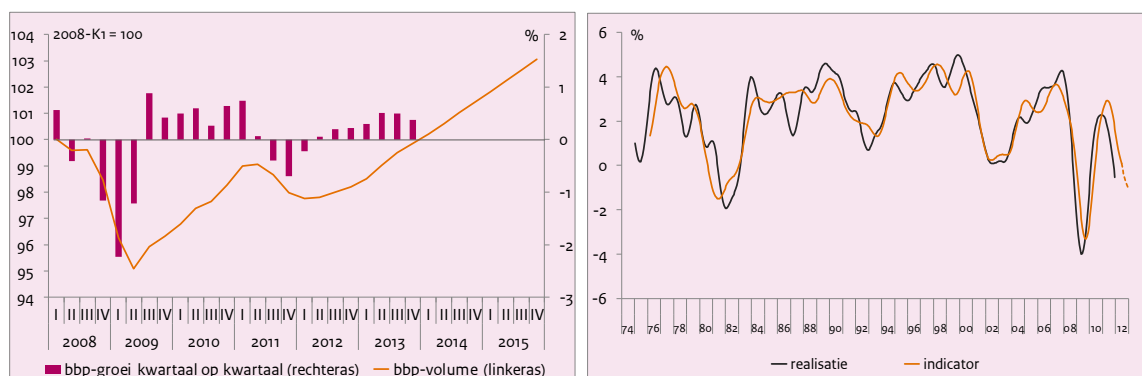
De Nederlandse economie is voor de tweede keer in nauwelijks drie jaar tijd in een recessie terechtgekomen. Dit jaar neemt het bbp naar verwachting met $\frac{3}{4}\%$ af. Na 2012 trekt de groei weer iets aan. De huidige recessie zal relatief hard aankomen. Dat komt omdat de uitgangssituatie minder gunstig is, vooral voor de overheidsfinanciën, de arbeidsmarkt en de woningmarkt. De binnenlandse bestedingen staan onder druk, het herstel moet van de uitvoer komen. De werkloosheid zal naar verwachting oplopen tot 6% in 2013.

3.1 Economische ontwikkeling op hoofdlijnen

Op 15 februari van dit jaar kondigde het CBS aan dat de Nederlandse economie in het vierde kwartaal van 2011 van kwartaal op kwartaal met 0,7% was gekrompen. Aangezien ook in het derde kwartaal al sprake was van krimp, is Nederland daarmee voor de tweede keer in nauwelijks drie jaar tijd in een recessie terechtgekomen. Vanwege overloopeffecten werken deze kwartaalontwikkelingen door in het jaarcijfer van 2012. Dit jaar neemt het bbp naar verwachting af met ¾%, na de groei van 1,2% in het afgelopen jaar. Onder het veronderstelde doormodderen ligt volgend jaar naar verwachting een bescheiden groei van de economie van 1¼% in het verschiet. In 2014 en 2015 trekt de groei volgens de prognose nog iets verder aan, tot 1½% per jaar. De groei in deze twee jaren wordt iets hoger ingeschat dan bij de analyse van het regeer- en gedoogakkoord, doordat er sprake is van wat meer inhaalgroei.¹⁴ Per saldo komt de gemiddelde groei in de periode 2011-2015 in deze raming uit op 1% per jaar. Het kader “Potentiële groei en inschatting groei 2014-2015” licht toe hoe de geraamde groei zich verhoudt tot de potentiële groei.

In de raming wordt het dieptepunt bereikt in de eerste helft van 2012 en is er eind dit jaar weer sprake van enige groei. Dit komt vooral door het aantrekken van de wereldhandel. Daarmee is het geraamde kwartaalpatroon iets optimistischer dan de CPB-conjunctuurindicator (zie figuur 3.1, rechts). Volgens deze indicator loopt de bbp-groei (ten opzichte van de overeenkomstige periode in het voorgaande jaar) gedurende heel 2012 nog terug.

Figuur 3.1 Bbp-groei op kwartaalbasis (links) en CPB-conjunctuurindicator (a) (rechts)

(a) Voor een toelichting op de gebruikte methodiek, zie Muns en Kranendonk (2010), CPB Document 219.

¹⁴ CPB, 2010, Analyse economische effecten financieel kader, CPB Notitie, september.

Potentiële groei en inschatting groei 2014-2015

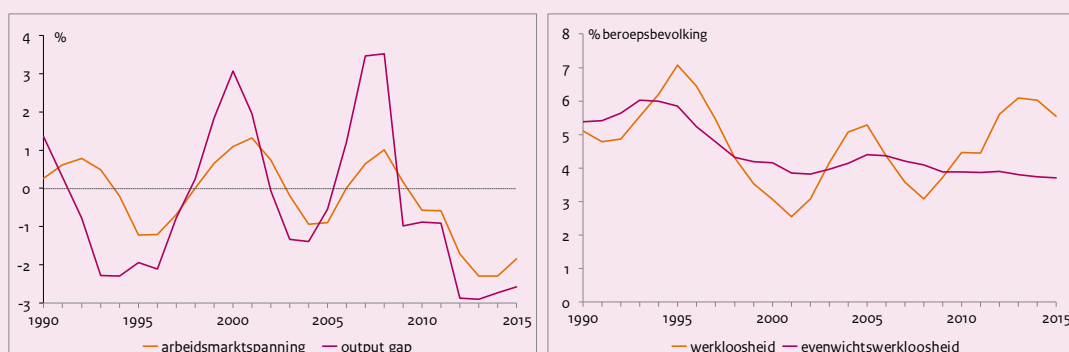
De potentiële groei is de productie die hoort bij het structurele arbeidsaanbod, gecorrigeerd voor de evenwichtswerkloosheid en het niveau van de structurele arbeidsproductiviteit. (a) Onderstaande tabel laat de groei van de potentiële en feitelijke productie zien voor de jaren 1996-2015. Voor de periode 2011-2015 resulteert een potentiële groei van 1½% per jaar, wat onafgerond iets lager is dan in de Economische Verkenning 2011-2015 van maart 2010. Vanwege demografie is de groei van het structurele arbeidsaanbod nu hoger, maar de groei van de arbeidsproductiviteit is lager, in lijn met de realisaties tot en met 2011. De overgang op de internationale definitie van de werkgelegenheid zorgt voor een iets andere verdeling over arbeidsaanbod in personen en de bijdrage van deeltijdwerk. Mutaties in de evenwichtswerkloosheid en deeltijdwerk hebben in de huidige raming een marginaal effect op de potentiële groei in 2011-2015.

Potentiële en feitelijke groei, 1996-2015

	1996-2000	2001-2005	2006-2010	2011-2015
Potentiële groei toegevoegde waarde (basisprijzen)	2,9	2,1	1,7	1½
w.v. groei potentiële werkgelegenheid (in arbeidsjaren)	1,4	0,8	0,6	0,3
w.v. structurele groei arbeidsaanbod (in personen)	1,3	1,2	0,8	0,5
bijdrage mutatie evenwichtswerkloosheid	0,3	0,0	0,1	0,0
bijdrage groei deeltijdwerk	-0,3	-0,3	-0,3	-0,1
structurele arbeidsproductiviteit	1,5	1,3	1,1	1,0
Feitelijke groei toegevoegde waarde (basisprijzen)	3,8	1,4	1,6	1

De potentiële groei komt voor 2014 en 2015 uit op 1½% per jaar. Daarbij is geen rekening gehouden met de beleidseffecten uit het regeer- en gedoogakkoord. De output gap (het verschil tussen feitelijk en potentieel bbp) bedroeg in 2011 nog -0,9% maar na de verwachte krimp in 2012 daalt de output gap fors naar -2,9% in 2012 en 2013. Vanuit dit onbenutte potentieel is er een opwaarts effect op de feitelijke groei voor 2014 en 2015 van ½%-punt per jaar. Daar staat tegenover dat als gevolg van beleidseffecten uit het regeer- en gedoogakkoord de feitelijke groei ongeveer ½%-punt lager uitkomt voor die jaren. Per saldo komt de raming voor de groei van het bbp voor 2014 en 2015 uit op 1½% per jaar (de som van potentiële groei 1½%, effect output gap ½% en beleidseffecten -½%). De output gap stijgt slechts licht omdat de feitelijke en de potentiële groei dicht bij elkaar liggen.

Output gap blijft negatief, werkloosheid ligt boven evenwichtsniveau (b)

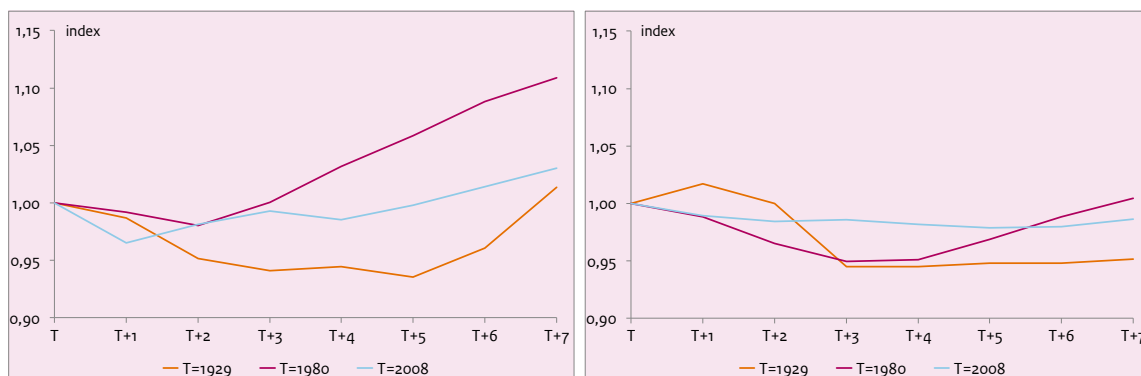

- (a) Voor de gebruikte methode, zie Lunsing, 2011, Potentiële groei en evenwichtswerkloosheid, CPB achtergronddocument.
 (b) De arbeidsmarktspanning is het verschil tussen werkloosheid en evenwichtswerkloosheid.

Door de twee recessies in korte tijd is het productierecord dat in het eerste kwartaal van 2008 is gevestigd, nog altijd niet gebroken. Dat zal naar het zich laat aanzien pas begin 2014 gebeuren (figuur 3.1, links). De Nederlandse economie is dan per saldo zes jaar lang niet gegroeid.¹⁵ Wanneer het kabinet besluit tot aanvullende maatregelen om het begrotingstekort te beperken, duurt het waarschijnlijk nog langer. Voor de laatste keer dat we een periode van zes jaar zonder netto groei hebben meegemaakt –afgezien van de jaren tijdens de Tweede Wereldoorlog– moeten we terug naar de jaren dertig van de vorige eeuw. Het bbp-volume van 1929 werd pas in 1936 overtroffen. Ter vergelijking, in de economisch gezien zware jaren tachtig duurde het drie jaar voordat het oude niveau weer werd bereikt (figuur 3.2, links).

Bij de huidige productievoorzichten blijft de werkgelegenheid opvallend stabiel. Zowel in de dertiger als in de tachtiger jaren was twee tot drie jaar na het begin van de economische malaise circa 5% van de werkgelegenheid verloren gegaan. Ondanks twee recessies komt het cumulatieve werkgelegenheidsverlies nu naar verwachting niet boven de 2% uit (figuur 3.2, rechts). Van een duidelijk herstel zoals zich dat in de jaren tachtig na vier jaar inzette, is binnen de huidige ramingsperiode echter geen sprake.

Figuur 3.2 Bbp-volume (links) en werkgelegenheid in arbeidsjaren (rechts)

Ongunstige uitgangssituatie

De recessie die de tweede helft van 2011 inzette, blijft naar verwachting aanmerkelijk milder dan de Grote recessie van 2009. Het bbp-volume krimpt minder dan destijds. Maar de huidige recessie komt wel relatief hard aan. Waar de kredietcrisis uitbrak op het moment dat de Nederlandse economie er nog erg goed voorstond, valt momenteel de productie terug terwijl we nog te kampen hebben met de naweeën van die vorige recessie.

Gezinnen zagen de prijs van hun huis tot het derde kwartaal van 2008 stijgen. Sindsdien is de huizenprijs met meer dan 10% gedaald. Doordat woningen grotendeels met hypotheek zijn gefinancierd, hebben veel gezinnen die recentelijk een huis kochten daarom in potentie een

¹⁵ Omwille van vergelijkbaarheid met eerdere periodes zijn in figuur 3.2 jaarcijfers gehanteerd. Daardoor wijkt de figuur iets af van figuur 3.1, die is gebaseerd op kwartaalcijfers. Wanneer we uitgaan van groeicijfers op jaarbasis en de productie-index voor geheel 2008 gelijkstellen aan 1, bereiken we in 2013 het productieniveau van 2008. Zo beschouwd is de Nederlandse economie in vijf jaar tijd per saldo niet gegroeid.

restschuld. Huishoudens gaan hierdoor meer sparen, wat de consumptiegroei remt. Tot en met 2015 komt de groei niet boven de ½% per jaar uit, wat ook te maken heeft met de ongunstige koopkrachtontwikkeling.

De werkloosheid bereikte in de loop van 2008 haar laagste niveau in jaren, de arbeidsmarkt was krap. Tegelijkertijd hadden bedrijven grote financiële buffers en lagen winsten op een historisch gezien hoog niveau. Dat droeg er toe bij dat bedrijven relatief veel personeel in dienst hielden.¹⁶ De oploep van de werkloosheid bleef dan ook relatief beperkt. Ditmaal is de productiekrimp aanzienlijk geringer, maar is de toestroom van personen op de arbeidsmarkt veel groter en hebben bedrijven minder financiële ruimte om niet direct noodzakelijke arbeidskrachten in dienst te houden. Het werkloosheidspercentage piekt naar verwachting dan ook op 6% in 2013, 1½%-punt hoger dan in 2011. Daarmee is de oploep ondanks de kleinere bbp-krimp vergelijkbaar met die tussen 2008 en 2010. Vergeleken met het hoogste percentage van 8,3%, dat in 1983 werd gemeten, ligt de werkloosheid ook nog een stuk lager.

Tot slot, Nederland ging de recessie van 2009 in met een overschot op de begroting. Er was dus ruimte om het saldo gedurende de recessie te laten verslechteren, gedeeltelijk door stimuleringsmaatregelen.¹⁷ Met een begrotingstekort dat in 2011 ruim boven de 3% bbp lag, is die ruimte nu aanmerkelijk geringer.

Krimp in 2012 door binnenlandse bestedingen

De kiem van de bbp-krimp dit jaar is grotendeels gelegd in de tweede helft van 2011. Een kader blikt daarom terug op de economische ontwikkelingen binnen 2011. De gevolgen van die ontwikkelingen zijn –door de overloop– vooral zichtbaar in de jaarcijfers voor 2012. Tabel 3.1 laat de bijdrage aan de bbp-groei zien voor de jaren 2009-2015. De afname van het bbp in 2012 komt volledig voor rekening van de binnenlandse bestedingen. Zowel consumptie, investeringen als overheidsbestedingen dragen bij aan een afname van de productie. De uitvoer levert per saldo geen bijdrage aan de groei, maar vertraagt deze evenmin.

In 2009 zag de uitsplitsing van de bbp-groei naar bestedingscategorieën er heel anders uit. Toen was het juist de uitvoer die inklapte en een forse bbp-daling veroorzaakte. De binnenlandse bestedingen droegen naar verhouding minder bij aan de krimp, vooral doordat de overheidsbestedingen de economische groei nog een steun in de rug gaven. Het verschil in groeibijdrages tussen beide recessies illustreert de verschillen tussen beide periodes van economische neergang. In 2009 viel de buitenlandse vraag plots weg, maar konden de binnenlandse bestedingen nog enigszins op peil blijven (in verhouding tot de enorme buitenlandse vraaguitval). In 2012 is de vraag uit het buitenland weliswaar teruggelopen, maar hebben consumenten, bedrijven en overheid niet meer de wil of de mogelijkheid om de vraag, en dus de productie, op peil te houden.

¹⁶ J.F.M. de Jong, 2011, Werkloosheid en de Grote Recessie, CPB Policy Brief 2011/10.

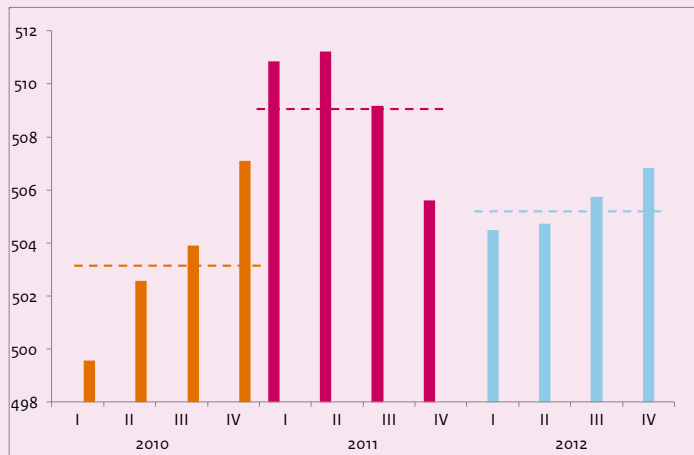
¹⁷ CPB, 2011, Effecten stimuleringspakket, CPB Notitie.

Terugblik op 2011

Nederland belandde in een recessie gedurende de tweede helft van 2011. Het bruto binnenlands product (bbp) nam met meer dan 1% af en de werkloosheid nam toe met 0,8%-punt of 70.000 personen. Tegelijk met de oploep van de werkloosheid nam de beroepsbevolking nog meer toe; per saldo traden 137.000 mensen toe tot de arbeidsmarkt. Een deel slaagde er in een baan te vinden waardoor de werkgelegenheid in de tweede helft van 2011 toenam. In december lag de productie ruim 1% lager en de werkgelegenheid in arbeidsjaren bijna 1% hoger dan in het tweede kwartaal. De arbeidsproductiviteit is dus 2% gedaald in de tussenliggende maanden.

In de tabellen zijn deze ontwikkelingen binnen het jaar niet zichtbaar, omdat daarin jaargemiddelden staan. Doordat het bbp in 2010 en in de eerste helft van 2011 groeide en pas in de tweede helft kromp, is het jaargemiddelde van 2011 hoger dan dat van 2010. De economische groei in 2011 is 1,2% ten opzichte van 2010. De recessie is pas zichtbaar in het groeicijfer van 2012: -3/4%. In de figuur is te zien dat een groot deel van de daling van het bbp al in het vierde kwartaal van 2011 werd bereikt. Dit heet het overloopeffect.

Kwartaalpatroon bbp, 2010-2012, met jaargemiddelden

Dit effect treedt ook op bij andere variabelen. Zo lag de gemiddelde werkloosheid in 2011 op 4,5% en deze loopt in de raming op tot gemiddeld 5½% in 2012. Maar in december 2011 was de werkloosheid al toegenomen tot 4,9%. Ook de daling van de arbeidsproductiviteit en de oploep van de arbeidsinkomensquote zijn vooral zichtbaar in de jaarcijfers voor 2012, terwijl ze voor het grootste gedeelte plaatsvinden in de tweede helft van 2011.

In de jaren 2013-2015 fungeert de uitvoer als vanouds weer als motor van de Nederlandse economie. De gezinsconsumptie levert een bescheiden groeibijdrage, evenals de bedrijfsinvesteringen. In de huidige raming dragen de overheidsbestedingen niet bij aan de groei in die jaren. Wanneer het kabinet besluit tot aanvullende maatregelen om het begrotingstekort te reduceren, zal de bijdrage waarschijnlijk zelfs negatief worden.

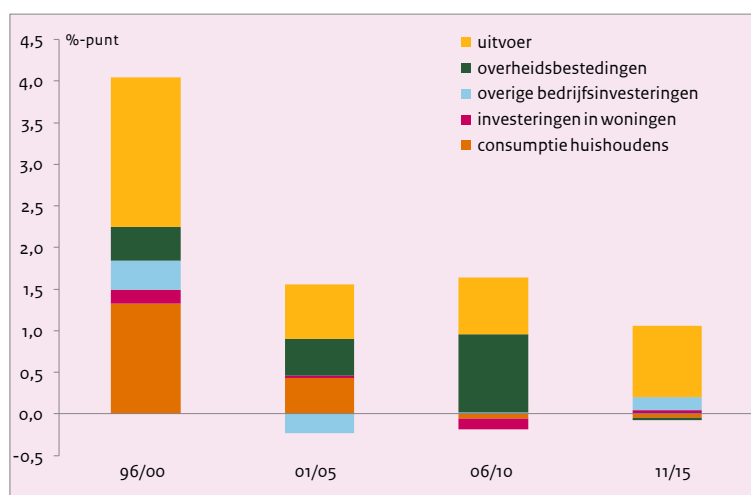
Tabel 3.1 Binnenlandse bestedingen veroorzaken economische krimp in 2012 (a)

	2010 aandeel in %	2009 bijdragen in %-punten	2010	2011	2012	2013-2015
Consumptie huishoudens	33	-0,7	-0,1	-0,3	-¼	0
Investeringen in woningen	4	-0,7	-0,6	0,2	-¼	0
Bedrijfsinvesteringen	5	-0,8	0,0	0,3	-¼	¼
Overheidsbestedingen	28	0,9	0,2	0,2	-¼	0
Uitvoer	30	-2,2	2,2	0,9	0	1¼
w.v. binnenslands geproduceerd	14	-1,2	1,1	0,3	0	½
wederuitvoer	2	-0,1	0,4	0,2	0	¼
diensten en energie	14	-0,8	0,7	0,4	¼	¼
mutaties per jaar in %						
Totaal (bbp-groei)		-3,5	1,7	1,2	-¾	1½

(a) De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de desbetreffende afzetcategorieën.

Vanuit een wat langer termijnperspectief is de groeibijdrage van de binnenlandse bestedingen tussen 2011 en 2015 opvallend klein. Figuur 3.3 laat de bijdragen zien aan de bbp-groei tussen 1996 en 2015 per vijfjaarsperiode, met de huidige raming als uitgangspunt voor 2012 en latere jaren. Eind jaren negentig, toen veel vrouwen toetraden tot de arbeidsmarkt en huizenprijzen rap stegen, stuwde de gezinsconsumptie het bbp op met meer dan 1% per jaar. Net na de eeuwwisseling was dit effect al beduidend geringer en na 2006 draagt de gezinsconsumptie per saldo helemaal niet meer bij aan de bbp-groei. Ook de groeibijdrage van investeringen nam duidelijk af. Het waren dan ook de overheidsbestedingen die ervoor zorgden dat de ontwikkeling van de binnenlandse bestedingen tot 2010 nog enig positief effect had op de bbp-groei. Maar vooral de positieve bijdrage tussen 2006 en 2010 was niet zonder gevolgen: het EMU-saldo verslechterde van -0,3% bbp in 2005 tot -5,1% bbp in 2010. De overheid probeert haar begroting op orde te krijgen en consumenten zien hun koopkracht dalen en huizen en pensioenvermogens in waarde afnemen. De binnenlandse bestedingen maken daarom slechts een klein deel uit van de bbp-groei in de periode 2011-2015. Meer dan driekwart van de bbp-groei tussen 2011 en 2015 (van gemiddeld 1% per jaar) komt dan ook voor rekening van de uitvoer.

Figuur 3.3 Bbp-groei 2011-2015 volledig voor rekening van de uitvoer

Aandeel bedrijven in nationale koek daalt in 2012 en neemt daarna weer toe

Behalve op de vraag hoeveel we produceren, is ook het antwoord op de vraag hoeveel we verdienen en hoe deze verdiensten verdeeld worden, interessant.¹⁸ Hoeveel Nederland verdient in een jaar (het reële inkomen) hangt in eerste instantie natuurlijk af van de toegevoegde waarde op productie in Nederland, het bbp. Het reële inkomen, ook wel het netto nationaal inkomen (NNI) of de nationale koek genoemd, wordt daarnaast bepaald door het saldo van verdiensten op activiteiten in het buitenland (het saldo van primaire inkomens¹⁹), de omvang van afschrijvingen op kapitaal en de externe ruilvoet (de verhouding tussen de invoer- en uitvoerprijs). Het NNI neemt dit jaar wat sterker af dan de productie, terwijl zich volgend jaar het omgekeerde voordoet. In de latere ramingsjaren gaan de bbp- en NNI-groei gelijk op.

De afgelopen twee jaar kwam de NNI-groei grotendeels terecht bij bedrijven, maar dit jaar zien bedrijven hun reële inkomen sterk teruglopen (figuur 3.4, links). Dat wordt weerspiegeld in de voorziene ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote (aiq), dat deel van de toegevoegde waarde dat ten goede komt aan werkzame personen. De productie valt eind 2011, begin 2012 terug en de werkgelegenheid reageert daar met vertraging op. Daardoor zijn bedrijven dit jaar een relatief groot deel van de toegevoegde waarde kwijt aan loonkosten. Komend jaar doet zich naar verwachting het omgekeerde voor. Dan trekt de productie wat aan en neemt de werkgelegenheid nog wat verder af zodat de aiq weer daalt. Een relatief groot deel van de NNI-groei slaat daarom in 2013 neer bij bedrijven. Ook in de latere ramingsjaren weten bedrijven hun aandeel in de nationale koek te vergroten.

¹⁸ In de analyse van de 'nationale koek' wordt de zogenoemde individualiseerbare overheidsconsumptie, met name uitgaven voor zorg en onderwijs, toegerekend aan gezinnen, omdat die daarvan rechtstreeks profiteren. Daarnaast wordt het winstinkomen toegerekend aan bedrijven. Voor een nadere toelichting op deze analyse, zie blz. 92 van het *Centraal Economisch Plan 2006*.

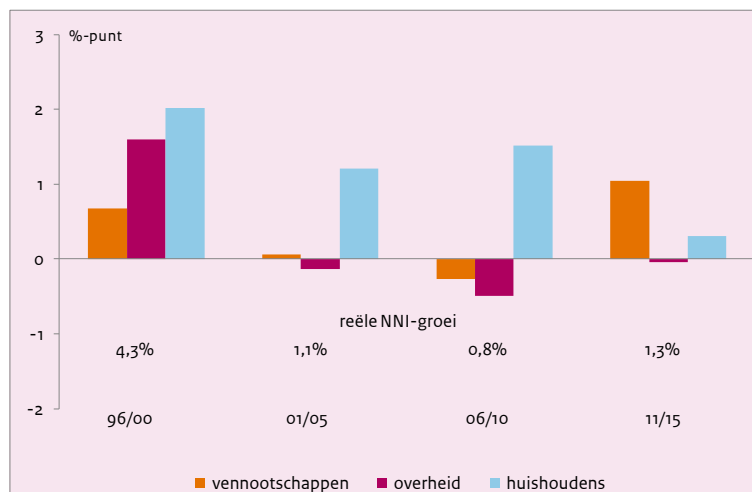
¹⁹ Het saldo primaire inkomens is het saldo van de door Nederlandse ingezetenen uit het buitenland ontvangen en aan het buitenland betaalde inkomens uit arbeid en vermogen (kapitaal). Dit zijn voornamelijk lonen, rentebetalingen, dividenden en ingehouden winsten op buitenlandse investeringen.

Figuur 3.4 Verdeling NNI-groei (links) en arbeidsinkomensquote (rechts)

Over de gehele vijfaarsperiode 2011-2015 beschouwd doen bedrijven het vanuit historisch perspectief gezien goed. Dat is voor een belangrijk deel het gevolg van de gunstige ontwikkeling van het saldo primaire inkomens. Dit saldo was tussen 2008 en 2010 flink verslechterd, voor de ramingsjaren wordt van een herstel uitgegaan doordat de internationale conjunctuur aantrekt. In tegenstelling tot de jaren 2011-2015 deelden bedrijven in de voorgaande tien jaar niet mee in de NNI-groei (figuur 3.5). Huishoudens gingen er tussen 2001 en 2010 gemiddeld genomen op vooruit. Maar tussen 2011 en 2015 ontvangen zij relatief weinig extra inkomen en neemt ook de overheidsconsumptie die aan huishoudens toe te rekenen valt in vergelijking met eerdere jaren weinig toe. De overheid, ten slotte, ziet in de ramingsperiode haar koekaandeel teruglopen, maar minder fors dan tussen 2006 en 2010.

Figuur 3.5 Huishoudens gaan er nauwelijks op vooruit tussen 2011 en 2015

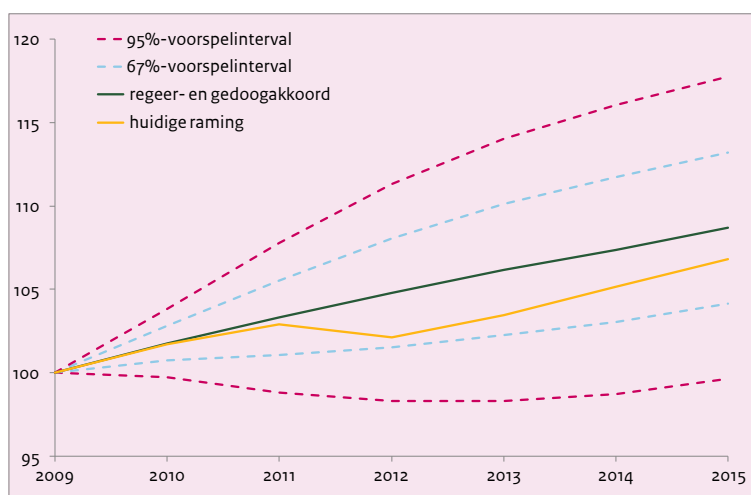
Hoe verhoudt de bbp-raming zich tot eerdere prognoses?

In oktober 2010 trad het huidige kabinet aan. Het CPB heeft aan het begin van de kabinetsperiode de middellangetermijngevolgen van het regeer- en gedoogakkoord geanalyseerd.²⁰ Het voorgestelde kabinetsbeleid hield een verbetering van het begrotingssaldo in, maar remde tegelijkertijd de economische groei in de kabinetsperiode. De jaarlijkse bbp-groei tussen 2011 en 2015 werd geraamd op 1¼%, zonder kabinetsbeleid zou dat waarschijnlijk 0,4%-punt per jaar meer geweest zijn. De groene lijn in figuur 3.6 toont de bbp-volumeontwikkeling zoals het CPB die, gegeven het kabinetsbeleid, in het najaar van 2010 voorzag.

Op basis van historische gegevens over de bbp-groei kan een inschatting worden gemaakt van de onzekerheid rond de groeiraming. Figuur 3.6 illustreert het resultaat van deze statistische exercitie, aan de hand van de raming van het regeer- en gedoogakkoord.²¹ De blauwe stippellijnen beschrijven de marge waarbinnen het bbp zich - met de kennis van destijds - met een waarschijnlijkheid van 67% zou gaan bewegen. Die marge is substantieel: de jaarlijkse groei zou zomaar ¾%-punt per jaar hoger of lager kunnen uitkomen dan verwacht.

Inmiddels zijn we een kleine anderhalf jaar verder. Vorig jaar groeide de economie met 1,2%, in lijn met de verwachting na analyse van het regeer- en gedoogakkoord. Deze gerealiseerde ontwikkeling wordt beschreven door de gele lijn in figuur 3.6. Voor de jaren 2012 en verder toont de gele lijn de ontwikkeling zoals die in dit *Centraal Economisch Plan* wordt geraamd. De verwachte krimp in 2012 doet het bbp-volume duidelijk onder het eerder voorziene niveau belanden.

Figuur 3.6 De huidige raming ligt binnen het voorspelinterval uit oktober 2010

²⁰ CPB, 2010, Analyse economische effecten financieel kader, CPB Notitie, september.

²¹ Voor de figuur is een AR(2) model gebruikt om vanaf 1991 voorspellingen te maken voor het bbp. Er is geschat met jaarlijkse data vanaf 1972. Verder is aangenomen dat de voorspelfouten van dit AR(2) model normaal verdeeld zijn.

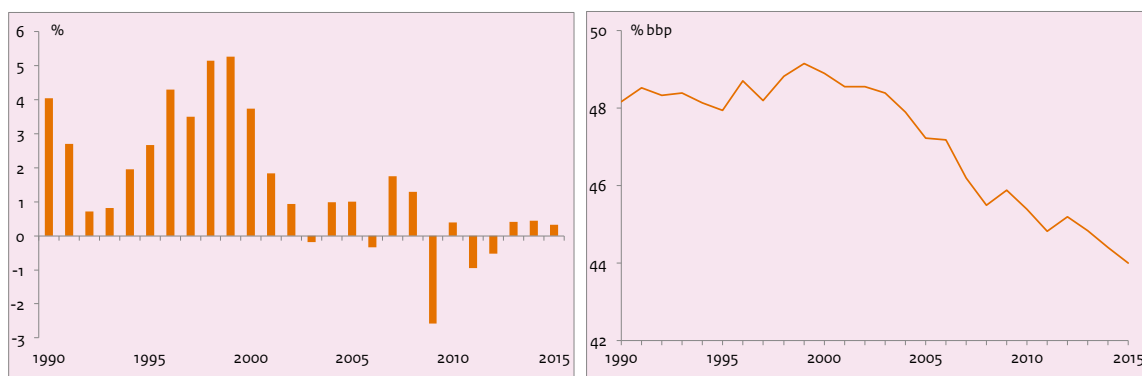
De komende drie jaar bedraagt de bbp-groei naar verwachting 1½%, iets meer dan bij de analyse van het regeer- en gedoogakkoord werd geraamd. Volgens het 67%-voorspelinterval zou het bbp-volume in 2015 ook 3,7% hoger of lager kunnen uitkomen dan in de centrale projectie. De intervallen zijn symmetrisch als gevolg van de gehanteerde berekeningsmethode. Zoals in eerdere hoofdstukken al te lezen was, zijn de daadwerkelijke risico's voor de raming momenteel echter vooral neerwaarts.

3.2 Gezinsconsumptie en investeringen

Gezinsconsumptie

Na een daling van de consumptie met bijna 1% in 2011, neemt deze in 2012 naar verwachting met nog eens ½% af. Volgend jaar herstelt de consumptie zich enigszins met een beperkte groei van ½%. Ook in 2014 en 2015 komt de consumptiegroei niet boven de ½% uit. Figuur 3.7 (links) laat zien dat de groei van de consumptie de laatste jaren slechts licht positief of zelfs negatief is. De consumptiequote (nominale consumptie als fractie van het nominale bbp) daalt zelfs sinds 2000. De bijdrage van de consumptie aan de bbp-groei is al lange tijd beperkt of soms zelfs negatief (zie paragraaf 3.1).

Figuur 3.7 Consumptiegroei zeer beperkt (links), scherpe daling consumptiequote (van gezinnen) sinds 2000 (rechts)

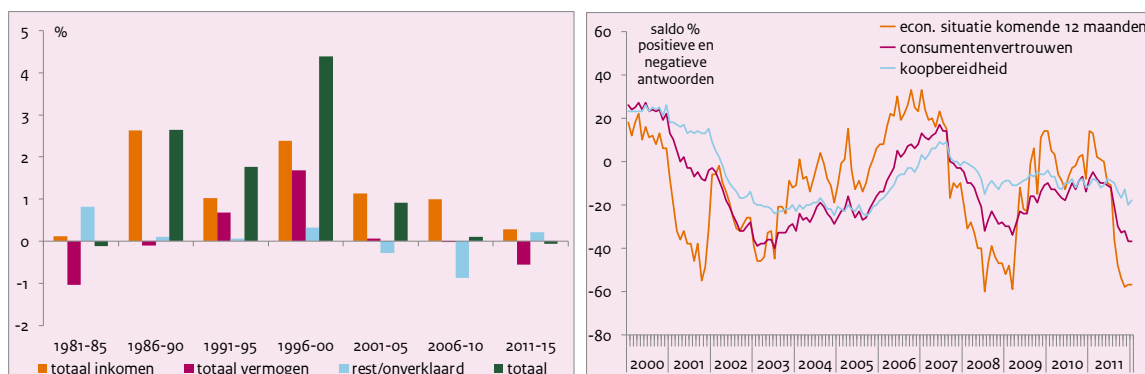

Deze cijfers zijn gecorrigeerd voor de invoering van het nieuwe zorgstelsel in 2006.

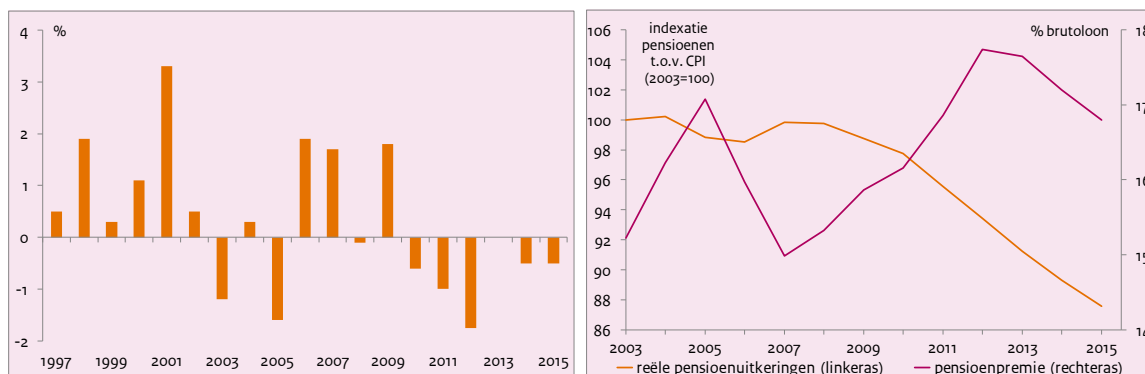
De consumptiegroei is vooral afhankelijk van de ontwikkeling van het inkomen en het vermogen van gezinnen. Zowel bij een hoger loon- en uitkeringsinkomen als bij een hoger vermogen hebben huishoudens meer te besteden en neemt de consumptie toe. In de periode 2011-2015 groeien beide componenten nauwelijks. Enerzijds vanwege een dalende werkgelegenheid en anderzijds vanwege dalende huizenprijzen en beperkt stijgende aandelenkoersen. Deze periode lijkt in dit opzicht opvallend veel op de eerste helft van de jaren tachtig. Ook toen groeiden de inkomens nauwelijks en werden gezinnen geconfronteerd met forse vermogensverliezen, vooral op de huizenmarkt. Deze verliezen zijn nu nog belangrijker dan in de jaren tachtig vanwege het toegenomen eigen woningbezit. Figuur 3.8 (links) laat voor enkele vijfjaarsperioden zien waar de consumptiegroei vandaan komt. Zo groeide in de tweede helft van de jaren negentig het inkomen van huishoudens zeer fors door een sterke toename van het aantal werkende vrouwen en de vermogens door sterke stijgingen van huizenprijzen en aandelenkoersen.

De verwachtingen van consumenten bevestigen de sombere vooruitzichten. Figuur 3.8 (rechts) laat de ontwikkeling van enkele vertrouwensindicatoren zien sinds 2000. De verwachtingen van consumenten over de economische situatie voor de komende twaalf maanden zijn in 2011 sterk verslechterd en aanbeland rond het niveau van 2009. Het consumentenvertrouwen en de koopbereidheid liggen zelfs onder dat niveau. Dat deze verwachtingen niet ongefundeerd zijn, laat de linkergrafiek in figuur 3.9 zien. De mediane koopkracht is (met uitzondering van 0% in 2013) in de gehele periode 2010-2015 negatief. Dit heeft zijn weerslag op de consumptie.

Figuur 3.8 Bijdrage aan consumptiegroei voor enkele vijfjaarsperiodes (links) en vertrouwensindicatoren consumenten sterk verslechterd (rechts)

Figuur 3.9 Mediane koopkrachtontwikkeling komende jaren negatief (links) en reële pensioenuitkeringen dalen en pensioenpremies stijgen (rechts)

Reëel beschikbaar inkomen blijft onder druk staan

Het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens staat sinds 2009 sterk onder druk, met name als gevolg van de grote economische krimp in dat jaar. De lonen stijgen in de ramingsperiode niet of nauwelijks harder dan de inflatie (figuur 3.15, rechts), terwijl de werkgelegenheid daalt. Daar staat weliswaar een groter aantal uitkeringen tegenover, maar een uitkering is veelal lager dan het verloren looninkomen. De pensioenuitkeringen worden sinds 2009 niet of nauwelijks geïndexeerd en voor 2013 zijn zelfs nominale kortingen voorzien. Gedurende de periode 2011-2015 blijven de pensioenen daarom in totaal meer dan 10% achter bij de inflatie. Gepensioneerden merken dat

direct in hun portemonnee. Tegelijkertijd worden in 2012 de pensioenpremies voor werkenden verhoogd wat ook hun beschikbaar inkomen aantast.²² Figuur 3.9 (rechts) zet de indexatie van de pensioenuitkeringen af tegen de inflatie (CPI) en toont de betaalde pensioenpremie als percentage van het brutoloon. Sinds 2007 dalen de reële pensioenen en naar verwachting zet deze ontwikkeling zich in de periode 2012-2015 voort.

Tabel 3.2 Consumptie, inkomen en vermogen van huishoudens, 2010-2015

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	waarde in mld euro		volumemutaties per jaar in %			
Consumptie						
Vaste lasten (a)	65	-0,9	3¼	1	1¼	2
Overige consumptie	202	-0,9	-1¾	¼	¼	-¼
Totale consumptie	267	-0,9	-½	½	½	¼
Reëel beschikbaar gezinsinkomen						
Arbeidsinkomen	139	-2,0	-¼	1½	-¾	¾
Uitkeringsinkomen	71	-0,4	1	-¼	-¼	-¾
Overig (b)	52	6,7	-¾	2	5¼	5¼
Totaal reëel beschikbaar inkomen	262	0,2	0	1¼	¾	1¼
	% beschikbaar gezinsinkomen (c)					
Besparingen						
Individueel	-5	-0,6	-¼	½	¾	1¾
Collectief (d)	15	6,1	7½	7½	7¼	7¼

(a) Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.
(b) Rente- en dividendbaten, toegerekend inkomen uit eigen woning en niet-uitgekeerd beleggingsinkomen van levensverzekeringsmaatschappijen.
(c) Inclusief collectieve besparingen.
(d) Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.

Naast deze macro-economische ontwikkelingen drukt ook het restrictieve begrotingsbeleid de stijging van het beschikbaar inkomen. De mediane koopkrachtontwikkeling is mede daardoor voor de periode 2011-2015 negatief (figuur 3.9, links), met alleen in 2013 geen koopkrachtdaling. Gemiddeld daalt de mediane koopkracht in deze periode met ¾% per jaar. Meer toelichting op de koopkracht staat in paragraaf 4.5. Gevolg van de hierboven beschreven ontwikkelingen is dat de bijdrage van inkomen aan de consumptiegroei in de periode 2011-2015 vrijwel nihil is. Figuur 3.8 (links) illustreert dit. Ook in de vijf jaren daarvoor was deze bijdrage overigens al zeer gering.

Ook geen consumptiegroei vanuit vermogen

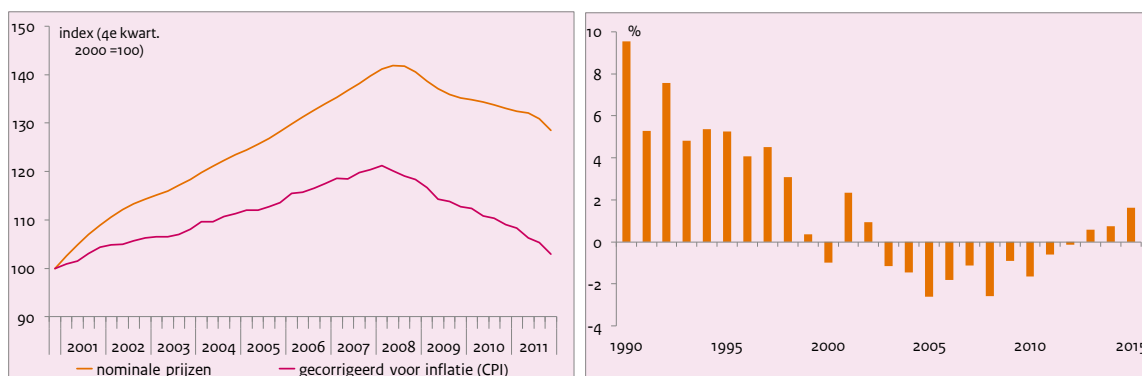
De huizenprijzen staan nog steeds onder druk. De prijs van bestaande koopwoningen daalde vanaf de top in augustus 2008 tot eind 2011 met meer dan 10%. In reële termen is deze daling nog sterker (zie figuur 3.10, links). Voor dit en volgend jaar wordt nog geen herstel voorzien: naar verwachting

²² De daling van de pensioenpremies in 2014-2015 is het gevolg van de beperking van het Witteveen kader, waardoor daar ook minder pensioenrechten tegenover staan.

daalt de huizenprijs ook in de periode 2012-2015 nog in nominale termen. Het zal geen verbazing wekken dat de dalende huizenprijzen het huizenvermogen van gezinnen ernstig aantasten: de 10% daling tussen augustus 2008 en eind 2011 betekent een vermogensverlies van ongeveer 130 mld euro. Hoewel dit vermogen niet erg liquide is, is het toch goed denkbaar dat gezinnen hier rekening mee houden bij beslissingen over hun consumptieve bestedingen. Zeker omdat voor veel gezinnen het huizenvermogen de belangrijkste vermogenscomponent is.

De aandelen hebben zich de afgelopen jaren gematigder ontwikkeld met een kleine daling in 2011 na een sterke stijging in 2010 en een sterke daling in 2009. Alles tezamen leveren de diverse vermogensverliezen een negatieve bijdrage aan de consumptie van gezinnen van ½% per jaar in de periode 2011-2015 (zie figuur 3.8, links).

Figuur 3.10 Huizenprijzen dalen sinds 2008 (links) en individuele spaarquote neemt toe (rechts)

Vermogensverliezen en kortingen op pensioenen leiden tot extra besparingen

Bovenstaande negatieve vermogenseffecten leiden ook tot een lagere consumptie. Dit geldt vooral voor het huizenvermogen. Veel gezinnen die de laatste jaren een huis hebben gekocht, worden geconfronteerd met een lagere actuele waarde van hun woning dan de hypotheek die zij voor de aankoop ervan hebben afgesloten. Hierdoor komen zij 'onder water'²³ te staan. Hoewel dit een virtueel verlies is (de restschuld ontstaat pas bij verkoop), leidt dit er toch toe dat gezinnen extra gaan sparen om deze mogelijke toekomstige verliezen op te vangen.

Daarnaast hebben ook de kortingen op de pensioenen mogelijk een effect op het spaargedrag van gezinnen. Als de (toekomstige) pensioenen minder waard blijken te zijn, zullen gezinnen zelf bij moeten sparen voor hun pensioen. Net als bij het huizenvermogen substitueren gezinnen vermoedelijk niet de gehele korting op hun pensioenen met individuele besparingen, maar wel een deel ervan.

Een andere reden voor gezinnen om te sparen is een negatieve verwachting voor de (nabije) economische toekomst. Zo neemt de kans toe dat mensen hun baan kwijtraken door de oplopende

²³ Dit houdt in dat de hypotheekschuld hoger is dan de huidige woningwaarde, waardoor bij (gedwongen) verkoop een restschuld resteert.

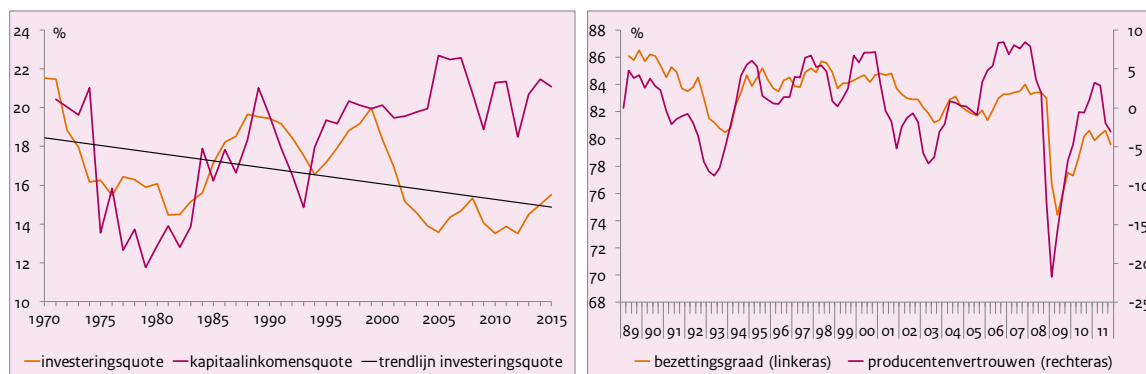
werkloosheid, wat voor onzekerheid zorgt over de consumptiemogelijkheden voor de komende jaren. Samen met de onzekerheid over de ontwikkelingen op de huizenmarkt leidt dit ertoe dat gezinnen uit voorzorg extra gaan sparen. De verwachtingen van consumenten over de economie zijn in 2011 sterk verslechterd (zie figuur 3.8 rechts) en aanbeland rond het niveau van 2009.

De daling van de individuele spaarquote²⁴ tussen 1990 en 2005 is dan ook tot stand gebracht. Sinds enkele jaren stijgt de individuele spaarquote weer (zie figuur 3.10, rechts). Naar verwachting zet deze trend zich de komende jaren voort. Terwijl gezinnen sinds 2003 netto ontspaarden, is de individuele spaarquote vanaf 2013 weer positief. Door deze extra besparingen is minder geld beschikbaar voor consumptieve bestedingen. Samen met de hogere collectieve besparingen via de pensioenfondsen (stijgende premies) is dit een mogelijke verklaring waarom de consumptie al lange tijd, en ook tot en met 2015, achterblijft bij de overige bestedingscategorieën.

Bedrijfsinvesteringen dalen in 2012 en trekken weer aan vanaf 2013

Namen de investeringen vorig jaar nog toe met ruim 7%, dit jaar krimpen ze naar verwachting met 3¼%. Het inzakken van de investeringen is vooral het gevolg van de krimpende wereldhandel en de daarmee gepaard gaande conjuncturele neergang in de tweede helft van 2011 en eerste helft van 2012. De investeringsquote komt in 2012 uit op 13½%, nauwelijks hoger dan in 2010 en ruim 1%-punt lager dan het trendmatig gemiddelde (figuur 3.11).²⁵ Doordat de wereldhandel en de productie in de loop van dit jaar weer aantrekken, nemen de investeringen volgend jaar naar verwachting met 7½% toe. De volumegroei van de investeringen in 2014 en 2015 komt naar verwachting uit op respectievelijk 6¾% en 5½% in reactie op de productiegroei van de marktsector. Verder loopt de kapitaalinkomensquote op waardoor producenten beter in staat zijn om de investeringen, deels uit eigen middelen, te financieren. De investeringsquote evenaart begin 2014 voor het eerst in 6 jaar het trendmatig gemiddelde en komt daar in 2015 naar verwachting net iets boven uit.

Figuur 3.11 Investeringsquote trekken vanaf 2013 weer aan

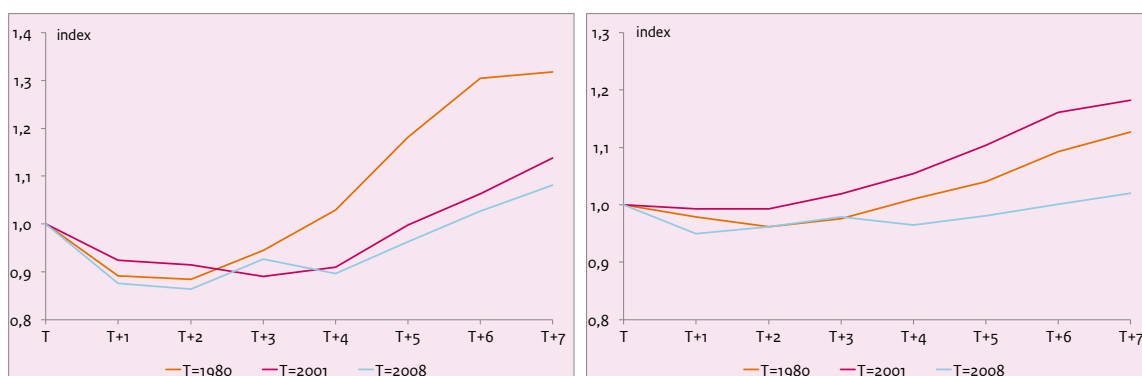

²⁴ De individuele spaarquote meet welk percentage van hun beschikbaar inkomen huishoudens sparen.

²⁵ De investeringsquote heeft een neerwaartse trend, zie daarover het kader "Waarom daalt de investeringsquote?" in het Centraal Economisch Plan 2011.

Sinds 2009 blijven zowel de investeringen als de productie van de marktsector gecumuleerd achter bij vorige recessies (zie figuur 3.12). Productie en investeringen evenaren pas begin 2014 in reële termen het niveau van vlak voor de kredietcrisis wat historisch gezien een lange periode is. De toename van de investeringen voor 2013-2015 ligt redelijk in lijn met de voorgaande recessie van 2002. Wel nam de productie toen in latere jaren sterker toe. Dat ondanks de matige productiegroei in de huidige raming de investeringen de komende jaren fors toenemen, heeft vooral te maken met de samenstelling van de productie van de marktsector. In de vorige recessies droegen binnenlandse bestedingen aanmerkelijk meer bij aan de productie. Voor de komende jaren groeit de uitvoer het meest (zie figuur 3.3) en die sector is relatief kapitaalintensief.

Figuur 3.12 Investeringen excl. woningen (links) en productie marktsector (rechts) evenaren in reële termen pas weer na 5 jaar de vorige top van 2008

Het verslechterde economische klimaat komt ook tot uitdrukking in de conjunctuurenquêtes van het CBS. Het producentenvertrouwen is gedaald in de tweede helft van 2011 nadat het bijna onafgebroken was gestegen in de twee voorgaande jaren. Maar het ergste lijkt achter de rug. Producenten zijn sinds december niet pessimistischer geworden; het producentenvertrouwen is vrijwel vlak gebleven op een niveau van -1,5. Met name de orderpositie en -ontvangstten vertoonden de afgelopen maanden een kleine verbetering. Wel geeft een toenemend aantal ondernemers aan dat er nog financiële belemmeringen zijn. De acceptatiecriteria van Nederlandse banken voor leningen aan bedrijven zijn in het vierde kwartaal van vorig jaar licht aangescherpt.

Sinds de recessie van 2009 is de bezettingsgraad in de verwerkende industrie toegenomen van het lage niveau van 74% begin 2009 tot bijna 81% medio 2011. Als gevolg van de haperende economie is dat sindsdien gedaald naar 79%. Daarmee is het nog altijd ongeveer 4%-punt lager dan het langjarig gemiddelde van 83%. Dat duidt nog steeds op onderbezetting van de productiecapaciteit, wat spoort met een negatieve output gap (zie kader “Potentiële groei en inschatting groei 2014-2015”). De bezettingsgraad voor de gehele marktsector blijft vanaf 2012 vrijwel ongewijzigd. De bedrijvigheid in de sectoren die veel exporteren, zal de komende jaren naar verwachting wel toenemen. Daardoor zullen in die sectoren zowel de vervangingsinvesteringen als de uitbreidingsinvesteringen de komende jaren worden opgevoerd.

Tabel 3.3 Investerings en rendement bedrijvensector

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	waarde in mld euro		volumemutaties per jaar in %			
Bedrijfsinvesteringen	56,5	7,2	-3¼	7½	6¾	5½
Investerings in woningen	29,4	4,7	-3½	¼	2	3
	groebijdragen in %-punten					
w.v. nieuwbouw		3,5	-2½	0	1	1¾
herstel- en verbouw		2	-1	0	¾	1
overdrachtskosten		-0,6	0	¼	¼	¼
Kapitaalinkomensquote marktsector (a)		21,4	18½	20¾	21½	21
Investeringsquote (b)		13,9	13½	14½	15	15½

(a) Dit is 100 minus de arbeidsinkomensquote.
(b) In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (excl. onroerendgoedsector).

Opleving woningmarkt was van korte duur

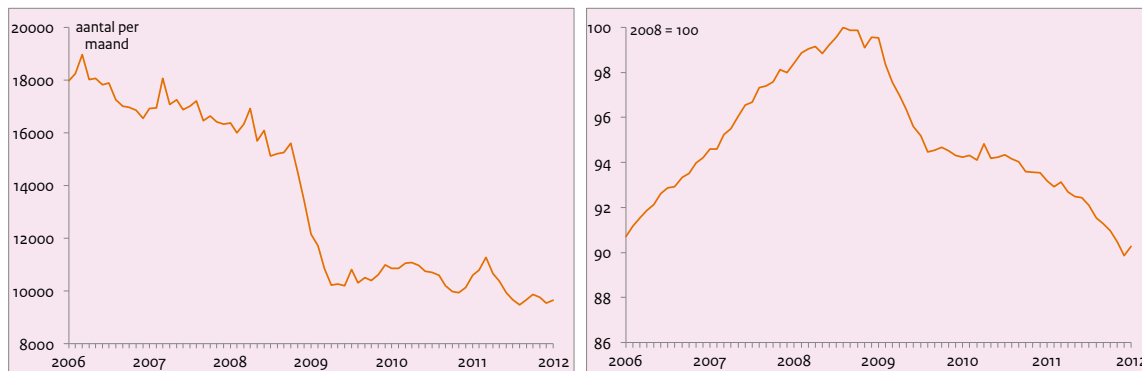
Mede door het zachte winterweer en de tijdelijke verlaging van de btw voor het onderhoud aan woningen namen de investeringen in woningen in 2011 toe met 4,7% nadat ze in de twee voorafgaande jaren tezamen met ongeveer 26% waren gekrompen. De opleving was evenwel van korte duur. Halverwege 2011 sloeg het sentiment om met een krimp van 3½% in 2012 als gevolg. Zowel nieuwbouw als herstel- en verbouw worden getroffen. Naar verwachting daalt het aantal voltooide woningen in 2012 ten opzichte van 2011 als gevolg van stagnerende vraag naar nieuwbouwwoningen. De voorraad te koop staande nieuwbouwwoningen is in drie jaar tijd bijna verdubbeld tot 24.000 in 2011.²⁶

De huidige malaise op de woningmarkt houdt naar verwachting nog wel enige tijd aan. Zowel het aantal transacties van bestaande woningen als de prijs ervan zijn de afgelopen jaren gedaald (figuur 3.13). Het is vooral de combinatie van die twee die wijst op een verslechtering van de situatie op de woningmarkt. Immers, onder normale omstandigheden zouden lagere prijzen woningen aantrekkelijker moeten maken voor potentiële kopers. De komende tijd blijft economisch gezien onzeker; de werkloosheid loopt op en de koopkracht neemt de komende jaren af. Daarnaast is het consumentenvertrouwen fors gedaald de afgelopen maanden. Tevens is per 1 augustus 2011 de Gedragscode Hypothecaire Financiering (GHF) van kracht. Als gevolg daarvan zijn de regels voor het verstrekken van hypotheek aangescherpt. Verder draagt de onduidelijkheid over zowel de toekomst van de hypotheekrenteaftrek als de toekomstige bezuinigingsplannen bij aan de onzekerheid van potentiële kopers. Dat alles heeft als gevolg dat zij terughoudend zijn bij aankoop van een huis. Naar verwachting neemt het aantal transacties de komende jaren dan ook nauwelijks

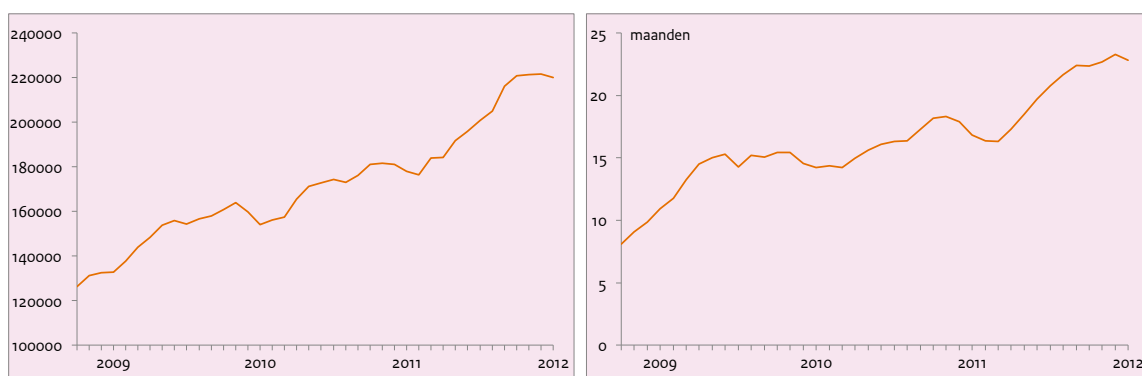
²⁶ Zie NVB, Thermometer Koopwoningen, najaar 2011.

toe. Het terugdraaien van de tijdelijke verlaging van de overdrachtsbelasting (OVb) halverwege dit jaar leidt naar verwachting tot anticipatie-effecten; het naar voren halen van transacties zodat nog van deze tijdelijke tariefsverlaging kan worden geprofiteerd. Daardoor valt het aantal transacties in de tweede helft van het jaar terug.

Figuur 3.13 Aantal verkochte woningen (links) en prijs (rechts) zijn verder afgenomen

Figuur 3.14 Aanbod (links) en theoretische verkooptijd (rechts) van bestaande koopwoningen zijn verder gestegen

Bron: Huizenzoeker.nl.

Bron: Huizenzoeker.nl en CBS.

Het uitstellen van de aankoop van een woning door potentiële kopers leidt tot neerwaartse druk op de prijzen en tot een groot aanbod van huizen die te koop staan (figuur 3.14, links). Deels komt dat doordat doorstromers, in tegenstelling tot het verleden, hun huidige woning eerst verkocht willen hebben alvorens een ander te kopen. Het aanbod van woningen is weliswaar de laatste maanden vrij stabiel, eind 2011 stonden er evenwel nog altijd ongeveer 220.000 huizen te koop.

Gecombineerd met een verkoopaantal van ongeveer 120.000 per jaar geeft dat een erg ruime woningmarkt. Theoretisch duurt het, als er geen nieuw aanbod bij komt, ongeveer 23 maanden (figuur 3.14, rechts) voor de voorraad is weggewerkt.²⁷ Dat is beduidend langer dan de driekwart jaar dat nog niet verkochte woningen werkelijk te koop staan. Aangezien de gemiddelde verkooptijd van

²⁷ De theoretische verkooptijd wordt berekend door het bestaande aanbod te delen door het aantal (seizoen gecorrigeerde) transacties. De theoretische verkooptijd wijkt daarmee af van de werkelijke verkooptijd doordat woningen die te koop staan ook worden meegewogen.

een verkochte woning iets minder dan een halfjaar bedraagt, staan steeds meer huizen langer dan een jaar te koop.²⁸ Hoewel verreweg het grootste deel van de verkopers ook zelf weer een huis wil kopen, waardoor het effectieve aanbod aanmerkelijk lager ligt, zal het huidige grote aanbod ook de komende jaren een neerwaartse druk uitoefenen op de woningprijzen.

Daar staat tegenover dat de betaalbaarheid van woningen is toegenomen.²⁹ Door de prijsdalingen van de afgelopen jaren zijn woningen ten opzichte van het hoogtepunt in 2008 ongeveer 10% goedkoper geworden. Daarentegen is de mediane koopkracht sinds 2008 per saldo vrijwel ongewijzigd. Invoering van de GHF heeft de leencapaciteit negatief beïnvloed, maar niet alle kopers hebben daar evenveel last van. Met name starters met goede carrièreperspectieven worden erdoor geraakt. Ook maken veel kopers gebruik van de Nationale Hypotheek Garantie (NHG). De daarvoor geldende regels waren al wat strikter. Zo kan maximaal 50% van de waarde van het huis gefinancierd worden door middel van een aflossingsvrije hypotheek. Daarnaast is de tijdelijke verhoging van de kostengrens voor woningen verlengd tot 1 juli 2012 en wordt daarna stapsgewijs afgebouwd tot het niveau van voor de tijdelijke verhoging. Daardoor komen meer potentiële kopers in aanmerking voor NHG en een korting op de hypotheekrente. Verder is de betaalbaarheid van woningen verbeterd doordat de rente op nieuwe hypotheeklen sinds 2008 gedaald is. Tot halverwege dit jaar komt daar de tijdelijke verlaging van de OVB nog bij. Verder willen veel potentiële kopers wel verhuizen maar nemen ze een afwachtende houding aan.³⁰ Het is waarschijnlijk niet zozeer de betaalbaarheid van een woning die de meeste potentiële kopers ervan weerhoudt om een woning te kopen, maar meer de onzekerheid omtrent de economie, de eigen baan, toekomstige prijsdalingen en de toekomst van de hypotheekrenteaftrek. In de projectie is verondersteld dat het sentiment de komende jaren minder negatief zal zijn, aangezien de werkloosheid vanaf 2014 weer iets daalt en de economie iets harder groeit. Naar verwachting neemt het aantal transacties vanaf 2013 weer licht toe en kunnen de prijzen zich in latere jaren stabiliseren.

Doordat de woningbouw met enige vertraging reageert op de rest van de economie, nemen de investeringen in woningen in 2013 beperkt toe met ¼%. Als gevolg van een verder aantrekkende economie en de toename van het aantal transacties nemen in 2014 en 2015 de investeringen in woningen met respectievelijk 2% en 3% toe.

²⁸ Zie NVM, Analyse Woningmarkt 4^e kwartaal 2011.

²⁹ Zie Rabobank, Kwartaalbericht Woningmarkt, februari 2012 en DNB, DNBulletin, december 2011.

³⁰ NVB, Huizenkopers in Profiel, 2010.

3.3 Financieel-economische ontwikkelingen

Door de financieel-economische crisis is de waarde van onroerend goed, aandelen en staatsobligaties van zuidelijke eurolanden gedaald. Het eigen vermogen van huishoudens, banken en de overheid staat hierdoor onder druk en de schulden bevinden zich op een hoog niveau. De combinatie van hoge schulden en weinig eigen vermogen leidt tot financiële kwetsbaarheid. De Nederlandse financiële indicatoren in tabel 3.4 wijzen erop dat het proces van vermindering van schulden, dat in gang is gezet door de financiële crisis, nog niet is beëindigd.

Huishoudens: hypotheekschuld loopt verder op

Het voornaamste risico bij de huishoudens schuilt in de ontwikkeling van het netto huizenvermogen. Weliswaar is de groei van de hypotheekschulden sinds de kredietcrisis zeer gematigd, maar dit wordt tenietgedaan door de daling van de huizenprijzen in de laatste jaren. In 2011 zijn de huizenprijzen verder gedaald. De verhouding tussen de hypotheekschuld en de waarde van de eigen woning is gestegen van 25% in 1970 naar 50% in 2010. Sinds begonnen is met de meting in 1970, is dit percentage nog nooit zo hoog geweest (zie kader over de prikkels van de huidige hypotheekrenteaftrek). Al met al blijven de schulden relatief hoog en zijn gezinnen kwetsbaar voor een daling van huizenprijzen in combinatie met een daling van inkomens. Deze kwetsbaarheden zijn voor sommige groepen groter dan uit de macrocijfers blijkt, omdat de bezittingen en schulden ongelijk zijn verdeeld. Vooral starters die recent een woning hebben gekocht, hebben vaak een negatief vermogen, terwijl anderen weinig hinder hebben van de daling van de huizenprijzen. De daling van de huizenprijzen werkt ook door in het eigen vermogen van woningcorporaties (zie tabel 3.4).

Bankwezen: eigen vermogen moet verder versterkt worden

Door onzekerheid over de houdbaarheid van de overheidsfinanciën in verschillende zuidelijke eurolanden was de rente op staatsobligaties tegen het eind van vorig jaar fors opgelopen. Bovendien werden banken zeer terughoudend in het onderling uitlenen van geld. De zeer ruimhartige liquiditeitssteun van de ECB voor een periode van drie jaar, bekend onder de naam LTRO, heeft de spanning op de financiële markten verminderd. In internationaal opzicht is de financiële sector in Nederland als percentage van het bbp nog altijd relatief groot, maar de nieuwe interventiewet beperkt de risico's voor de overheidsfinanciën (zie kader). Het percentage leningen met onvoldoende rendement (niet-presterende leningen) is in 2011 weliswaar licht afgenomen, maar de solvabiliteit van de Nederlandse banken is toch licht gedaald. De Nederlandse banken zijn relatief goed gekapitaliseerd vergeleken met banken in andere Europese landen, maar het eigen vermogen van banken voldoet nog niet aan de eisen die uiteindelijk onder Basel III zullen gelden. De strengere eisen van Basel III zullen pas in 2019 volledig ingefaseerd zijn. Door de strengere eisen worden spaargelden belangrijker voor banken. Dit is minder gunstig voor Nederlandse banken, mede omdat veel Nederlanders sparen via hun pensioenfondsen.

De groei van de kredietverlening aan het bedrijfsleven is sinds eind 2009 sterk gedaald. Onduidelijk blijft of dit een vraag- dan wel een aanbodeffect is.

Tabel 3.4 Financieel-economische kerngegevens (a)

		1998- 2007	2008	2009	2010	2011
Gezinnen						
Aandelenbezit	% besch. inkomen	72	34	45	50	
Eigenwoningbezit	% besch. inkomen	372	467	472	465	
Hypotheekschuld	% besch. inkomen	156	214	228	233	
Netto vermogen	% besch. inkomen	448	470	488	488	
Hypotheekrente nieuwe contracten	%	4,99	5,53	4,91	4,37	4,56
Financiële Instellingen						
Omvang financiële sector (b)	% bbp		503,7	463,6	461,1	483,0
Buitenlandse vorderingen (b)	% bbp		112,9	100,7	78,6	81,4
Spaartegoeden eurogebied (b)	% bbp		131,2	140,4	137,8	141,3
Niet-presterende leningen (b)	% bruto leningen		1,7	3,2	2,8	2,7
Solvabiliteit Nederlandse banken (b)	%		3,2	4,3	4,4	4,2
CDS Nederlandse banken	basispunten		117,7	175,8	128,0	167,1
CDS Nederlands verzekeringswezen	basispunten		162,5	203,4	169,7	204,3
Dekkingsgraad pensioenfondsen	%		95	109	107	94
Niet-financiële bedrijven						
Winstquote niet-financiële marktsector	%	11,6	13,4	7,5	7,7	
Solvabiliteit niet-financiële marktsector	%	45,9	46,7	47,9	48,6	
Rentabiliteit niet-financiële marktsector	%	9,6	11,7	6,2	9,3	
Eigen vermogen woningcorporaties (c)	% bbp			31,4	30,0	
Overheid						
EMU-saldo	% bbp		0,5	-5,6	-5,1	-5,0
EMU-schuld	% bbp		58,5	60,8	62,9	65,6
Lange rente 10-jaars overheidsobligaties	%		4,3	3,7	3,0	2,9
CDS overheidsschuld	basispunten		25,5	55,7	44,6	66,0
Internationale positie						
Saldo lopende rekening	% bbp	6,4	4,7	2,9	5,1	7
Netto vermogenspositie Nederland	% bbp	-6,9	4,2	21,6	28,0	34,1
Overige financiële indicatoren						
Prijsindex bestaande koopwoningen	% per jaar	8,3	2,9	-3,3	-2	-2,3
Groei AEX-beurskoersen	% per jaar	-0,4	-52,3	36,3	5,7	-11,9
Groei kredietverlening aan niet-financiële bedrijven	% per jaar		11,8	3,3	3,6	3,4
Koers-winstverhouding aandelen	%	17,3	7,5	13,2	18,6	10,9
(a) Bronnen: DNB, CBS en Datastream.						
(b) Cijfers voor 2011 hebben betrekking op de stand in het derde kwartaal.						
(c) Het woningbezit is gewaardeerd tegen marktprijzen in verhuurde staat. Bron: Centraal Fonds Volkshuisvesting.						

Hoge hypotheekschuld leidt tot financiële kwetsbaarheid

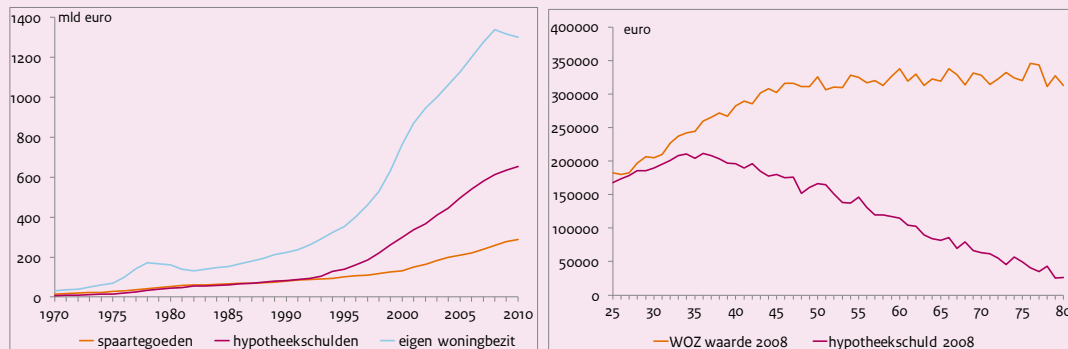
De fiscale aftrekbaarheid van de betaalde hypotheekrente in combinatie met een bijtelling via het eigenwoningforfait dat veel lager is dan de economische huurwaarde prikkelt huishoudens om relatief veel woondiensten te consumeren in verhouding tot andere goederen en diensten. In econometriaal is dit een verstoring van de allocatie, die de prikkels voor arbeidsaanbod vermindert. Afschaffing van de fiscale aftrekbaarheid en terugsluis via verlaging van de tarieven verhogen op termijn de maatschappelijke welvaart en het bbp (a).

De aftrek van hypotheekrente tegen een tarief van maximaal 52% stimuleert huishoudens om de eigen woning te financieren met geleend geld en niet met eigen vermogen. Het aangaan van extra schuld verhoogt de financiële kwetsbaarheid van huishoudens voor renteschokken. Vanwege de aftrekbaarheid draagt ook de overheid een substantieel deel van dit renterisico. De hoge schuldquote (loan-to-value ratio), vooral bij starters, leidt mogelijk tot een restschuld als huishoudens de woning moeten verkopen, bijvoorbeeld bij werkloosheid of echtscheiding. De financiële kwetsbaarheid van huishoudens is ook een risico voor banken en, via de nationale hypotheekgarantie, voor de overheid.

De fiscale vrijstelling voor de kapitaalverzekering eigen woning, die benut wordt bij spaar- en beleggingshypotheek, draagt nauwelijks bij aan de betaalbaarheid van woningen voor starters, maar vermindert vooral de belastingdruk gedurende de latere fase van de wooncarrière. De kapitaalverzekering leidt tot balansverlenging, een onnodige combinatie van schuld en vermogen. Bij aflossingsvrije hypotheek worden huishoudens mogelijk verrast door een plotselinge stijging van de woonlasten vanwege de afloop van de aftrekbaarheid van hypotheekrente na 30 jaar.

De hypotheekschuld van Nederlandse huishoudens is de afgelopen decennia veel sterker gestegen dan de spaartegoeden (zie linkerfiguur). Er wordt in Nederland wel veel gespaard, maar dit verloopt vooral via pensioenfondsen. De looptijd van het spaargeld bij banken is veelal kort en die van hypotheek lang, zodat deze niet goed op elkaar aansluiten (mismatch duration). Tijdens de crisis bleek het lastig voor banken om geld aan te trekken via securitisatie van hypotheek. Dit creëert risico's voor de financiering (funding).

Spaartegoed, hypotheekschuld en eigen woning; WOZ-waarde en hypotheekschuld naar leeftijd

Bron: CBS, Nationale rekeningen; WoOn 2008.

De schuldquote daalt met de leeftijd van de hoofdbewoner, mede dankzij de stijging van de huizenprijs en aflossing van schuld (zie rechterfiguur). Door minder sterke stijging van de huizenprijs en ander leengedrag is het echter goed mogelijk dat toekomstige ouderen bij ongewijzigd beleid hogere schuldquoten hebben dan de huidige ouderen.

(a) C. van Ewijk, M. Koning, M. Lever en R. de Mooij, 2006, *Economische effecten van aanpassing fiscale behandeling eigen woning*, CPB, Den Haag.

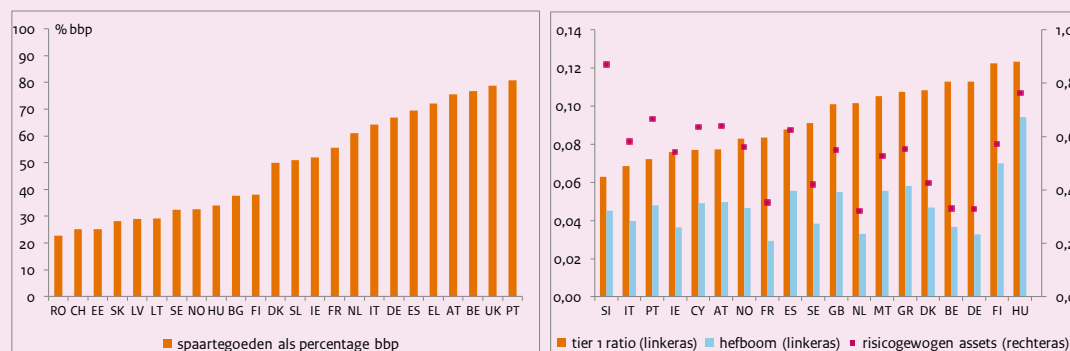
De Europese bancaire sector

Volgens de European Banking Authority (EBA) moeten 31 Europese banken voor 115 miljard euro hun tier 1 vermogen ophogen om aan de eisen van de EBA te voldoen (een Core Tier 1 capital ratio van 9% per eind juni 2012). Ondanks de strengere eisen en de ingediende herkapitalisatieplannen hebben markten echter nog steeds weinig vertrouwen in de gezondheid van Europese banken: banken lenen elkaar nog steeds nauwelijks geld en de CDS spreads blijven hoog, alhoewel deze sinds the Long Term Refinancing Operation (LTRO) van de ECB wel zijn afgenomen.

Eén probleem is dat banken nog steeds weinig eigen vermogen hebben om de markt gerust te stellen. De EBA en nationale toezichthouders meten het vereiste toezichtkapitaal af tegen de risicogewogen bezittingen. Zo slaagde Dexia bijvoorbeeld ruimschoots voor de eerste stresstest maar moest vervolgens door de Belgische, Franse en Luxemburgse overheden worden gered. Zoals onderstaande figuur laat zien, scoren Nederlandse banken weliswaar goed in de stresstesten met een hoge tier 1 ratio. De gemiddelde hefboom (de verhouding van core tier 1 vermogen en totale bezittingen) van Nederlandse banken is hoog in vergelijking met die van banken in andere landen (linkeras). Dat komt door een gunstige risicoweging van de bezittingen van Nederlandse banken (rechteras). Die risicoweging zou gevoelig kunnen blijken voor een langdurige economische neergang, waarbij de kredietwaardigheid van leningenportefeuilles gecorreleerd verslechtert.

Een ander probleem vormt de Europese schulden crisis. Niemand weet wat de gevolgen van een mogelijk Grieks faillissement zijn, alhoewel de gevolgen van het plaatsvinden van een credit event door de Griekse debt swap beperkt zijn gebleven. Als de situatie in Italië of Spanje uit de hand loopt, kunnen ook banken met veel eigen vermogen in problemen komen. Er is dan ook sprake van ongekende onzekerheid. Amerikaanse money market mutual funds hebben hun leningen aan Europese banken sterk teruggebracht, terwijl Europese banken elkaar ook geen geld meer lenen. Dit is zorgwekkend voor Nederlandse banken die een relatief grote behoefte aan marktfinanciering kennen. Dat is het gevolg van de relatief hoge hypotheekschulden van Nederlandse consumenten, terwijl de spaargelden bij banken rond het Europese gemiddelde liggen.

Spaartegoeden; eigen vermogen, hefboom en risicoweging activa van Europese banken

Bron: Eurostat, EBA, berekeningen CPB.

Als Nederlandse banken middels balansverkortings hun kapitaalratio gaan opschroeven, zal dit zijn tol eisen in de reële economie. Toch zijn er ook lichtpuntjes. De mogelijkheden om banken te herkapitaliseren zijn verbeterd. De Europese Financial Stability Facility (EFSF) kan onder voorwaarden ook worden ingezet voor de opkoop van staatsobligaties op de secundaire markt en voor de herkapitalisatie van banken. Daarnaast heeft de ECB in november 2011 het covered bond purchase program (CBPP) uit juli 2009 herstart, met een volume van 40 mld. Het marktsentiment verbeterde vooral na verstrekking van driejarige leningen door de ECB van in totaal 1000 miljard euro in december 2011 en februari 2012. Liquiditeitsproblemen behoren hiermee voorlopig tot het verleden, terwijl de rentes op staatsobligaties van landen als Italië en Spanje zijn gaan dalen.

Nieuwe Interventiewet financiële sector: een stap in de goede richting

Als een bank diep in problemen verkeert, kan DNB momenteel slechts aansturen op een volledig faillissement, met alle negatieve gevolgen van dien. Nieuwe bankspecifieke faillissementswetgeving, zoals de VS al veel langer kent, moet het mogelijk maken dat een faillissement ordelijk verloopt. Dit vereist dat essentiële bankfuncties, zoals betalingsverkeer, niet meegaan in een faillissement. Daartoe creëert de wet nieuwe bevoegdheden voor zowel DNB als de minister van Financiën.

DNB krijgt de mogelijkheid om delen van de bank over te dragen naar een andere financiële instelling. Terwijl de probleeminstelling nog in bedrijf is, zal DNB achter de schermen bezien welke bankonderdelen moeten blijven functioneren en dus moeten worden overgedragen. Zo kan DNB een bank verplichten deposito's over te dragen aan een gezonde financiële instelling. Hierdoor kunnen rekeninghouders voortdurend bij hun geld, wat de kans op een *bankrun* verkleint. Als geen geschikte overnemende partij is te vinden, biedt de wet de mogelijkheid dat de overheid zelf een instelling opricht die de essentiële bankfuncties overneemt. Daarnaast geeft de conceptwet de minister van Financiën de bevoegdheid om vergaand in te grijpen of zelfs om een bank te nationaliseren als de financiële stabiliteit in gevaar is.

Belangrijk is om bij deze interventies juridische onzekerheid te vermijden. De perikelen zowel voor als na het faillissement van DSB ondermijnen de disciplinerende en stabiliserende werking van bankspecifieke faillissementswetgeving. Waar in de VS de rechter achteraf het ingrijpen toetst, dient DNB reeds vooraf het overdrachtsplan voor te leggen aan de rechter. Dit creëert onzekerheid. Het wetsvoorstel regelt wel dat aandeelhouders pas achteraf in beroep kunnen gaan.

In Nederland is het momenteel niet goed voorstelbaar dat de deposito's van een grootbank snel worden overgedragen. Bij problemen ligt een nationalisatie, zoals bij ABN Amro, voorlopig meer in de rede. Daarom is het nuttig dat de wet ook dit beter regelt. Uiteindelijk moet ook de ontmanteling van een grootbank mogelijk zijn. Ook hier wordt, wereldwijd, aan gewerkt.

Daarbij is een beperking aan de Nederlandse conceptwet dat hiermee alleen kan worden ingegrepen bij banken die in Nederland onder toezicht staan. De Icesave-affaire was dus niet te voorkomen. Dit manco is inherent aan nationale wetgeving. Om ervoor te zorgen dat in de toekomst ook een wereldwijd opererende bankengroep efficiënt ontmanteld kan worden, kunnen daarom twee wegen worden ingeslagen. Enerzijds kan het streven zijn om nationale wetten en toezichtsinterventies op elkaar af te stemmen, anderzijds kunnen banken worden verplicht om te opereren vanuit een lokale vestiging.

Tot slot is het belangrijk dat de toezichthouder een bank tijdig, als deze nog levensvatbaar is, dwingt tot herkapitalisatie. Wanneer de kapitaalbuffers uitgehold raken, krijgen aandeelhouders namelijk belang bij het nemen van extra risico. Zij profiteren immers als de bank hierdoor overleeft, terwijl een groot verlies vooral de crediteuren raakt aangezien de kapitaalbuffer laag is. Tegelijkertijd zijn aandeelhouders juist dan niet geneigd nieuw kapitaal aan te trekken. Een deel hiervan komt immers ten goede aan crediteuren, zodat de waarde per aandeel afneemt. Door dit risicozoekend gedrag en het uitblijven van herkapitalisatie neemt de kans op een faillissement toe. De toezichthouder kan dit met verschillende maatregelen tegengaan, bijvoorbeeld door een bank te verbieden dividend uit te keren, of te verplichten nieuwe aandelen uit te geven. Ook dit zorgt voor een tijdig herstel van kapitaalbuffers.

Overheid: schuld loopt verder op

Door de aanhoudende tekorten loopt de overheidsschuld, als percentage van het bbp, steeds verder op. Zonder nadere maatregelen gaat de overheidsschuld in de raming naar 76% bbp in 2015. De financiën van de overheid zijn zonder nadere maatregelen niet houdbaar. Ondanks de hogere overheidsschuld zijn de rentelasten uitgedrukt in procenten bbp nauwelijks opgelopen doordat tegelijkertijd rentes op een historisch laag niveau zijn beland. De overheid loopt niet alleen financiële risico's door de omvang van de bruto overheidsschuld en onzekerheid over de waarde van overheidsbezittingen, maar ook door afgegeven garanties. Bij het uitbreken van de kredietcrisis zijn de overheidsgaranties explosief gestegen. Deze garanties zijn inmiddels wat teruggelopen, maar nog altijd zeer omvangrijk in historisch perspectief.

De toename van de overheidsschuld is gepaard gegaan met het oplopen van de CDS-verzekeringspremies op Nederlandse overheidsobligaties. De premie op CDS geeft overigens minder dan voorheen een goed beeld van de kredietwaardigheid, doordat onzekerheid is ontstaan over de mate van bescherming van de CDS in geval van een 'vrijwillige' deelname bij een herstructurering van schuld.

Risico's bij verdieping schulden crisis

Een verdere verdieping van de schulden crisis van Zuid-Europese landen zou de vermogenspositie van banken en pensioenfondsen kunnen schaden. Dit zou een nieuwe ronde van verkorting van de balansen en terughoudendheid bij de kredietverlening kunnen inluiden, met een drukkend effect op zowel de investeringen als de consumptieve bestedingen tot gevolg.

3.4 Prijzen en lonen

Inflatie daalt eerst om vervolgens te stijgen

Door de sterke stijging van de invoerprijzen en de stijging van de arbeidskosten was de inflatie in 2011 met 2,3% hoger dan in 2010. Waar de inflatie in 2010 gematigd bleef door een daling van de arbeidskosten per eenheid product, waren de arbeidskosten in 2011 juist een factor die de inflatie deed toenemen. Voorts was er inflatiedruk vanuit de invoer. De inflatie werd enigszins gedrukt door een verdere afname van de brutomarge. De energie- en invoerprijzen stijgen met name in 2012 verder. De invoerprijzen zijn over 2010 en 2011 sterk gestegen mede door de daling van de euro ten opzichte van de dollar en de olieprijsstijging. Dit werkt nog door in 2012 in de consumptieprijzen. De arbeidskosten per eenheid product nemen vooral dit jaar waarschijnlijk weer toe. Dit komt voort uit de cao's die gebaseerd zijn op de eerdere verwachting dat de economie in 2012 zal herstellen en de hoge arbeidsproductiviteit reflecteren. De brutomarge neemt in 2012 nog af, maar stijgt weer in 2013. Naar verwachting komt de inflatie rond de 2¼% uit in 2012 en daalt zij naar 1¾% in 2013 door de daling in de arbeidskosten. Voor 2014 en 2015 wordt zij respectievelijk op 2 en 2¼ geraamd, wat voornamelijk wordt veroorzaakt door de betere conjunctuur. Vanuit de kostenkant komt de inflatie voort vanuit een stijging van de arbeidskosten en een verbetering van de bruto marge.

De onderliggende inflatie, die onder meer geschoond is voor veranderingen in energieprijzen en belastingen, ligt op 1,5% in 2011 en stabiliseert naar verwachting op 1¼% in 2012. De verwachting is dat in de loop van 2012 de onderliggende inflatie daalt door de neergaande conjunctuur eerder in het jaar.

Loonstijging blijft vrijwel constant door hogere inflatie en oplopende werkloosheid

De gemiddelde contractloonstijging in de marktsector blijft vrijwel constant met 1,4% in 2011, 1¼% in 2012 en 1½% in 2013. De ontwikkeling van het contractloon reageert met enige vertraging op de stijging van de werkloosheid. De raming impliceert een daling in de nog af te sluiten cao's voor 2012 van bijna een procent onder het niveau van de inflatie. Voor 2014 en 2015 volgen de cao-lonen in de marktsector de inflatie (zie kader in hoofdstuk 4 voor informatie over de nullijn bij ambtenarensalarissen).

De incidentele loonstijging in de marktsector was het afgelopen jaar met 0,5% weer positief na de afgelopen jaren negatief te zijn geweest. Het incidenteel loon stijgt over het algemeen door de vergrijzing en de stijging van het opleidingsniveau van de beroepsbevolking. De verwachting is dat deze incidentele component in de komende jaren vanaf 2013 ¼% zal bedragen door de ongunstige situatie op de arbeidsmarkt en de hogere premie voor ziekteverzuim dan eerder voorzien.

Tabel 3.5 Prijzen en lonen, 2011-2015

	2011	2012	2013	2014	2015
bijdragen in %-punten					
Opbouw consumptieprijs					
Invoer	2,6	1½	½	½	½
Indirecte belastingen en niet-marktsector	0,6	¾	¾	¾	¾
Arbeidskosten	0,6	1¼	-¼	¼	½
Brutomargeverbetering (a)	-1,3	-1½	½	¼	¼
Consumptieprijs (mutaties per jaar in %) (b)	2,3	2¼	1¾	1¾	2
Consumentenprijsindex (mutaties per jaar in %) (b)	2,3	2¼	1¾	2	2¼
Opbouw loonvoet marktsector (c)					
Contractloon (inclusief overloop)	1,4	1¾	1½	2	2¼
Incidenteel	0,5	½	¼	¼	¼
Brutoloon	1,9	2¼	1¾	2¼	2½
Sociale lasten werkgevers	0,6	¾	-¼	0	0
Loonvoet marktsector (mutaties per jaar in %)	2,5	3¼	1½	2½	2½
(a) Inclusief afschrijvingen en rente.					
(b) De consumptieprijs (Nationale rekeningen) en de consumentenprijsindex (maatstaf voor maandelijkse inflatiecijfers) hebben niet precies dezelfde dekking en weging. De consumentenprijsindex omvat niet de rentemarge van banken, maar wel de consumptiegebonden belastingen; bij de consumptieprijs is het andersom.					
(c) Marktsector betreft bedrijven exclusief zorg.					

De sociale lasten voor werkgevers nemen dit jaar naar verwachting toe met ¾% door een stijging van de pensioenpremie, de premie werknemersverzekeringen en in geringe mate een stijging van de ZVW-premie. Volgend jaar daalt de geraamde premie van werknemersverzekeringen. In de jaren 2014 en 2015 wordt een stijging van de werknemersverzekeringen en de ZVW-premie gecompenseerd door een daling van de pensioenpremie. Deze laatste daling komt voort uit de beperking van het Witteveenakkoord dat onderdeel is van het pensioenakkoord.

Figuur 3.15 Prijzen en lonen

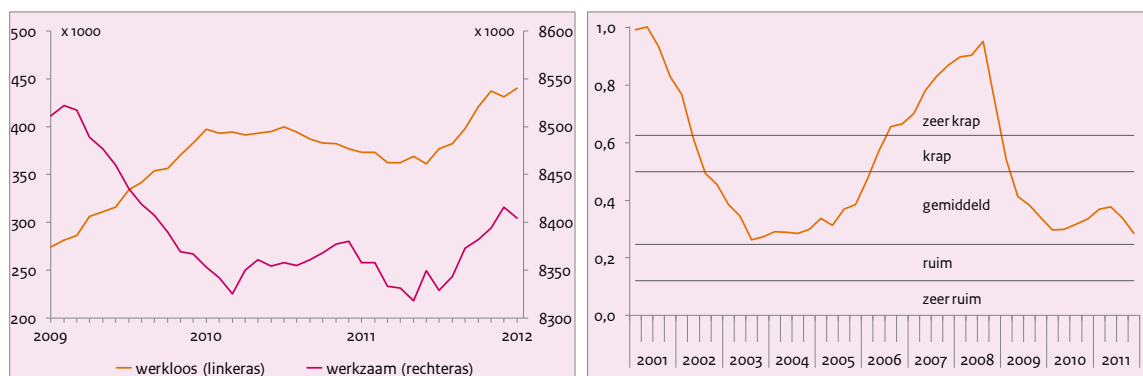
3.5 Arbeidsmarkt

Door de lage economische groei loopt dit en volgend jaar naar verwachting de werkgelegenheid terug en de werkloosheid op. Het afgelopen jaar nam opmerkelijk genoeg zowel de werkloosheid als de werkgelegenheid toe. Normaal gesproken tempert een stijging van de werkloosheid de toename van de beroepsbevolking. Minder mensen melden zich op de arbeidsmarkt, omdat zij denken toch geen baan te kunnen vinden. De eerste helft van vorig jaar voldeed aan dit patroon, maar in de tweede helft nam de beroepsbevolking, gecorrigeerd voor seizoenseffecten, met 137.000 personen toe. Ruim de helft van die mensen vond werk. De vooruitzichten om een baan te vinden zijn in de loop van 2011 wel verslechterd. De krapte-indicator (aantal vacatures gedeeld door aantal werklozen) wijst op een verruiming van de arbeidsmarkt. Het aantal openstaande vacatures nam in de loop van 2011 af tot 123.000. Dit is het laagste aantal sinds 2004.

Arbeidsaanbod neemt weliswaar minder sterk toe ...

Het totale arbeidsaanbod neemt in de periode 2011-2015 toe door de naar verwachting stijgende participatie van vooral vrouwen en ouderen. In 2012 is de geraamde toename met ongeveer 95.000 het grootst. De komende jaren heeft de conjunctuur een drukkende invloed op het arbeidsaanbod. De sterke stijging van de tweede helft van 2011 vlakt af. Hogere werkloosheid en een matiger loonontwikkeling hebben een drukkende invloed op het arbeidsaanbod in 2014 en 2015.

Figuur 3.16 Beroepsbevolking neemt toe (links) bij ruimere arbeidsmarkt (rechts) (a)

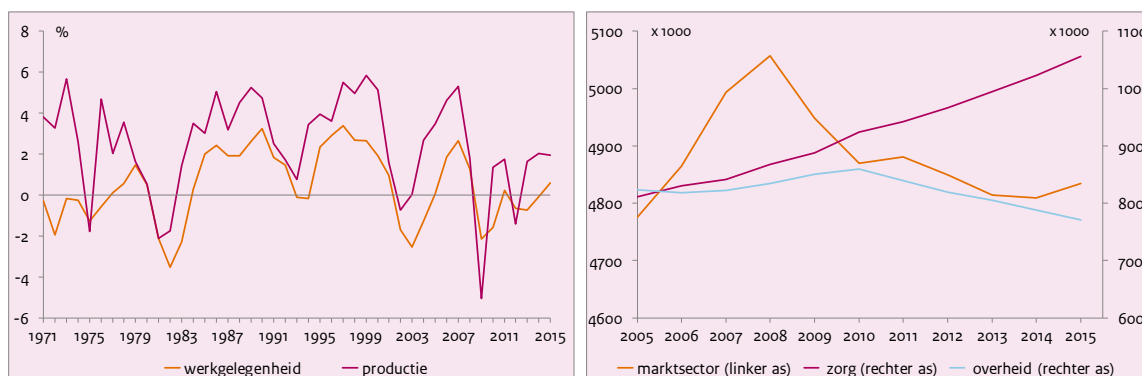
(a) De indicator voor krapte op de arbeidsmarkt is gedefinieerd als het aantal vacatures gedeeld door de werkloosheid (internationale definitie). De grenzen van de vijf categorieën worden bepaald door het gemiddelde plus of min een halve of een hele standaarddeviatie berekend over de periode 1975-2011.

De sterke toename van het arbeidsaanbod van 2012 ten opzichte van 2011 is voor een belangrijk deel te verklaren uit de opmerkelijke ontwikkelingen in de tweede helft van 2011 vanwege overloopeffecten. Het aantal jongeren dat de arbeidsmarkt heeft betreden, was groter dan gebruikelijk. Deels zijn dit waarschijnlijk mensen die tijdens de kredietcrisis hebben besloten een extra studie te volgen die nu is afgerond. Verder is het aantal oudere mannen op de arbeidsmarkt opvallend toegenomen. Mogelijk speelden hier zorgen over de pensioenvoorziening een rol. Ten slotte zoeken mogelijk per huishouden meer mensen een baan om inkomensonzekerheid op te vangen ("added worker" effect). Het aantal vrouwen dat aangeeft te willen werken, is in de tweede helft van 2011 fors toegenomen.

... maar arbeidsvraag stijgt nauwelijks ...

De werkgelegenheid in arbeidsjaren ligt in de projectie de komende jaren lager dan in 2011. Zowel de werkgelegenheid bij bedrijven als bij de overheid daalt. De matige ontwikkeling in de marktsector wordt vooral veroorzaakt door de geringe groei van de productie. De verwachting is dat bedrijven minder geneigd zijn personeel in dienst te houden dan in de afgelopen jaren. De winsten van bedrijven liggen lager dan een aantal jaren geleden. In 2007 was de winstquote 16%, terwijl deze in 2011 gelijk is aan 9,7%. De verwachting is dat de winsten zullen dalen naar niveaus die midden jaren negentig gebruikelijk waren. Daarentegen ligt de solvabiliteit van niet-financiële bedrijven met 48,6% in 2010 hoog. Bedrijven hebben voorlopig nog financiële middelen om medewerkers in dienst te houden. De arbeidsmarkt is echter ruimer dan aan de vooravond van de kredietcrisis, zodat bedrijven minder redenen hebben om dit te doen. Bezuinigingen zorgen voor een daling van de werkgelegenheid bij de overheid. In de zorg neemt de werkgelegenheid naar verwachting toe, maar dit is onvoldoende om de afname in de andere sectoren te compenseren.

Figuur 3.17 Matige productietoename drukt groei werkgelegenheid

Tabel 3.6 Kerngegevens arbeidsmarkt 2010-2015 (a)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
niveau in dzd	mutaties per jaar in dzd personen					
Arbeidsaanbod (b)	9034	27	95	40	15	25
w.v. demografie		2	-10	-5	-5	-5
participatie		45	45	40	40	40
beleid		11	10	5	0	0
conjunctureel		-31	50	0	-20	-10
mutaties per jaar in %						
Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	6725	0,1	- 1/2	- 1/4	0	3/4
w.v. marktsector	4870	0,2	- 3/4	- 3/4	0	1/2
zorgsector	924	1,9	2 3/4	2 3/4	2 3/4	3 1/4
overheid	860	-2,3	-2 1/2	-1 3/4	-2	-2 1/4
Beroepsbevolking, internationale definitie	8748	0,0	1 3/4	1/4	0	1/4
Werkzame beroepsbevolking, internationale definitie	8358	0,0	1/2	-1/4	0	3/4
niveaus						
Werkloosheid, internationale definitie (x 1000)		389	500	545	535	495
Werkloosheid, internationale definitie (%)		4,5	5 1/2	6	6	5 1/2

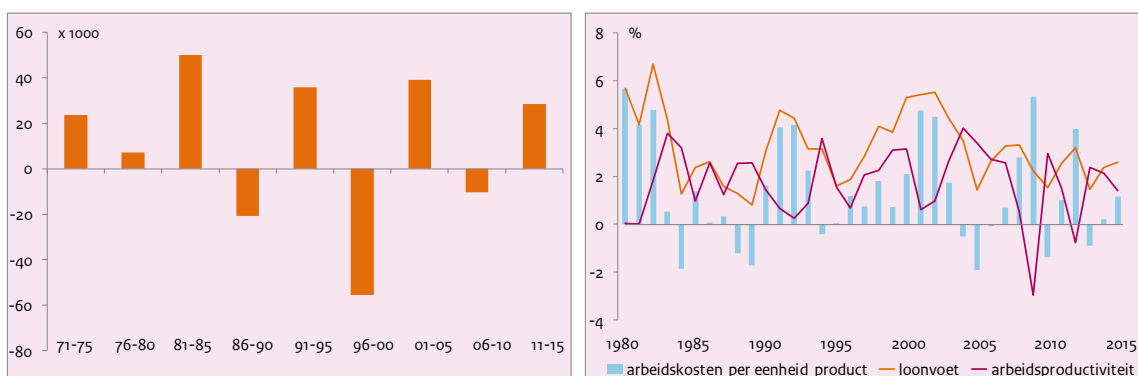
(a) In de prognosejaren afgerond op hele kwarten of hele vijfduizenden.
(b) Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen (Nationale rekeningen) en de werkloze beroepsbevolking volgens de internationale definitie.

... waardoor werkloosheid toeneemt

Een gedeelte van de terugval van de vraag naar arbeid wordt opgevangen doordat werkende personen minder uren gaan werken. Dit kan echter niet voorkomen dat de werkloosheid naar verwachting dit en volgend jaar oploopt tot 6%. Dergelijke percentages zijn sinds het midden van de jaren negentig niet meer voorgekomen. Vanaf 2014 loopt de werkloosheid naar verwachting weer iets terug. De hogere werkloosheid zorgt voor minder aanbod op de arbeidsmarkt, terwijl de vraag door de iets hogere productiegroei weer wat toeneemt.

Historisch gezien valt de ontwikkeling van de werkloosheid de komende jaren mee, zeker gezien de gematigde productiegroei. In de perioden 81-85, 91-95 en 01-05 nam de werkloosheid gemiddeld meer toe. In de jaren tachtig en aan het begin van deze eeuw had een terugval van de productie een sterkere invloed op de werkloosheidsontwikkeling (figuur 3.18). Waarschijnlijk veroorzaakt een combinatie van factoren het andere patroon. Het arbeidsaanbod neemt mede door de vergrijzing minder sterk toe dan in voorgaande jaren. Het bedrijfsleven staat er ondanks een terugval nog altijd beter voor dan in bijvoorbeeld de jaren tachtig en negentig. Ook is de loonvoetontwikkeling relatief gematigd vergeleken met de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit. Bovendien is het aandeel van flexibele arbeid en zelfstandigen zonder personeel toegenomen. Het aandeel van werknemers met een vast contract is gedaald van 77% in 2003 naar 70% in 2010.³¹

Figuur 3.18 Toename werkloosheid (links) beperkt door gematigder arbeidskostenstijging (rechts)

³¹ Zie R. Euwals en R. de Groot, 2012, Flexibilisering over generaties, ESB, 17 februari, p.109.

4 Begroting en koopkracht

Ondanks de recessie loopt het overheidstekort dit jaar terug. Door aanhoudend restrictief beleid neemt het tekort af van 5,0% bbp in 2011 tot 4,6% bbp in 2012. Volgend jaar neemt het naar verwachting niet verder af, waardoor de signaalwaarde wordt overschreden. Bovendien wordt niet voldaan aan de eis van de procedure bij buitensporige tekorten om het tekort te hebben teruggebracht onder de 3% bbp. In 2014 en 2015 neemt het tekort naar verwachting verder af; wel blijft het boven de signaalwaarde en het 'Maastricht'-plafond van 3% bbp. Hierdoor houdt de opwaartse trend in de overheidsschuld aan. De koopkracht ontwikkelt zich ongunstig. Tussen 2010 en 2015 daalt de mediane koopkracht in totaal met 3½%, met een grotere achteruitgang voor uitkeringsgerechtigden en 65-plussers dan voor werknemers.

4.1 Inleiding

Door de nieuwe recessie als gevolg van de eurocrisis zal het overheidstekort slechts in beperkte mate teruglopen. Zonder aanvullende beleidsmaatregelen is het geraamde tekort 3,3% bbp in 2015. Dit is weliswaar duidelijk kleiner dan in 2009 toen de overheidsbegroting door de krachtigste naoorlogse recessie omsloeg van een klein overschot in een substantieel tekort van 5,6% bbp. Maar het is nog steeds niet onder de Europese norm van 3% bbp. En het ligt ruim boven het tekort van 0,9% bbp dat het kabinet beoogt voor 2015.

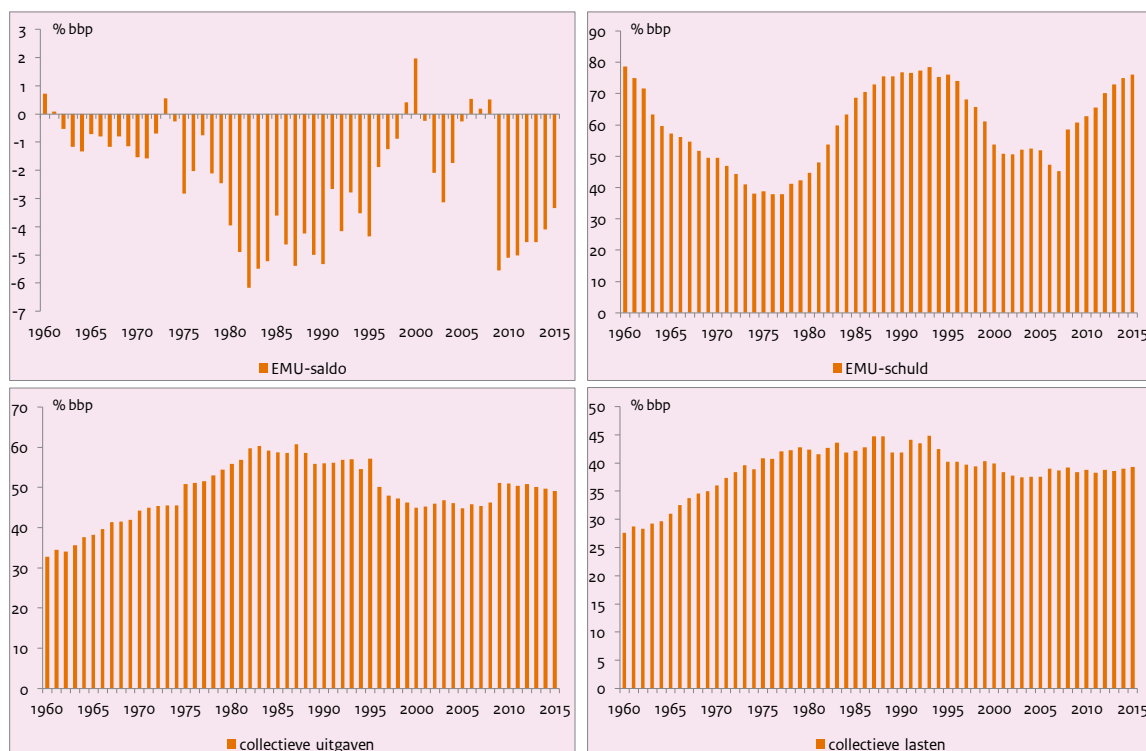
In 2012 loopt het overheidstekort naar verwachting met 0,4% bbp terug tot 4,6% bbp. Bezuinigen beperken de nominale uitgavenstijging, terwijl substantiële lastenmaatregelen (een lastenverhoging van 4,6 mld euro op EMU-basis) zorgen voor een toename van belastingen en premies ondanks de recessie. Bovendien slaat de recessie, zoals gebruikelijk, in eerste instantie vooral neer in de bedrijfswinsten en in veel mindere mate in het looninkomen. Dit beperkt het neerwaartse effect van de recessie op de loon- en inkomstenheffing. Tot slot loopt het tekort terug door een stijging van de aardgasbaten.

Ondanks het einde van de recessie en voortgaande bezuinigingen stabiliseert in 2013 het overheidstekort op 4,6% bbp. In 2013 doet zich het spiegelbeeldige van 2012 voor: het herstel slaat, zoals gebruikelijk, in eerste instantie vooral neer in de bedrijfswinsten en in veel mindere mate in het looninkomen. Dit beperkt het opwaartse effect van het einde van de recessie op de loon- en inkomstenheffing. Bovendien draagt dit bij aan de stijging van het structurele tekort. Voor het feitelijke saldo komt daar bij dat, in tegenstelling tot het voorgaande jaar, het effect van lastenmaatregelen (van het huidige kabinet en de doorwerking van maatregelen van het vorige kabinet) beperkt is. Wat ook niet meewerkt is dat, in tegenstelling tot het voorgaande jaar, de aardgasbaten afnemen. Bovendien trekt de groei van de zorguitgaven aan. Tot slot stijgen de rentelasten door de hogere schuld en oplopende rentetarieven. In het voorgaande jaar werd het effect van de hogere schuld nog geneutraliseerd door lagere rentetarieven.

Tabel 4.1 Kerngegevens collectieve financiën en koopkracht, 2009-2015

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
% bbp							
Bruto collectieve uitgaven	51,1	51,0	50,4	50,8	50,1	49,6	49,2
Collectieve lasten	38,3	38,8	38,2	38,8	38,6	39,0	39,3
Niet-belastingmiddelen	7,2	7,1	7,2	7,5	7,0	6,5	6,5
EMU-saldo	-5,6	-5,1	-5,0	-4,6	-4,6	-4,1	-3,3
EMU-saldo lokale overheid	-0,7	-0,8	-0,8	-0,8	-0,7	-0,5	-0,5
EMU-saldo structureel (EC-methode)	-4,0	-3,8	-3,8	-2,7	-3,0	-2,8	-2,3
Robuust EMU-saldo (1)	-5,3	-5,0	-4,8	-3,9	-4,0	-3,6	-2,7
EMU-schuld	60,8	62,9	65,6	70,2	73,0	75,0	76,0
Microlastenontwikkeling (mld euro)	-1	$\frac{3}{4}$	1	$5\frac{3}{4}$	0	$2\frac{3}{4}$	2
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens (%)	1,7	-0,6	-1,0	$-1\frac{3}{4}$	0	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{2}$
(1) Het structurele EMU-saldo (EC-methode) exclusief aardgasbaten, rentebetalingen en rente- en dividendontvangsten.							

Figuur 4.1 Overheidstekort blijft groot en schuld neemt verder toe

In 2014 en 2015 loopt het overheidstekort wel terug. In 2014 met 0,5%-punt tot 4,1% bbp en in 2015 met 0,8%-punt tot 3,3% bbp. Behalve de bezuinigingen, zoals opgenomen in het regeer- en gedoogakkoord, weerspiegelen deze dalingen lastenmaatregelen (waaronder invoering van een heffing op woningbouwcorporaties, de verhoging van de ETS en SDE-plusheffing en de aanpassing van het Witteveenkader als gevolg van het pensioenakkoord). Daarbovenop komt de vertraagde positieve doorwerking van het economische herstel vanaf 2013 op de loon- en inkomstenheffing. Overigens is deze doorwerking in 2015 nog onvolledig.

Het geraamde overheidstekort ligt in 2013 boven de signaalwaarde (zie tabel 4.2). De begrotingsregels vereisen dan dat tekortreducerende maatregelen worden genomen om het beoogde tekort in 2015 weer in zicht te krijgen. Maatregelen zijn ook nodig omdat de Europese buitensporig-tekortprocedure vereist dat in 2013 het tekort is teruggebracht tot onder de 3% bbp.³² Zonder aanvullende maatregelen zal ook in 2014 en 2015 het tekort boven het 3%-Maastrichtplafond blijven en blijft sprake van een substantiële overschrijding van de signaalwaarde.

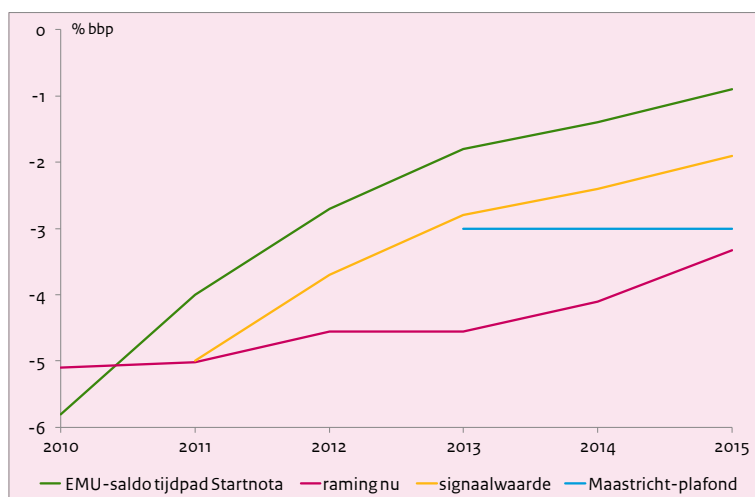
³² De regelgeving geeft de Europese Commissie de mogelijkheid om in een buitengewone omstandigheid de termijn te verlengen die bepaald was om het tekort onder de 3% bbp te brengen. De nieuwe recessie in Nederland en in het eurogebied zou door de Commissie als buitengewone omstandigheid kunnen worden gezien. Vooralsnog benadrukt de Commissie echter dat de huidige recessie een milde is (zie Europese Commissie, 2012, EU interim forecast: a mild recession with signs of stabilisation, [februari](#)). Dat duidt erop dat de recessie niet als buitengewone omstandigheid zal worden gezien. Verder kunnen, zoals onder andere uit de recent aangepaste [code of conduct](#) blijkt, structurele hervormingen een rol spelen voor het tempo waarin de middellangetermijndoelstelling (MTO) wordt bereikt. Zie in dit verband Kirkegaard, J.F., 2012, Europe's new fiscal compact treaty does not outlaw Keynesianism and is a stepping stone to more progress, [voxeu](#), februari.

Het Maastrichtplafond geldt voor het feitelijke en niet voor het structurele overheidstekort. Dit betekent dat tijdelijke uitverdieneffecten relevant zijn. Vrijwel alle tekortreducerende maatregelen verminderen in eerste instantie de binnenlandse vraag. Dit zorgt voor een lager bruto binnenlands product op korte termijn, wat het tekortverminderende effect van de maatregelen tijdelijk beperkt.³³

Tabel 4.2 EMU-saldo 2009-2015, raming, signaalwaarde en 'Maastricht'-norm

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
% bbp						
EMU-saldo tijdpad Startnota	-5,8	-4,0	-2,7	-1,8	-1,4	-0,9
Signaalwaarde		-5,0	-3,7	-2,8	-2,4	-1,9
Maastricht-norm				-3,0	-3,0	-3,0
EMU-saldo (raming CEP2012)	-5,1	-5,0	-4,6	-4,6	-4,1	-3,3
Vershil in %bbp tussen CEP2012-raming en:						
EMU-saldo tijdpad Startnota	0,7	-1,0	-1,9	-2,8	-2,7	-2,4
Signaalwaarde		0,0	-0,9	-1,8	-1,7	-1,4
Maastricht-norm				-1,6	-1,1	-0,3
Vershil omgerekend in mld euro tussen CEP2012-raming en:						
EMU-saldo tijdpad Startnota	4¼	-6	-11¼	-17¼	-17½	-16¼
Signaalwaarde		0	-5¼	-11	-11	-9½
Maastricht-norm				-9¾	-7¼	-2¼
bbp (waarde in mld euro)	588	604	609	627	647	669

Figuur 4.2 Overheidstekort overschrijdt de signaalwaarde en het 3%-Maastricht plafond

³³ Zie ook het tekstkader 'De economische effecten van ombuigingen en lastenverzwaringen' in CPB, 2010, *Verkiezingsprogramma's doorgerekend: Keuzes in Kaart 2011-2015*, [mei](#).

De Europese begrotingsregels zijn verscherpt

Eind vorig jaar zijn de begrotingsregels voor het eurogebied aangescherpt via de zogenaamde ‘six pack’-regelgeving (a). Zo kunnen vroegtijdiger sancties (niet-rentedragende deposito’s en boetes van 0,2% bbp) worden opgelegd aan eurolanden met een buitensporig tekort (een tekort van meer dan 3% bbp) die niet voldoen aan de door de Raad van Ministers opgelegde verplichtingen. Overigens kan de Commissie aanbevelen om een sanctie op te heffen vanwege uitzonderlijke economische omstandigheden of op basis van een met redenen omkleed verzoek van de lidstaat daartoe. Wat betreft uitzonderlijke omstandigheden kan gedacht worden aan een (niet-milde) recessie. Ook voor landen waarvan het tekort minder dan 3% bbp is, zijn de begrotingsregels aangescherpt. Op de eerste plaats zullen landen die hun overheidsschuld onvoldoende verminderen, te maken krijgen met een buitensporig-tekortprocedure en de daaraan verbonden verplichtingen. Wanneer de schuld van een euroland boven de 60% bbp ligt, is die lidstaat verplicht het verschil met de 60%-norm jaarlijks (gemiddeld genomen over drie jaar) met één-twintigste deel terug te brengen (b). Op de tweede plaats moet voor deze eurolanden de stijging van de overheidsuitgaven die uitkomt boven de potentiële bbp-groei worden gedekt door lastenmaatregelen. Op de derde plaats kunnen eurolanden een rentedragend deposito van 0,2% bbp opgelegd krijgen als zij geen maatregelen hebben genomen in vervolg op aanbevelingen van de Raad van Ministers. Het deposito zal direct in een niet-rentedragend deposito worden omgezet als het land later een buitensporig tekort krijgt. De ‘sixpack’-regelgeving heeft de positie van de Commissie versterkt doordat haar sanctievoorstellen nu voor een groot deel alleen met een gekwalificeerde meerderheid kunnen worden verworpen door de lidstaten. Voorheen was een gekwalificeerde meerderheid nodig om aanbevelingen van de Commissie goedgekeurd te krijgen. Door deze wijziging kan een coalitie van grote lidstaten met grote tekorten niet meer, zoals Duitsland en Frankrijk in 2002 hebben gedaan, Commissievoorstellen tegenhouden.

Nog niet in werking en geratificeerd maar wel op 2 maart jongstleden door 25 EU-regeringsleiders ondertekend is het *Verdrag inzake Stabiliteit, Coördinatie en Bestuur in de Economische en Monetaire Unie* (*‘fiscal compact’*). Het verdrag verplicht om de overheidsbegroting in evenwicht te krijgen, gedefinieerd als een structureel begrotingstekort van hooguit 0,5% bbp. Eurolanden dienen snel te convergeren naar dit begrotingsevenwicht, waarbij de Commissie de voortgang evalueert aan de hand van de ontwikkeling van het structurele begrotingssaldo. In het verleden heeft de Commissie vaak een verbetering van het structurele saldo met $\frac{1}{2}$ à $\frac{3}{4}$ % bbp per jaar als wenselijk gezien; recentelijk heeft de Commissie voor eurolandproblemen grotere verbeteringen per jaar verlangd. Structurele saldi hebben als voordeel boven feitelijke saldi dat zij corrigeren voor de conjuncturele ontwikkeling en daardoor bij gebruik voor begrotingsbeleid het risico op procyclisch beleid verminderen (c). Het verdrag van maart 2012 verplicht tot het in nationale wetgeving vastleggen van automatische correcties voor het geval dat het tekort onvoldoende snel convergeert naar begrotingsevenwicht. Verder verplicht het verdrag landen met een buitensporig tekort om een verbeterprogramma aan de Raad van Ministers ter goedkeuring voor te leggen.

Mogelijk treden deze zomer nog twee nieuwe verordeningen in werking (*“two pack”*). Deze verordeningen geven de Europese Commissie de mogelijkheid om een lidstaat te verzoeken de nationale conceptbegroting te herzien wanneer deze significant afwijkt van Europese verplichtingen. Verder is er de verplichting om onafhankelijke groeiramingen te gebruiken als basis voor nationale begrotingen.

(a) Zie onder andere Europese Commissie, 2011, EU Economic governance “Six pack” enters into force, [12 december](#).

(b) Voor eurolanden waartegen al een buitensporig-tekortprocedure loopt, zoals Nederland, geldt een transitieperiode. Echter ook tijdens deze transitieperiode dient de schuld zich voldoende te bewegen richting de gemaakte afspraken.

(c) Overigens blijkt uit de praktijk dat er behoorlijke haken en ogen zitten aan het gebruik van de berekende structurele begrotingstekorten voor begrotingsbeleid. Zie ook tekstkader ‘Structureel EMU-saldo: veel gebruikt maar veranderlijk’ in CPB, 2011, *Macro Economische Verkenning 2012*, [september](#).

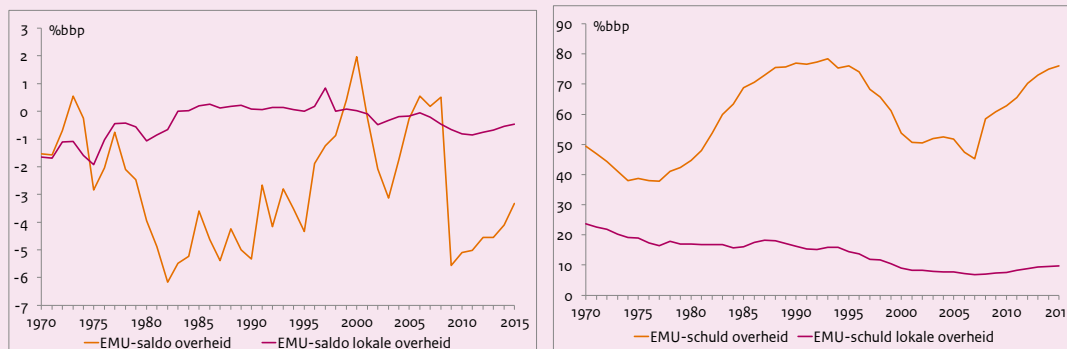
Lokale overheden en de EMU-tekortreductie

Mede vanwege recente Europese afspraken (a) werkt het kabinet aan de Wet Houdbare Overheidsfinanciën (Wet Hof). In deze wet worden de vereisten van het Stabiliteits- en Groeipact en de uitgangspunten van het Nederlandse begrotingsbeleid opgenomen. De wet Hof zal consequenties hebben voor de lokale overheden.

Op dit moment geldt voor de lokale overheden de eis van een sluitend structureel saldo van baten en lasten. Daarnaast hebben de lokale overheden en het Rijk afgesproken dat het EMU-tekort van de lokale overheden maximaal 0,5 % bbp is. Een sluitend saldo van baten en lasten is niet hetzelfde als een sluitend EMU-saldo. Twee belangrijke verschillen betreffen investeringen en reserves. Het saldo op baten-lastenbasis wordt alleen belast door afschrijvingen op investeringen, terwijl bij de berekening van het EMU-saldo het volledige investeringsbedrag ineens ten laste van het saldo wordt gebracht. Verder gaat het vormen van reserves ten koste van het saldo op baten-lastenbasis, terwijl de aanwending het saldo ontlast. Op het EMU-saldo hebben beide handelingen geen invloed (b).

In de huidige raming van het EMU-saldo van de lokale overheden loopt het verwachte tekort slechts langzaam terug naar het huidige afgesproken maximum tekort (c). Onderstaande figuur geeft zowel het saldo als de schuld van de lokale overheden weer ten opzichte van die van de totale overheid. Oorzaken voor deze beperkte verbetering van het EMU-saldo van de lokale overheid zijn onder meer langzaam herstellende opbrengsten uit grondexploitatie (d) en decentralisatie van taken met efficiencykortingen.

EMU-saldo (links) en -schuld (rechts)

(a) De fiscale compact; zie het kader 'De Europese begrotingsregels zijn verscherpt'.

(b) Ter illustratie: het onttrekken aan reserves ter dekking van een tekort op baten-lastenbasis levert geen verbetering van het EMU-saldo. Het EMU-saldo wordt door deze handeling niet beïnvloed. Ook een verslechtering van het EMU-saldo door extra uitgaven kan niet worden voorkomen door deze uitgaven te dekken door een onttrekking aan de reserves.

(c) Het EMU-tekort van de lokale overheden is naar verwachting -0,8% bbp in 2011 en loopt in de raming af naar -0,5% bbp in 2015, het huidige afgesproken maximale tekort.

(d) En andere aan de conjunctuur gerelateerde lagere opbrengsten dan wel hogere kosten (bijvoorbeeld aan armoedebelid).

Lokale overheden en de EMU-tekortreductie (vervolg)

Een beperking bij het op korte termijn terugbrengen van het EMU-tekort is de gelimiteerde invloed van lokale overheden op hun inkomsten. Zo is een verhoging van het gemeente- en provinciefonds in de komende jaren niet waarschijnlijk. De trap-op-trap-af-systematiek in combinatie met de huidige bezuinigingen van het kabinet heeft juist een neerwaartse invloed op de omvang van het gemeente- en provinciefonds. Verder is het eigenbelastinggebied van bijvoorbeeld gemeenten zeer beperkt. Slechts circa zes procent van de inkomsten van gemeenten komt voort uit de onroerendezaakbelasting (ozb). Bovendien mogen gemeenten de ozb niet onbeperkt laten stijgen. Voor de ozb-opbrengst van alle gemeenten samen geldt een macronorm. In 2012 bijvoorbeeld mag de totale ozb-opbrengst nominaal maximaal 3,75% groeien. Mede door het beperkte eigenbelastinggebied kunnen gemeenten hun inkomsten dus nauwelijks verhogen om hun EMU-tekort terug te dringen. Vele organisaties (zoals de OESO en de Raad voor de Financiële Verhoudingen) hebben al gepleit voor het verruimen van het eigenbelastinggebied van gemeenten of gesuggereerd hier onderzoek naar te doen (e). Door het verruimen van het eigenbelastinggebied kunnen gemeenten onder meer schokken beter opvangen en het voorzieningenniveau beter aan laten sluiten bij de wensen van de inwoners.

Lokale overheden kunnen schokken ook opvangen door op hun reserves in te teren. Hoewel dit het saldo op baten-lastenbasis verlicht, heeft dit echter geen invloed op het EMU-saldo.

Een optie om het EMU-tekort terug te brengen is het verlagen van de uitgaven. Hierbij geldt voor de lokale overheden een aantal beperkingen. Gemeenten voeren bijvoorbeeld een groot aantal taken in medebewind uit. Bekende voorbeelden zijn WWB en WMO. Hierbij gelden wettelijke eisen voor zowel omvang als kwaliteit van de voorzieningen. Dit betekent dat bezuinigingen op korte termijn slechts beperkt mogelijk zijn. Een andere uitgavenpost waarop gemeenten kunnen bezuinigen is het ambtelijk apparaat. In de huidige situatie, met naar verwachting een oplopende werkloosheid, is echter sprake van uitverdieneffecten. De volledige ex ante bezuiniging kan dus niet ineens worden gerealiseerd. De reden hiervan is dat lokale overheden eigenrisicodragers zijn en dus zelf de WW-uitkering van hun ontslagen ambtenaren moeten bekostigen wanneer deze ambtenaren niet direct een nieuwe baan vinden.

Een manier om op korte termijn het EMU-saldo te verbeteren is het opschorten van voorgenomen investeringen. Hoewel deze maatregel het baten-lastentekort slechts met de afschrijving op de eerder voorgenomen investering reduceert, verlicht het hele investeringsbedrag het EMU-saldo.

Lokale overheden hebben mogelijkheden om bij te dragen aan het terugdringen van het EMU-tekort, maar hebben hierbij zeker op korte termijn slechts een beperkt aantal vrijheidsgraden. Er lijken echter geen economische gronden voor een meer dan proportioneel aandeel van de lokale overheden in de 0,5% bbp die op basis van het *fiscal compact* op termijn het maximale structurele tekort is voor de totale Nederlandse overheid. Tot slot kan geconcludeerd worden dat sturen op zowel het saldo van het baten-lastenstelsel als op het EMU-saldo gecompliceerd is.

(e) In 'Stad en Land', 2010, CPB Bijzondere Publicatie 89, wordt afgeleid waarom het vergroten van het eigenbelastinggebied van gemeenten op basis van grondwaardesurplus uit economisch theoretisch oogpunt de voorkeur verdient (zie [p. 102](#)). Het vergroten van het eigenbelastinggebied leidt overigens niet per se tot hogere inkomsten voor gemeenten, omdat het gemeente- en provinciefonds bij een ruimer eigenbelastinggebied naar verwachting zal worden gekort.

Waarom is de tekortraming voor 2015 opwaarts herzien?

In november 2010, aan het begin van de huidige kabinetsperiode, raamden we het overheidstekort in 2015 op 0,9% bbp. Nu wordt dit tekort op 3,3% bbp geraamd. Dit is een forse opwaartse bijstelling van 2,4% bbp, ondanks een wat gunstiger startpunt: het tekort in 2010 is met 0,7% bbp neerwaarts herzien. In de nieuwe raming verbetert het EMU-saldo slechts met 7 mld euro (in prijzen 2010) tussen 2010 en 2015; eerder raamden we deze verbetering op 26 mld euro (zie tabel). Dit verschil komt voor het overgrote deel door tegenvallers bij de rijksbelastingen en premies ter hoogte van 15 mld euro. Hiervan komt 3 mld euro door de tegenvallende economische groei (de bbp-volumegroei in 2011-2015 is met ¼%-punt neerwaarts herzien tot 1% per jaar) en 1 mld euro door beperkter effect van aanpassing Witteveenkader en een geringere opbrengst ETS.

Het overgrote deel van het verschil (11 mld euro) komt echter doordat de belastingen achterblijven bij de bbp-ontwikkeling; overigens van een startpunt in 2010 dat voor de belastingen 3 mld euro opwaarts is herzien. Van de tegenvaller bij de belastingen en premies van 11 mld euro komt circa 2½ mld euro door geringere progressiewerking bij de loon- en inkomstenheffing. De progressiewerking komt doordat heffingskortingen en schijflengtes geïndexeerd worden met de prijsontwikkeling, terwijl de gemiddelde loonstijging hoger ligt. Hierdoor gaan belastingbetalers in hogere belastingschijven vallen. In de vorige verkenning bedroeg dit progressie-effect 3½ mld euro. In de huidige verkenning met een kleinere reële loonstijging bedraagt het progressie-effect duidelijk minder: 1 mld euro. Daarbij komt een tegenvaller bij de loon- en inkomstenheffing van circa ½ mld euro door de ongunstigere ontwikkeling van de pensioeninkomens in de komende jaren. De ongunstigere ontwikkeling van de woningmarkt leidt tot een belastingtegenvaller van ruim 1 mld euro bij de overdrachtsbelasting. Bij de btw is sprake van een tegenvaller van bijna 2 mld euro als gevolg van de terugval ten opzichte van het incidenteel hoge niveau in 2010, de enigszins sterkere daling van de consumptie in procenten bbp en de verschuiving van consumptie richting lager tarief als gevolg van de zwakkere reële loonstijging. Bij de motorrijtuigenbelastingen en BPM is sprake van een tegenvaller van ¼ mld euro als gevolg van de voortgaande verschuiving richting lichtere en 'groenere' auto's. Ook is er een tegenvaller bij de dividendbelasting van ½ mld euro.

Collectieve financiën, ontwikkeling 2011-2015 (mld euro, prijzen 2010)

	Huidige raming	AEV (1)	Vershil (2)
Reële stijging belastingen en premies	15	30	-15
w.v. Witteveenkader en ETS	13	14	-1
bij stijging in lijn met bbp	18	21	-3
overig	-16	-5	-11
Reële stijging netto uitgaven (3)	7	4	3
w.v. rente	1	3	-2
gasbaten (-)	-1	0	-1
DNB-dividend (-)	1	0	1
zorg (uitgaven onder kader)	11	10	1
WW en bijstand	2	1	2
AOW	3	5	-1
overig	-11	-14	3
Verbetering EMU-saldo tussen 2010 en 2015	7	26	-18

(1) CPB, 2010, Actualisatie Economische Verkenning 2011-2015, CPB Document 213, [november](#).

(2) Verschil berekend op basis van onafgeronde cijfers.

(3) Uitgaven onder het kader, niet-kaderuitgaven en niet-belastingmiddelen.

Waarom is de tekortraming voor 2015 opwaarts herzien? (vervolg)

Uitgaven onder de kaders, overige uitgaven en niet-belastingmiddelen nemen in de huidige verkenning per saldo 7 mld euro toe, tegen 4 mld euro in de vorige verkenning. Dit betekent voor het EMU-saldo een tegenvaller van 3 mld euro ten opzichte van de Actualisatie Economische Verkenning. Tegenover meevallers bij rentelasten (2 mld euro) en gasbaten (1 mld euro) staan onder andere tegenvallers bij de werkloosheidsuitgaven (2 mld euro), de zorg (1 mld euro) en bij de lagere overheden (1 mld euro).

Hoewel de opwaartse bijstelling van de collectieve uitgaven uitgedrukt in euro's beperkt is, is de opwaartse bijstelling van de uitgavenquote fors (zie tabel hieronder). Dit komt vooral door het noemereffect: het waardebedrag voor de collectieve uitgaven wordt gedeeld door een neerwaarts herzien bbp (het nominale bbp van 2015 is 4% neerwaarts herzien). Deze verandering is inherent aan het trendmatig begrotingsbeleid met vaste uitgavenkaders. Uitgaven ademen dan niet mee met het bbp en een tegenvallend bbp leidt dus tot hogere uitgaven in % bbp. Daarbij bestaat het risico dat achteraf geconcludeerd moet worden dat de potentiële groei is overschat en dat daarmee de stijging van de uitgavenquote structureel is. Dit heeft zich bijvoorbeeld voorgedaan tijdens de jaren zeventig van de vorige eeuw.

De collectievelastenquote is in beperkte mate neerwaarts herzien, als resultante van neerwaartse herzieningen van belastingen en van bbp.

Collectieve financiën, ontwikkeling 2011-2015 (in % bbp)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Bruto collectieve uitgaven						
CEP2012	51,0	50,4	50,8	50,1	49,6	49,2
AEV (1)	50,4	49,2	48,7	48,3	48,1	47,9
Verschil	0,6	1,2	2,2	1,8	1,6	1,2
Collectieve lasten						
CEP2012	38,8	38,2	38,8	38,6	39,0	39,3
AEV (1)	37,9	38,6	39,0	39,4	39,8	40,2
Verschil	0,8	-0,4	-0,2	-0,8	-0,8	-0,9
EMU-saldo (2)						
CEP2012	-5,1	-5,0	-4,6	-4,6	-4,1	-3,3
AEV (1)	-5,8	-3,8	-2,8	-1,8	-1,4	-0,9
Verschil	0,7	-1,2	-1,8	-2,8	-2,7	-2,5

(1) CPB, 2010, Actualisatie Economische Verkenning 2011-2015, CPB Document 213, [november](#).

(2) EMU-saldo wordt behalve door collectieve uitgaven en collectieve lasten bepaald door niet-belastingmiddelen.

De opwaartse herziening van de EMU-tekorten en de neerwaartse bijstelling van de nominale bbp-ontwikkeling resulteren in een opwaartse herziening van de overheidsschuld. In deze nieuwe economische verkenning houdt de opwaartse trend in de overheidsschuld aan, terwijl in de vorige verkenning de schuldquote stabiliseerde. De overheidsschuld in 2015 wordt geraamd op 76,0% bbp, 10,6% bbp meer dan in de vorige verkenning.

(a) CPB, 2010, Actualisatie Economische Verkenning 2011-2015, CPB Document 213, [november](#). Het kabinet gaat in de Startnota ook uit van een tekort van 0,9% bbp in 2015. Zie ministerie van Financiën, 2010, Startnota, [november](#).

Houdbaarheid overheidsfinanciën is verslechterd

Het houdbaarheidstekort voor 2015 wordt geraamd op 2,6% bbp (17 mld euro). Dit tekort is de permanente verbetering van het begrotingssaldo die nodig is om de overheidsfinanciën houdbaar te maken en onbeheersbare groei van de overheidsschuld op lange termijn te voorkomen. Ten opzichte van de raming van september 2010, waarin de maatregelen van het regeer- en gedoogakkoord zijn verwerkt, is het tekort met 1,5% bbp (10 miljard) verslechterd (a).

Deze verslechtering komt door de neerwaartse bijstelling van het geschatte robuuste saldo (CPB-methode) in 2015 van -0,1% bbp (stand september 2010) tot -2,2% bbp. Deze bijstelling komt vooral doordat belastingen in de jaren 2011-2015 achterblijven bij de bbp-ontwikkeling en slechts in beperkte mate door een sterkere structurele stijging van de overheidsuitgaven (zie kader 'Waarom is de tekortraming voor 2015 opwaarts herzien?') Het effect hiervan op het houdbaarheidstekort wordt gedeeltelijk geneutraliseerd door het pensioenakkoord dat op 7 februari 2012 door de Tweede Kamer is goedgekeurd. Het houdbaarheidseffect van dit akkoord wordt geschat op 0,7% (b); daarvan was al 0,1% in de stand september 2010 verwerkt.

Ontwikkeling houdbaarheidstekort 2015

	% bbp	Mld euro
Stand september 2010 (inclusief maatregelen financieel kader)	1,1	7
Mutatie	1,5	10
w.v. mutatie robuust saldo (CPB-methode) 2015 (1)	2,1	14
AOW en pensioen (Witteveen) (2)	-0,6	-4
Stand maart 2012 (3)	2,6	17

(1) In deze tussentijdse actualisatie van het houdbaarheidstekort is vastgehouden aan het gebruik van de CPB-methode voor het robuuste saldo. In de volgende allesomvattende herziening van het houdbaarheidstekort, waarin ook het houdbare saldo wordt geactualiseerd, zal worden overgegaan op het gebruik van het robuuste saldo volgens de EC-methode. Momenteel is dit EC-saldo 0,5% bbp negatiever dan het saldo volgens de CPB-methode.

(2) Van deze maatregel was al 0,1% bbp verwerkt in de stand september 2010.

(3) De inhaalloonstijging bij de ambtenaren van de nullijn in 2011 heeft na 2015 een beperkt effect (0,2 mld euro) en is daarom niet in de tabel opgenomen. Zie over deze nullijn het tekstkader verderop in het hoofdstuk.

(a) CPB, 2010, Analyse economische effecten financieel kader, CPB Notitie, [september](#).

(b) CPB, 2011, Houdbaarheidseffect sociaal akkoord AOW, Witteveenakkoord en vitaliteitspakket, CPB Notitie, [december](#).

4.2 Collectieve uitgaven

De 4,8 %-punt stijging van de collectieve-uitgavenquote tussen 2008 (46,3% bbp) voor de crisis en 2009 (51,1% bbp) wordt in de periode tot en met 2015 slechts deels tenietgedaan. In 2015 is de uitgavenquote slechts teruggelopen tot 49,2% bbp. In de periode van 2012 tot en met 2015 dalen de overheidsuitgaven (uitgedrukt in procenten bbp) met name bij het openbaar bestuur, vooral als gevolg van de bezuinigingen van het huidige kabinet.

De rente-uitgaven stijgen van 2,0% bbp in 2011 tot naar verwachting 2,3%bbp in 2015 door de toename van de schuld en de hogere rentevoeten. Overigens is ten opzichte van de *Macro Economische*

Verkenning 2012 sprake van een neerwaartse herziening van de rente-uitgaven, in 2012 met 0,1%-punt bbp, als gevolg van de neerwaartse herziening van de geraamde rentetarieven en ondanks de opwaartse herziening van het overheidstekort.

De werkgelegenheid bij de overheid neemt naar verwachting af als gevolg van de ombuigingen van het vorige en het huidige kabinet. Het aandeel van de sector overheid in de totale werkgelegenheid daalt naar verwachting van 15,9% in 2011 naar 14,7% in 2015. Daarentegen blijft de werkgelegenheid bij de zorg als percentage van de totale werkgelegenheid naar verwachting toenemen, van 14,0% in 2011 tot 15,7% in 2015. De zorg streeft de overheid in 2014 voorbij als grootste werkgever.

Tabel 4.3 Collectieve uitgaven, 2009-2015

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
%bbp							
Openbaar bestuur	11,6	11,4	10,9	10,8	10,4	9,9	9,6
Veiligheid	2,0	1,9	2,0	2,0	2,0	1,9	1,9
Defensie	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0
Infrastructuur	1,8	1,8	1,9	1,8	1,8	1,8	1,6
Onderwijs	5,6	5,5	5,4	5,5	5,4	5,3	5,3
Zorg	9,8	10,1	10,4	10,7	10,9	11,2	11,4
w.v. AWBZ	3,8	3,8	4,0	4,2	4,2	3,9	3,9
ZVW	5,7	5,8	5,9	5,9	6,1	6,3	6,4
overig (o.a. WMO)	0,4	0,5	0,5	0,5	0,7	1,0	1,0
Sociale zekerheid	12,5	12,6	12,6	13,0	12,9	12,7	12,5
w.v. AOW/ANW	5,0	5,0	5,1	5,3	5,4	5,4	5,4
WW en bijstand	1,9	2,1	2,1	2,3	2,5	2,5	2,4
arbeidsongeschiktheid	1,9	1,9	1,8	1,8	1,7	1,6	1,6
overig (o.a. zorgtoeslag)	3,7	3,6	3,6	3,5	3,3	3,1	3,0
Overdrachten aan bedrijven	2,4	2,1	1,9	1,7	1,5	1,5	1,4
Internationale samenwerking	1,9	2,3	2,1	2,2	2,1	2,2	2,3
Rente	2,2	1,9	2,0	2,0	2,1	2,2	2,3
Bruto collectieve uitgaven	51,1	51,0	50,4	50,8	50,1	49,6	49,2
% totale werkgelegenheid							
Werkgelegenheid sector overheid	16,0	16,3	15,9	15,6	15,5	15,1	14,7
Werkgelegenheid bedrijfstak zorg	13,2	13,7	14,0	14,4	14,9	15,3	15,7

Uitgaven voor sociale zekerheid

De uitgaven voor sociale zekerheid als percentage van het bbp nemen aanvankelijk snel toe, van 12,6% in 2011 tot 13,0% in 2012. Vanaf 2013 dalen ze weer langzaam tot 12,5% in 2015, hetzelfde niveau als in 2009. De uitgaven aan WW- en bijstandsuitkeringen bereiken hun piek in 2014 (2,5% bbp), terwijl de AOW-uitgaven ook daarna blijven stijgen, tot 5,4% bbp in 2015. De uitgaven aan arbeidsongeschiktheid dalen juist de hele periode, tot 1,6% in 2015.

De verhouding tussen inactieven en actieven (de i/a-ratio) loopt in rap tempo op, van 65% in 2009 tot 76% in 2015. Hoewel de oplopende werkloosheid hier mede debet aan is, wordt de verschuiving

voor het grootste deel veroorzaakt door vergrijzing. Zo neemt het aantal AOW'ers in deze periode toe met 525 duizend, tot 3,1 mln in 2015.

Tabel 4.4 Uitkeringsvolumes en i/a ratio, 2009-2015

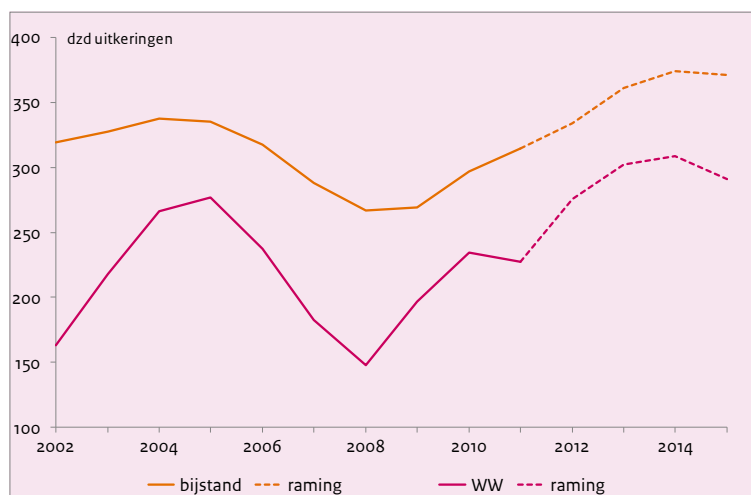
	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
duizenden							
Uitkeringsvolumes (a)							
AOW	2544	2605	2694	2805	2905	2995	3065
ANW	90	83	75	65	60	50	45
Ziektewet	346	349	352	330	335	345	365
Arbeidsongeschiktheid totaal	696	700	699	675	680	670	670
w.v. WAO/WIA/WAZ	517	517	505	495	495	495	490
WAZONG (b)	179	184	194	180	185	175	180
Werkloosheidsuitkering	197	234	227	275	300	310	290
WWB/IOAW/IOAZ	278	308	326	345	375	385	385
Totaal	4151	4280	4373	4500	4655	4760	4825
Actieven (c)							
	6414	6376	6382	6380	6350	6345	6375
%							
i/a-ratio (d)	65	67	69	71	73	75	76
w.v. 65+	40	41	42	44	46	47	48
65-	25	26	26	27	28	28	28

(a) In duizenden (volledige) uitkeringsjaren.
(b) Daling in 2012 is boekhoudkundig door het niet meer meetellen van 24 duizend nuluitkeringen.
(c) Het arbeidsvolume exclusief ziekteverzuim, in duizenden arbeidsjaren.
(d) Ratio van inactieven ten opzichte van actieven, in procenten.

Het aantal WW-uitkeringen stijgt van 227 duizend in 2011 tot 275 duizend in 2012 en ruim 300 duizend in 2013 en 2014. In 2015 daalt het aantal weer licht door terugloop van de werkloosheid. Het aantal personen in de bijstand neemt deze periode eveneens toe, van 315 duizend in 2011 tot 375 duizend in 2014, alvorens in 2015 weer iets te dalen. Zie figuur 4.3.

Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, uitgedrukt in volledige uitkeringen, daalt licht van 696 duizend in 2009 tot 670 duizend in 2015. Na correctie voor het boekhoudkundig niet meer meetellen van nuluitkeringen Wajong (correctie van 24 duizend in 2012) is echter nauwelijks sprake van een daling. De kleine netto daling wordt veroorzaakt door pensionering van relatief grote babyboomcohorten in de WAO en een veronderstelde afvlakking van de stijging van de WIA-instroom in de komende jaren. De beperking van de Wajong tot duurzaam en volledig arbeidsgehandicapten vanaf 2013 zal de sterke groei van het aantal Wajong-uitkeringen van de afgelopen jaren flink afremmen, maar niet geheel tot staan brengen. Omdat WAO-uitkeringen gemiddeld duurder zijn dan Wajong- en WIA-uitkeringen nemen de uitgaven aan arbeidsongeschiktheid de komende jaren sneller af dan het aantal arbeidsongeschikten.

Figuur 4.3 Uitkeringsvolumes bijstand en WW, 2002-2015

Zorguitgaven

De zorguitgaven 2011 komen 2 mld euro hoger uit dan in de *Macro Economische Verkenning* 2012. Er is mee gerekend dat dit een voorbode is dat ook in de periode 2012-2015 het niveau van de uitgaven aanmerkelijk hoger zal liggen dan eerder werd geraamd. De groei van de uitgaven na 2011 blijft in deze raming echter gematigd (zie ook het tekstkader 'Houdt hoge groei zorguitgaven aan?'). De zorguitgaven als percentage van het bbp stijgen in 2012 met 0,3%-punt tot 10,7%. In de jaren 2013 tot en met 2015 is de stijging ruwweg 0,2%-punt per jaar. Dat is duidelijk minder dan de stijging met 0,4%-punt per jaar gedurende de afgelopen vijf jaar. De afzwakking van de groei vindt zowel plaats in het volume van de zorgdiensten als in de prijs. Desalniettemin leggen de collectieve zorguitgaven beslag op een derde van de reële economische groei in deze periode.

In 2012 neemt het volume van de collectieve zorguitgaven met 2¼% toe. Dat is veel minder dan in de laatste jaren. De volumegroei is nogal ongelijk verdeeld over AWBZ, ZVW en begrotingsgefinancierde zorg. Het volume van de AWBZ neemt met 5,8 % toe, vooral als gevolg van de intensivering in de ouderenzorg met ¾ mld euro. Met deze maatregel uit het regeer- en gedoogakkoord wordt het aantal 'handen aan het bed' met twaalfduizend personen uitgebreid. Het volume van de ZVW daalt voor het eerst in de geschiedenis. Dit is het gevolg van een aantal ombuigingen in de ZVW ter waarde van 1¼ mld euro en omdat vooralsnog is aangenomen dat de forse overschrijding 2011 zich niet helemaal herhaalt in 2012. Daarnaast draagt de extra verhoging van het eigen risico met 40 euro per verzekerde bij aan de lage volumegroei bij de ZVW. De prijzen van de collectieve zorguitgaven stijgen in 2012 slechts met 1¼%. De prijsmutatie van de AWBZ komt uit op 2%. Bij de ZVW is de prijsmutatie slechts 1% als gevolg van de verschillende tariefsmaatregelen die de vrije beroepsbeoefenaren zijn opgelegd.

In 2013, 2014 en 2015 is de volumegroei van de collectieve zorguitgaven met 3 à 3¼% per jaar gematigd ten opzichte van voorgaande jaren. Dit is vooral het gevolg van een directe beperking van het recht op AWBZ zorg, met name bij de PGB's. Voorts door de overheveling in twee stappen van respectievelijk 1 en 2 mld euro van de functie begeleiding van de AWBZ naar de WMO. De overheveling zelf is alleen een verschuiving van uitgaven van 0,5% bbp, maar de gelijktijdige

efficiëncykorting van 5% is wel een bezuiniging. En ten slotte in 2015 door het schrappen uit het verzekerde ZVW-pakket van die diensten en middelen die horen bij een lage ziektelast.

De stijging van de prijzen van de collectieve zorguitgaven is in 2013 beperkt tot 1¼%. Dit is vooral het gevolg van de gematigde loonontwikkeling. In de jaren 2014 en 2015 trekken de lonen wat aan en is de prijsstijging 2¼% per jaar.

Houdt hoge groei van de zorguitgaven aan?

In de periode 2007-2011 zijn de reële collectieve zorguitgaven met 5% per jaar gestegen. Dat is iets sneller dan in de periode 2001-2005 en veel sneller dan in de jaren daarvoor. Ter vergelijking, het reële bbp groeide de afgelopen vijf jaren met gemiddeld 1% per jaar. Het betekent dat de collectieve zorguitgaven beslag legden op de helft van de reële bbp-groei.

Dit duidt erop dat de onderliggende dynamiek bij de zorguitgaven onverminderd groot is. Binnen de curatieve zorg zouden de zorgverzekeraars als regisseurs van de zorginkoop de zorguitgaven moeten gaan beheersen. Zij hebben op dit punt inderdaad ook enige successen geboekt, bijvoorbeeld bij het omlaag brengen van de prijzen van generieke geneesmiddelen. Maar het lukt ze nog niet om de overmatige groei van het aantal behandelingen te beteugelen. Vooral de sterke groei van het aantal behandelingen in de geestelijke gezondheidszorg springt eruit. Binnen de langdurige zorg werd het recht op begeleiding sterk ingeperkt. Maar blijkaar zijn er andere ontwikkelingen geweest die het effect van deze maatregel meer dan teniet hebben gedaan.

Vooralsnog is in de raming voor 2012-2015 gerekend met een vertraging van het reële groeitempo tot 3% per jaar. Aangenomen is dat het onderliggende groeitempo afzwakt en dat een belangrijk deel van de ombuigingsmaatregelen die de regering neemt, het verwachte neerwaartse effect zullen hebben. Bij dit relatief gematigde groeitempo legt de collectieve zorg nog altijd beslag op eenderde van de reële bbp-groei in deze jaren.

Bij dit tempo wordt het Budgettair Kader Zorg in 2015 met 2½ mld euro overschreden. Mocht het reële groeitempo van 5% van de afgelopen vijf jaar zich onverhoopt doorzetten, dan zou de overschrijding in 2015 ongeveer 5 mld euro hoger uitkomen.

Uitgavenkaders overschreden

Aan het begin van de kabinetsperiode zijn voor elk van de jaren 2011-2015 reële uitgavenkaders vastgesteld voor de drie begrotingsdisciplinesectoren: voor de rijksbegroting in enge zin, voor de sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid en voor de zorg.³⁴ Tegenvallers moeten binnen de kaders worden gecompenseerd. Tijdens de kabinetsperiode vindt alleen een aanpassing van de hoogte van het uitgavenkader plaats aan de hand van de ontwikkeling van de prijs van de nationale bestedingen.

³⁴ De hoogte van deze reële uitgavenkaders is als volgt bepaald. Eerst zijn in de Startnota door het kabinet op basis van het regeer- en gedoogakkoord nominale afspraken gemaakt over de meerjarige ontwikkeling en samenstelling van de collectieve uitgaven op basis van de toen verwachte ontwikkeling van de lonen en prijzen. Vervolgens zijn deze meerjarencijfers (uitgavenkaders) gedeïndeerd met de toen bekende raming van de prijs van de nationale bestedingen. Bij het voorbereiden van begrotingen in de jaren na het regeer- en gedoogakkoord worden de uitgavenkaders weer verhoogd met de meest actuele raming van de prijs van de nationale bestedingen.

Wat levert de nullijn voor de ambtenaren in 2011 op?

In 2010 was een van de beleidsuitgangspunten van het huidige kabinet een bevriezing van de cao-lonen voor ambtenaren in 2011. Dit levert volgens het regeer- en gedoogakkoord een besparing op van 0,71 mld euro in 2011 en van 0,87 mld euro structureel. Is deze 'nullijn' gehaald? De cao-lonen blijken in 2011 inderdaad sterk achtergebleven bij de marktsector. De cao-loonstijging in de marktsector bedroeg 1,4% en in de overheidssector 0,2%.

Het is echter maar de vraag of deze nullijn op termijn werkelijk een besparing gaat opleveren. In het jaar 2011 is zeker sprake geweest van een besparing op de ambtenarensalarissen, maar omdat de arbeidsmarkt in principe naar behoren functioneert, zal deze besparing in latere jaren teniet worden gedaan. Om geschikte mensen te kunnen aantrekken bij de overheid kunnen de cao-lonen immers niet blijvend achterlopen bij de marktsector. Indien het salaris van bijvoorbeeld een keuringsarts bij UWV of een fiscalist bij het ministerie van Financiën te zeer uit de pas loopt bij de salarissen van hun vakgenoten in het bedrijfsleven, dan zal de overheid niet meer in staat zijn om deze werknemers aan zich te binden. Daarbij komt dat er geen aanwijzingen zijn dat de ambtenarensalarissen op dit moment structureel hoger zijn dan die van de marktsector, zoals het geval was in de jaren tachtig.

Eerdere ervaringen laten duidelijk zien dat daadwerkelijk sprake is van een inhaaleffect nadat ambtenarensalarissen laag werden gehouden. De loonbeperking van 2004 en 2005 is in latere jaren - toen de conjunctuur weer aantrok - ingehaald (zie de onderstaande figuur). Ook de ervaringen uit de jaren negentig bevestigen het beeld dat de cao-lonen in de overheidssector over het algemeen in de pas lopen met die van de marktsector.

Het CPB gaat er daarom van uit dat de door ambtenaren opgelopen achterstand van 1,2% vanaf 2014 wordt ingehaald over een periode van vier jaar. In 2015 bedraagt het cumulatieve directe effect op de rijksbegroting van deze inhaal 0,2 mld euro (a).

Contractloonstijging, markt en overheid

(a) Ten tijde van de Voorjaarsnota 2011 was de geraamde contractloonstijging markt 1,75% voor 2011. Zonder nullijn zou de mede daarop gebaseerde uitgedeelde loonbijstelling destijds 0,64 mld euro hoger zijn geweest. De gerealiseerde contractloonstijging markt in 2011 was echter geen 1,75% maar slechts 1,4%. Bovendien is de gerealiseerde contractloonstijging bij de overheid in 2011 niet nul geweest, maar 0,2%. Ten opzichte van de markt hoeft dus niet het relatieve verlies van 1,75% maar van 1,2% ($=1,4\% - 0,2\%$) te worden goed gemaakt. Vandaar dat het budgettair beslag van het inhaaleffect tot en met 2015 lager uitvalt dan de helft van de besparing ten tijde van de Voorjaarsnota 2011.

Volgens de huidige inzichten wordt het kader de hele periode (2011-2015) overschreden. Dit ondanks de ruilvoetwinsten in de periode 2013-2015. De overschrijdingen bij de zorg in 2011 worden slechts deels gecompenseerd door onderschrijdingen bij de rijksbegroting in enge zin.³⁵ In 2012 is de onderschrijding bij de rijksbegroting in enge zin beperkter en schiet deze tekort om de overschrijding bij de overige kaders te compenseren. Dit geldt in nog sterkere mate voor 2013, het jaar dat de overschrijding van de kaders naar verwachting oploopt naar 3¼ mld euro. In 2014 en 2015 overschrijden de uitgaven naar verwachting de ijklijn bij alle drie de de elkaders.

Uit de recente realisatiecijfers van de zorguitgaven van het CBS blijken de BKZ-uitgaven voor 2011 ruwweg 1¼ mld euro hoger uit te vallen dan bij *Macro Economische Verkenning* 2012 werd gemeld. Hiervan is naar verwachting 1¼ mld euro structureel. Opgeteld bij de destijds al gemelde overschrijdingen loopt de overschrijding van het BKZ-kader in 2011 op naar 3¼ mld euro. Dankzij de ombuigingen in 2012 en de ruilvoetwinst in latere jaren lopen de overschrijdingen in 2012 en verder terug tot ruim 2 mld euro per jaar.

Tabel 4.5 Overschrijding uitgavenkader, 2011-2015

	2011	2012	2013	2014	2015
	mld euro				
Overschrijding ten opzichte van Startnota	1¾	2¼	3¾	4	3¾
w.v. rijksbegroting in enge zin	-1½	-1¼	-¼	½	¾
sociale zekerheid en arbeidsmarkt	0	1¼	2	1½	½
budgettair kader zorg	3¼	2¼	2	2	2½

Bij de Startnota zijn de rente-uitgaven onder het kader rijksbegroting in enge zin geplaatst. Hogere rente-uitgaven moeten dus binnen dit kader worden gecompenseerd. Lagere rente-uitgaven leiden echter niet tot meer ruimte onder het kader. Wanneer de rente-uitgaven lager zijn dan werd verwacht in de Startnota, wordt de mutatie gecorrigeerd op de hoogte van de ijklijn. Deze neerwaartse aanpassing wordt in de huidige raming voor de hele periode 2011-2015 toegepast.

Wanneer de ontwikkeling van de lonen en prijzen³⁶ van de collectieve uitgaven onder het kader afwijkt van de bijstelling van het kader als gevolg van de ontwikkeling van de prijs van de nationale bestedingen (beide ten opzichte van de verwachte ontwikkeling ten tijde van het regeerakkoord) spreken we van een ruilvoetwinst of -verlies voor de collectieve sector. Zonder dat het volume van bestedingen is aangepast kan het uitgavenplafond door ruilvoetwinsten (ruilvoetverliezen) dan toch worden overschreden (overschreden).

³⁵ Overigens heeft het huidige kabinet de begrotingsregel gecontinueerd dat alleen in uitzonderlijke omstandigheden compensatie tussen de drie de elkaders mag plaatsvinden.

³⁶ Het gaat hierbij om niet beleidsmatige loon- en prijsontwikkelingen. Meer precies gaat het om die ontwikkelingen die voor de collectieve sector als werkgever exogeen zijn.

Voor 2012 wordt een ruilvoetverlies van $\frac{1}{2}$ mld euro verwacht. In 2013 daarentegen wordt een ruilvoetwinst van $2\frac{1}{4}$ mld euro verwacht. Deze winst loopt op tot $4\frac{1}{4}$ mld euro in 2015. Het ruilvoetverlies in 2012 wordt met name veroorzaakt doordat de lonen (ten opzichte van de prijsontwikkeling van de nationale bestedingen) in de huidige projectie meer stijgen dan werd geraamd bij de Startnota.³⁷ De winst in latere jaren treedt hoofdzakelijk op door het omgekeerde fenomeen, met andere woorden, bij de loongevoelige uitgaven treedt dan ruilvoetwinst op.

De huidige kaderoverschrijdingen in de periode 2013 tot en met 2015 doen zich dus voor ondanks forse ruilvoetwinsten. Zonder deze ruilvoetwinsten, zouden de kaderoverschrijdingen nog omvangrijker zijn. Met andere woorden, als de lonen niet meer zouden dalen dan de prijs van de nationale bestedingen (beide ten opzichte van de raming ten tijde van het regeerakkoord) dan zou de ruilvoetwinst veel kleiner zijn. De uitgaven onder het kader zouden dan (ten opzichte van de raming ten tijde van het regeerakkoord) veel minder dalen dan de hoogte van het uitgavenkader (oftewel ijklijn). Met als gevolg dat de kaderoverschrijdingen in de periode 2013 tot en met 2015 aanzienlijk forser zouden zijn.

4.3 Collectieve lasten

Na een daling met een half %-punt in 2011 zullen de collectieve lasten in de periode tot en met 2015 weer met ruim een %-punt toenemen. Aanzienlijke beleidsmutaties³⁸ leiden tot een toename van in totaal 1,5 %-punt. De endogene ontwikkeling³⁹ van belastingen en premies blijft achter bij die van het bbp.

Het sterk negatieve endogene effect in 2011 bij de belastingen op productie en invoer is voor een belangrijk deel een correctie op de uitzonderlijke stijging in 2010. In 2012 en 2013 heeft de zwakke economische ontwikkeling een drukkend effect op het gemiddelde belasting- en premieaandeel. Het relatief achterblijven van de consumptiegroei en de stagnatie op de woningmarkt pakken nadelig uit voor de ontwikkeling van de omzetbelasting en de overdrachtsbelasting. Het endogene effect van de ZVW-premies blijft gemiddeld negatief omdat de groei van het aantal verzekerden achterblijft van de volumeontwikkeling van het bbp. Wanneer de economische groei echter in 2014 verder aantrekt, neemt voor de totale belasting- en premieontvangsten het negatieve effect af. In 2015 vindt een omslag plaats en is sprake van een beperkte endogene stijging van het belasting- en premieaandeel. Desalniettemin blijft over alle jaren gemeten sprake van een negatieve endogene ontwikkeling van belastingen en premies uitgedrukt in % bbp.

³⁷ Aangezien hierbij wordt gekeken naar de loonontwikkeling voor zover deze voor de collectieve sector als werkgever exogeen is, wordt dus niet gekeken naar de feitelijke (verwachte) loonontwikkeling van de collectieve sector. Het hier opgenomen ruilvoetbegrip verschilt hierin van het ruilvoetbegrip zoals deze in bijvoorbeeld de Miljoenennota is weergegeven.

³⁸ De beleidsmatige mutatie van de belasting- en premieontvangsten wijkt op enkele punten af van de microlastenontwikkeling (in detail gepresenteerd in paragraaf 4.6). In 2012 en 2015 is de beleidsmatige mutatie kleiner, doordat de verhoging van de eigen betalingen ZVW wel tot hogere microlasten leidt maar geen belasting- of premieontvangst is. Verder leidt de aanpassing van het Witteveen kader tot verschillen tussen microlasten en beleidsmatige mutatie.

³⁹ De endogene ontwikkeling is de ontwikkeling van belastingen en premies voor zover niet veroorzaakt door beleid. Dit betreft vooral grondslagontwikkeling, maar bijvoorbeeld ook progressiewerking bij de loon- en inkomstenheffing.

Tabel 4.6 Belasting- en premieontvangsten 2010-2015

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2010- 2015
niveau in % bbp							
Loon- en inkomstenheffing	14,1	13,9	14,0	13,9	14,1	14,2	0,1
Premies werknemersverzekeringen	3,0	2,9	3,1	2,8	2,9	2,9	0,0
ZVW-premies	5,2	5,7	5,9	5,8	5,8	5,9	0,7
Vennootschapsbelasting (excl. gas)	1,9	1,8	1,9	2,2	2,3	2,4	0,5
Belastingen op productie en invoer	12,5	11,9	11,8	11,8	11,8	11,8	-0,7
Overige belastingen	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,1	0,0
Totaal	38,8	38,2	38,8	38,6	39,0	39,3	0,6
mutaties in % bbp per jaar, beleid							
Loon- en inkomstenheffing		-0,2	0,2	0,0	0,2	0,0	0,2
Premies werknemersverzekeringen		-0,1	0,2	-0,2	0,1	0,0	0,0
ZVW-premies		0,5	0,1	0,0	0,1	0,2	0,9
Vennootschapsbelasting (exclusief gas)		0,0	0,2	0,2	0,0	0,0	0,5
Belastingen op productie en invoer		0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Overige belastingen		0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1
Totaal		0,2	0,8	0,1	0,5	0,2	1,8
mutaties in % bbp per jaar, endogeen							
Loon- en inkomstenheffing		0,0	-0,1	-0,1	0,0	0,1	-0,1
Premies werknemersverzekeringen		0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
ZVW-premies		-0,1	0,1	-0,2	0,0	0,0	-0,2
Vennootschapsbelasting (exclusief gas)		-0,1	-0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
Belastingen op productie en invoer		-0,6	-0,1	-0,1	-0,1	0,0	-0,8
Overige belastingen		0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-0,1
Totaal		-0,8	-0,2	-0,3	-0,1	0,1	-1,2

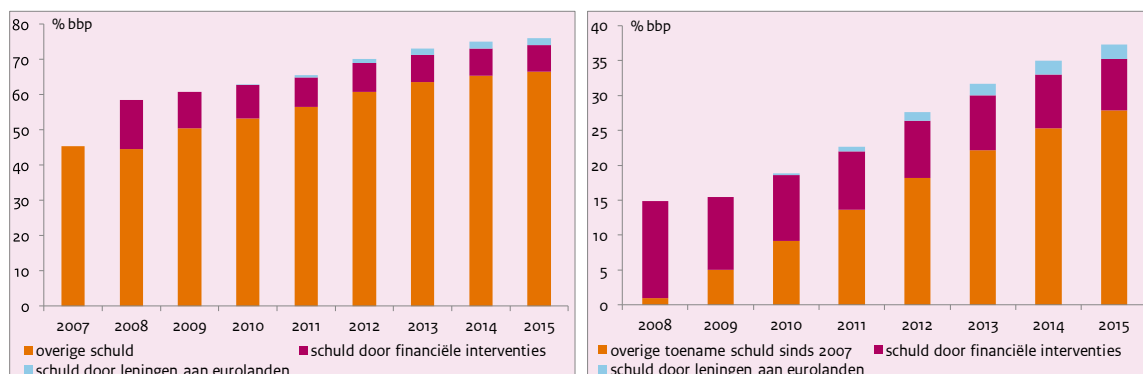
4.4 Overheidsschuld

De overheidsschuld als percentage van het bbp stijgt naar verwachting van 65,6% in 2011 tot 76,0% in 2015 en blijft daarmee ook in de komende jaren boven de Maastrichtnorm van 60% bbp (tabel 4.1 en figuur 4.4). In de recente afspraken van het *sixpack* is de handhaving van de 60%-norm voor de schuld verscherpt (zie tekstkader 'de Europese begrotingsregels zijn verscherpt'). In de komende jaren voldoet de Nederlandse overheidsschuld niet aan de nieuwe eis om het tekort per jaar met één-twintigste van het verschil met de 60%-norm terug te brengen. Dit zou dus tot een nieuwe buitensporig-tekortprocedure kunnen leiden.

De overheidsschuld neemt naar verwachting met name toe door de aanhoudende overheidstekorten. Behalve door het overheidstekort wordt de overheidsschuld beïnvloed door financiële transacties. In 2008 was er een zeer sterk opwaarts effect door interventies in de

financiële sector (figuur 4.4 rechts). Door aflossingen in 2009 tot en met 2011 en een vermindering van de ING back-up facility is dit opwaartse effect op de overheidsschuld gedeeltelijk teniet gedaan.

Figuur 4.4 Overheidsschuld vooral opgelopen door tekorten

Financiële transacties met betrekking tot de interventies in de financiële sector en leningen aan eurolanden hebben naar verwachting een beperkt drukkend effect op de overheidsschuld in 2013 en 2015 en een beperkt opwaarts effect op de overheidsschuld in 2012 en 2014. Enerzijds daalt de schuld door de aflossing van de lening aan ING (met 2¼ mld euro in zowel 2012 als 2013)⁴⁰ en de vermindering van de ING back-up facility (met 2 mld euro in 2012; 1½ mld euro in 2013; 1¼ mld euro in 2014 en 2015).⁴¹ Anderzijds neemt de schuld toe als gevolg van EFSF-leningen aan de eurolanden Ierland, Griekenland en Portugal (met in totaal 3¾ mld euro in 2012; 1¾ mld euro in 2013 en 1½ mld euro in 2014).⁴² Daarnaast neemt de schuld toe als gevolg van de bijdragen aan de ESM (1 mld euro per jaar in de periode 2012-2015). Bij de raming is geen rekening gehouden met een eventuele vermindering van het belang in ABN Amro in de periode 2012-2015.

4.5 Koopkracht

Koopkracht verslechtert in 2012

De statische koopkracht daalt in 2012 voor de helft van de huishoudens met minstens 1¾%. Voor de andere helft is de koopkrachtverslechtering kleiner dan 1¾%. Het is het derde jaar op rij met een mediane koopkrachtdaling. In 2012 is deze daling deels het gevolg van een reële loondaling: de lonen stijgen minder dan de prijzen (1¾% tegen 2¼%), waardoor de reële lonen met ½% dalen. De aanvullende pensioenen worden slechts beperkt geïndexeerd en in sommige gevallen zelfs verlaagd, waardoor de reële aanvullende pensioenen met 2¼% of meer dalen. De totale reële inkomstendaling voor 65-plussers is kleiner, omdat hun AOW meestijgt met de loonontwikkeling.

⁴⁰ Dit is inclusief ¾ mld euro premie in zowel 2012 als in 2013. Verondersteld is dat de ING de resterende lening (ter hoogte van 3 mld euro) voor de helft in 2012 aflost en voor de andere helft in 2013. In beide jaren geldt een premie van 50 procent van het afgeloste bedrag. De aflossing is mede afhankelijk van de marktomstandigheden (zie bijvoorbeeld p. 8 van de [Presentation for analysts](#) die hoort bij de cijfers van het vierde kwartaal van 2011).

⁴¹ Eind 2015 is de overheidsschuld als gevolg van de ING back-up facility naar verwachting 4 mld euro. Daarnaast heeft de overheid eind 2015 in de huidige raming nog een lening uitstaan aan de SNS van ½ mld euro.

⁴² Dit is inclusief het nog niet uitgegeven deel van de bilaterale lening aan Griekenland dat in 2012 en 2013 naar het EFSF is overgeheveld.

Naast de reële daling aan de inkomstenkant verslechtert de mediane koopkracht van werkenden met 0,2% door hogere pensioenpremies. Werknemers met een modaal inkomen betalen hierdoor gemiddeld 70 euro (marktsector) tot 140 euro (overheid) meer pensioenpremie dan in 2011. Door de franchise loopt de inkomensachteruitgang op met het inkomen.

De koopkracht daalt daarnaast ook door beleidsmaatregelen. De lage en middeninkomens hebben nadeel van de beperking van de zorgtoeslag.

Tabel 4.7 Koopkracht 2012 en 2013

	Tweeverdiener (c)		Alleenstaande (ouder)		Alleenverdiener		Alle huishoudtypen	
Bruto huishoudinkomen (b)	2012	2013	2012	2013	2012	2013	2012	2013
mediaan koopkrachtmutatie in % (a)								
Werknemers								
< 175% WML	-1 $\frac{3}{4}$	-1	-1	- $\frac{1}{2}$	-2 $\frac{3}{4}$	-1		
175-350% WML	-1 $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	-1 $\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{4}$	-3	$\frac{1}{4}$	} -1 $\frac{3}{4}$	} $\frac{1}{2}$
> 350% WML	-2	$\frac{3}{4}$	-2 $\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$	-2 $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$		
Uitkeringsgerechtigden								
< 120% WML			-1 $\frac{3}{4}$	-1 $\frac{1}{4}$	-2 $\frac{1}{4}$	-1 $\frac{3}{4}$	} -1 $\frac{3}{4}$	} -1 $\frac{1}{4}$
> 120% WML	} -1 $\frac{3}{4}$	} -1 $\frac{1}{4}$	-1	$\frac{3}{4}$	-1 $\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$		
65-plussers								
< 120% AOW	-2	$\frac{1}{4}$	-1 $\frac{1}{2}$	- $\frac{3}{4}$				
> 120% AOW	-2	-1 $\frac{1}{2}$	-1 $\frac{3}{4}$	-2	} -2 $\frac{1}{4}$	} -1 $\frac{1}{4}$	} -1 $\frac{3}{4}$	} -1 $\frac{1}{4}$
Alle inkomensbronnen							-1 $\frac{3}{4}$	0
(a) Statistische koopkrachtmutaties exclusief incidentele inkomensmutaties.								
(b) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering; bruto minimumloon (WML) en bruto 100% AOW-uitkering zijn in 2012 ongeveer 18.800 euro.								
(c) De indeling van tweeverdieners naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner.								

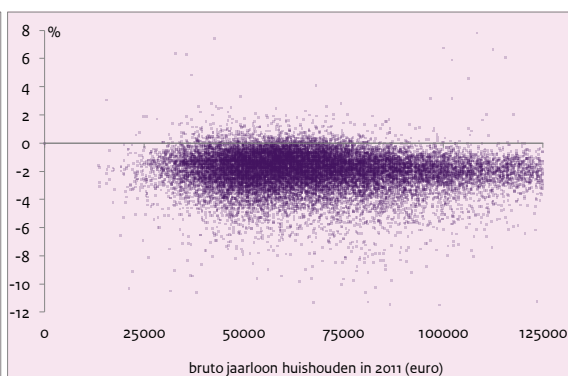
De verhoging van het maximum bijdrage-inkomen voor de Inkomensafhankelijke bijdrage (IAB) aan de ZVW is onderdeel van de Wet uniformering loonbegrip die voor 2013 op de rol staat. Deze maatregel is een jaar naar voren gehaald om de koopkracht in 2012 gelijkmatiger over lage en hoge inkomens te verdelen. 65-minners met een belastbaar inkomen boven 40.000 euro hebben nadeel van deze maatregel, terwijl 65-minners met een lager belastbaar inkomen hier juist voordeel van hebben, omdat het bijbehorende premietarief verlaagd is. De beperking van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting geldt voor een grotere groep. Verder zijn veel regelingen versoberd: de kinderopvangtoeslag, het kindgebonden budget, de huurtoeslag en de kinderbijslag. De forfaits voor chronisch zieken en gehandicapten zijn beperkt en het spaarloon is afgeschaft. Voor 65-plussers met een huishoudinkomen boven 162% van het Wettelijk Minimumloon (WML) is per augustus 2011 de tegemoetkoming jongere partner met zo'n 900 euro gekort. Dit werkt in 2012 door in de koopkracht.

Figuur 4.5 Veel spreiding in koopkrachtmutatie in 2012⁴³

Werkenden alleenverdieners

Werkenden tweeverdieners

Werkenden alleenstaanden

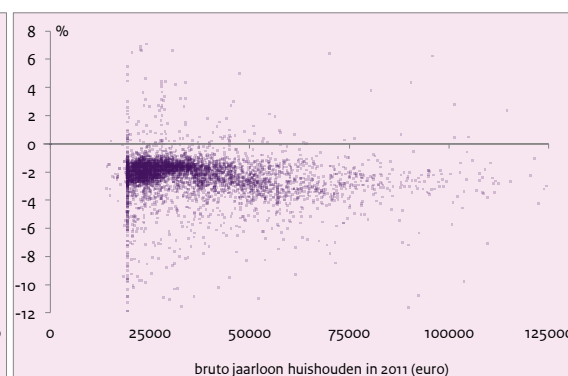
Uitkeringsgerechtigden alleenstaanden

65-plussers alleenstaanden

65-plussers tweeverdieners

⁴³ Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron en huishoudinkomen, mutaties in %, 2012.

De puntenwolken laten zien dat er veel spreiding is in de koopkracht. Zo heeft het afschaffen van de spaarloonregeling alleen negatieve koopkrachteffecten voor de deelnemers aan de spaarloonregeling en is versoering van huurtoeslag en kinderopvangtoeslag alleen van invloed op de koopkracht van huishoudens die gebruik maken van deze regelingen.

In 2013 verbetering voor werkenden en verslechtering voor andere groepen

In 2013 blijft de mediane koopkracht gelijk. De koopkracht is echter scheef verdeeld: waar de werkenden op een stijging van ½% uitkomen, gaan de uitkeringsgerechtigden en 65-plussers er 1¼% op achteruit. Binnen de groep werkenden en uitkeringsgerechtigden gaan de lage inkomens erop achteruit terwijl de midden- en hoge inkomens erop vooruit gaan. Aan de inkomstenkant is de reële loondaling ¼%. Dat de koopkracht voor werkenden ondanks de reële loondaling stijgt, komt door beleid: de Wet uniformering loonbegrip en het vitaliteitssparen zijn gunstig voor werkenden met midden- en hoge inkomens. De Wet uniformering loonbegrip is voor deze groepen gunstig in 2013, doordat deze deels compenseert voor de voor hen ongunstige verhoging van de inkomensgrens IAB, die al een jaar eerder is ingevoerd en ook onderdeel is van deze wet.

De Wet uniformering loonbegrip bevat een omvangrijk pakket aan maatregelen. Een belangrijk onderdeel is dat de belastbaarheid van de Inkomensafhankelijke bijdrage (IAB) aan de ZVW vervalt. Daardoor dalen de belastbare inkomens. Er zijn aanvullende maatregelen⁴⁴ om het effect van de lagere belastbare inkomens te neutraliseren en de invoering budgettair neutraal te maken. Ten eerste worden de tarieven in de eerste en tweede schijf verhoogd, maar ook wordt de eerste schijf verlengd, terwijl de tweede schijf korter wordt. Verder worden veel kortingen zoals de algemene heffingskorting en de arbeidskorting verlaagd. De ouderenkorting wordt juist verhoogd en er komt een ouderenkorting voor hogere inkomens en een tijdelijke korting voor vutters. Parameters van toeslagen zoals huurtoeslag, zorgtoeslag, kinderopvangtoeslag en kindgebonden budget worden zo aangepast dat de totale kosten van deze toeslagen niet veranderen door de uniformering loonbegrip.

Het vervallen van de belastbaarheid van de IAB pakt verschillend uit voor verschillende groepen. Voor groepen die zelf de IAB afdragen, zoals zelfstandigen en 65-plussers over hun aanvullend pensioen, heeft het afschaffen van de belastbaarheid van de IAB geen gevolgen. De werkenden met midden- en hoge inkomens profiteren het meest van het vervallen van de belastbaarheid. Dit wordt versterkt doordat in 2012 het maximum bijdrage-inkomen fors is verhoogd. Deze maatregel is ook onderdeel van de Wet uniformering loonbegrip en is juist ongunstig voor de koopkracht van midden- en hoge inkomens. Ook uitkeringsgerechtigden voor wie de IAB meetelt in het belastbaar inkomen, zoals bij een werkloosheidsuitkering of een WAO-uitkering, hebben voordeel van het afschaffen van de belastbaarheid van de IAB.

⁴⁴ Deels nog technisch van aard.

Het gedeelte van de Wet uniformering loonbegrip dat in 2013 in werking treedt heeft uiteenlopende koopkrachteffecten. Voor de werkenden met lage inkomens overheerst het effect van de hogere schijftarieven en de lagere kortingen waardoor zij erop achteruitgaan. Voor werkenden met midden- en hoge inkomens is het effect van het vervallen van de belastbaarheid van de IAB juist groter, waardoor zij erop vooruitgaan. Middeninkomens gaan er meer op vooruit dan hoge inkomens, omdat de arbeidskorting het meest verlaagd is voor de hoge inkomens.

Voor uitkeringsgerechtigden verslechtert de koopkracht voor de lage inkomens. Dit betreft de bijstandsgerechtigden die nadeel hebben van de hogere schijftarieven en de lagere kortingen: de netto bijstand daalt. Voor uitkeringsgerechtigden met een inkomen boven 120% van het WML verbetert de koopkracht. Voor hen is het positieve effect van het vervallen van de belastbaarheid van de IAB groter.

65-plussers betalen zelf de IAB over hun aanvullend pensioen en hebben daarom geen voordeel van het vervallen van de belastbaarheid ervan. De hogere ouderenkorting biedt voor 65-plus-paren met lage inkomens nog voldoende compensatie voor de hogere schijftarieven en lagere algemene heffingskorting, maar voor andere 65-plussers is het onvoldoende. De 65-plussers met aanvullende pensioenen worden echter vooral geraakt door het niet-indexeren en zelfs korten van de aanvullende pensioenen. Er zijn meer dan 100 pensioenfondsen die hebben aangekondigd per 1 april 2013 te moeten korten, zodat de reële pensioenen gemiddeld met 2½% dalen.

In 2013 wordt vitaliteitssparen ingevoerd. Deze regeling is onderdeel van het vitaliteitspakket en vervangt de spaarloonregeling en de levensloopregeling. Voor de koopkracht vallen de effecten in opeenvolgende jaren: het spaarloon is al in 2012 afgeschaft met negatieve effecten voor werkenden, terwijl het vitaliteitssparen pas in 2013 wordt ingevoerd met positieve effecten voor werkenden. Bij het vitaliteitssparen is aangenomen dat 1 miljoen⁴⁵ mensen gebruiken maken van deze nieuwe regeling en er is rekening gehouden met de loonheffing die betaald moet worden bij opname van het tegoed. In het kader van het vitaliteitspakket worden de doorwerkbonus en extra arbeidskorting voor oudere werknemers vervangen door de werkbonus. De extra arbeidskorting is al in 2012 afgeschaft waardoor ook hier de koopkrachteffecten elkaar niet compenseren, maar in achtereenvolgende jaren vallen.

Een aantal maatregelen is al vóór 2013 van start gegaan, maar werkt ook door in de koopkracht in 2013, omdat ze over meerdere jaren zijn uitgesmeerd. Sinds 2009 wordt de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting afgebouwd, wat ongunstig is voor de meeste alleenverdieners. De dubbele algemene heffingskorting in het sociaal minimum wordt sinds 2012 afgebouwd en raakt huishoudens met een uitkering die gekoppeld is aan het sociaal minimum, zoals de bijstand. De AOW is uitgezonderd van deze maatregel. De versobering van de zorgtoeslag is in 2011 gestart en is ongunstig voor de koopkracht van de lage en middeninkomens.

⁴⁵ Er is veel onzekerheid over het gebruik van vitaliteitssparen zoals ook beschreven is in de CPB Notitie "Houdbaarheidseffect sociaal akkoord AOW, Witteveenakkoord en vitaliteitspakket" van [15-12-2011](#).

Vooruitzicht: koopkracht is over gehele kabinetsperiode verslechterd sinds doorrekening regeer- en gedoogakkoord

Over de periode 2011-2015 komt de mediane koopkracht op een gemiddelde jaarlijkse verslechtering van $\frac{3}{4}\%$ uit. Bij de doorrekening van het regeer- en gedoogakkoord was dat nog een verslechtering van $\frac{1}{4}\%$. De verslechtering is vooral het gevolg van de grotere daling van de reële lonen en pensioenen. Gemiddeld dalen deze met $\frac{1}{4}$ tot $1\frac{1}{4}\%$ -punt extra per jaar.

Tabel 4.8 Koopkracht gemiddeld 2011-2015

	Tweeverdiener (c)	Alleenstaande (ouder)	Alleenverdiener	Alle huishoudtypen
Bruto huishoudinkomen (b)	mediaan koopkrachtmutatie <i>per jaar</i> in %(a)			
Werknemers				
< 175% WML	-1¼	-¾	-1½	
175-350% WML	-¾	-¼	-1¼	} -½
> 350% WML	-½	-½	-¾	
Uitkeringsgerechtigden				
< 120% WML		-1¼	-1¼	
> 120% WML	} -1¼	-½	-¾	} -1
65-plussers				
< 120% AOW	-½	-¾		
> 120% AOW	-1¼	-1¼	} -1¼	} -1
Alle inkomensbronnen				-¾
(a) Statische koopkrachtmutaties exclusief incidentele inkomensmutaties.				
(b) Bruto inkomen uit arbeid of uitkering; bruto minimumloon (WML) en bruto 100% AOW-uitkering zijn in 2010 ongeveer 18.300 euro.				
(c) De indeling van tweeverdieners naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner.				

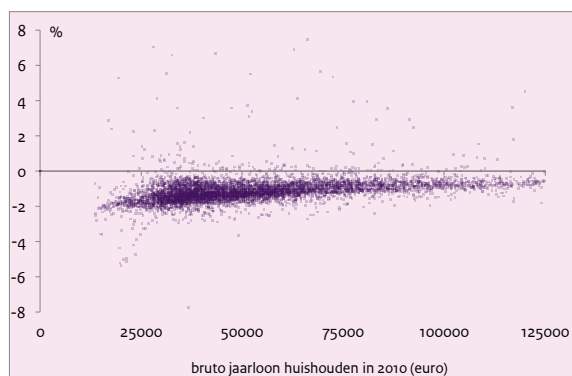
Sinds de doorrekening van het regeer- en gedoogakkoord is het beleid verder ingevuld en op punten aangepast, maar veelal met beperkte effecten op de koopkracht over 2011-2015. De Wet uniformering loonbegrip en het vitaliteitssparen waren eerder nog niet meegenomen. Werkenden met midden- en hoge inkomens profiteren van beide regelingen.

Voor werkenden is de mediane koopkrachtdaling met $\frac{1}{2}\%$ kleiner dan voor uitkeringsgerechtigden en 65-plussers die er 1% op achteruit gaan. Dit komt met name doordat de reële loondaling minder groot is dan de reële daling van de pensioenuitkeringen. Vanaf 2012 wordt de dubbele algemene heffingskorting in het netto sociaal minimum afgebouwd. Uitkeringen die hieraan gekoppeld zijn, zoals de bijstand, vallen hierdoor lager uit. De AOW is uitgezonderd van deze maatregel.

De werkende alleenverdieners gaan er meer op achteruit dan andere werkenden. Dat komt door de geleidelijke afbouw van de overdraagbaarheid van de algemene heffingskorting en de beperking van de groep die hiervan is uitgezonderd.

Figuur 4.6 Spreiding koopkrachtmutatie over 2011-2015⁴⁶

Werkenden alleenverdieners

Werkenden tweeverdieners

Werkenden alleenstaanden

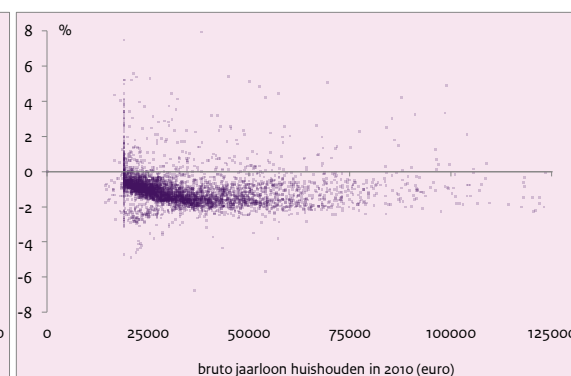
Uitkeringsgerechtigden alleenstaanden

65-plussers alleenstaanden

65-plussers tweeverdieners

⁴⁶ Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron en huishoudinkomen, mutaties in % per jaar, 2011-2015.

In de statische koopkracht zijn de pensioenpremies die werknemers betalen, een last: het profijt van het opgebouwde pensioen wordt niet meegenomen in de koopkracht. Als de pensioenpremies dalen, geeft dit daarom positieve koopkrachteffecten. De aanpassing van het Witteveenkader werkt door in lagere pensioenpremies in 2014 en 2015 en is daardoor gunstig voor de koopkracht van werkenden. De keerzijde hiervan: langer doorwerken en een lagere jaarlijkse pensioenopbouw komen niet in de statische koopkracht tot uitdrukking.

4.6 Bijlage: Beleidsuitgangspunten

Nauwelijks bijstellingen in de beleidsuitgangspunten 2012

De begroting is restrictief in het lopend jaar. Beleidsuitgangspunten voor 2012 zijn nauwelijks gewijzigd ten opzichte van die van de *Macro Economische Verkenning 2012*; de verschillen zijn ook beperkt ten opzichte van de Actualisatie Economische Verkenning 2011-2015, waarin het financieel kader van het regeer- en gedoogakkoord is verwerkt.

In de sociale zekerheid vinden enkele kleine beleidsbijstellingen plaats voor 2012. De beperking van het kindgebonden budget tot twee kinderen is teruggedraaid, evenals de sollicitatieplicht voor alleenstaande ouders in de bijstand (WWB).

De microlasten ontwikkelen zich in 2012 zoals al ten tijde van de *Macro Economische Verkenning 2012* was voorzien: na de gematigde toename in 2011 zal de stijging oplopen naar 5¼ mld euro.

Beleidsuitgangspunten 2013

Bij de geldende beleidsuitgangspunten is de begroting ook in 2013 restrictief. Op de rijksbegroting in enge zin dalen de uitgaven met 1 mld euro door de oploep van de netto bezuinigingen als gevolg van het regeer- en gedoogakkoord. Deze oploep vindt onder meer plaats bij justitie (¼ mld euro), onderwijs (¼ mld euro), defensie (¼ mld euro) en innovatie- en klimaatsubsidies (¼ mld euro).

Bij de sociale zekerheid is de belangrijkste beleidswijziging sinds het regeer- en gedoogakkoord het vervroegd invoeren van de beperking van de instroom in de sociale werkvoorziening (WSW) tot mensen met de indicatie 'beschut werk'. De beperking gaat in per 1 januari 2013. De beperking van de instroom in de Wajong tot mensen met de indicatie 'volledig en duurzaam arbeidsongeschikt', die eerder werd uitgesteld, gaat eveneens in per 1 januari 2013. Iedereen met (uitzicht op) arbeidsvermogen gaat onder de nieuwe Wet werken naar vermogen (WWNV) vallen. Samen met kortingen op re-integratiebudgetten voor de bijstand loopt de besparing door invoering van de WWNV geleidelijk op van 0,3 mld euro in 2012 tot 0,8 mld euro in 2015.

Vanaf 2013 wordt verder bezuinigd op de kinderopvangtoeslag: verlaging van de toeslagpercentages voor hogere inkomens en invoering van een vaste eigen bijdrage leveren elk 0,1 mld euro op. Met de invoering van een vermogenstoets voor de zorgtoeslag en het kindgebonden budget wordt samen eveneens 0,2 mld euro bespaard. De oploep van eerder in gang gezette ombuigingen uit het regeer- en gedoogakkoord (met name bijstellingen norm- en afbouwpercentages zorgtoeslag) bedraagt nog eens ½ mld euro.

De beleidsmaatregelen waartoe na het regeer- en gedoogakkoord is besloten verlagen de zorguitgaven in 2013 met 1½ mld euro. Hiervan is 1¼ mld euro het gevolg van beleidsaanpassingen bij de ZVW. De ombuigingen betreffen de ziekenhuiszorg, GGZ, geneesmiddelen en de tarieven van de vrije beroepsbeoefenaars. In de AWBZ wordt in 2013 0,2 mld euro omgebogen door de beperking van de groei van de persoonsgebonden budgetten, oplopend naar bijna 0,7 mld euro in 2015.

Tabel 4.9 Microlastenontwikkeling 2010-2015

	2011	2012	2013	2014	2015	2011/15
	mld euro					
Totaal microlastendruk	1	5¾	0	2¾	2	11½
w.v. bedrijven	¾	3	¼	1½	¼	6
gezinne	½	2½	-¼	1	1½	5¼
overheid	0	¼	0	0	0	½

De microlasten lopen in 2013 niet verder op. De lastenverzwaringen bij de belastingen worden geneutraliseerd door lastenverlichtingen bij de premies volksverzekeringen.

In 2013 dragen de belastingen bij aan een verzwaring van bijna 3 mld euro. Meer dan de helft daarvan is afkomstig van de loonbelasting (1¾ mld euro). In het kader van maatregelen inzake uniformering loonbegrip wordt de inkomensafhankelijke bijdrage aan de ZVW niet langer belast. Daarnaast treedt in 2013 het vitaliteitspakket in werking. Om beide maatregelen budgettair neutraal te laten verlopen, wordt het belastingtarief van de eerste schijf verhoogd en de arbeidskorting per saldo neerwaarts aangepast. Tegenover de lastenverzwaring bij de loonbelasting staat op die manier een vergelijkbare lastenverlichting aan de premiekant.

Ook de vennootschapsbelasting draagt op grond van maatregelen uit het verleden omtrent verliesrekening (2009 en 2010) en vervroegd afschrijven (2011) in 2013 nog eens 1¼ mld euro bij aan de microlastenstijging. Het effect van de indirecte belastingen is met een bedrag van ¼ mld euro daarentegen bescheiden. De tijdelijke verlaging van de overdrachtsbelasting loopt af in het midden van 2012; het effect hiervan zal vooral in 2013 voelbaar zijn (¾ mld euro). Ter financiering van de stimuleringsregeling duurzame energie (SDE+) wordt een opslag geheven op het elektriciteitsverbruik. Ook wordt een Europese heffing op de uitstoot van broeikasgassen operationeel (ETS-heffing). Maar tegelijkertijd wordt er ook een aantal belastingen afgeschaft, die voor meer dan de helft toevallen aan bedrijven. Per saldo verschuift daardoor bij de indirecte belastingen, naast genoemde lastenverzwaring van ¼ mld euro voor de gezinnen, bijna ½ mld euro aan lasten van bedrijven naar gezinnen.

Ten aanzien van de premies zien de gezinnen hun lasten in 2013 in totaal met 2½ mld euro afnemen. Naast bovengenoemde 1¾ mld euro als tegenhanger van de loonbelasting is daarbij ook sprake van ½ mld euro aan lagere nominale ZVW-premies. De lasten voor bedrijven dalen met ½ mld euro ten gevolge van lager WAO-premies, maar stijgen met ½ mld euro vanwege de verhoging van de inkomensafhankelijke ZVW-bijdrage.

De verandering in de ZVW-premies vergt een nadere toelichting. In de ZVW nemen de zorguitgaven in 2013 toe met naar verwachting 2 mld euro. Daartegenover staat dat het bedrag daalt dat nodig is om het vermogen naar het gewenste niveau te brengen met $\frac{3}{4}$ mld euro. Voorts dalen de kosten die de verzekeraars voor hun eigen bedrijfsvoering in rekening brengen met $\frac{1}{4}$ mld euro, aangenomen dat hun solvabiliteitsreserves inmiddels vrijwel op orde zijn. Om deze drie premiegefinancierde uitgaven te kunnen dekken, moeten de premies dus toenemen met 1 mld euro.

De toename van de gewenste premieopbrengsten van 1 mld euro komt geheel ten laste van de inkomensafhankelijke bijdrage. Deze stijgt met 0,15%-punt van 7,1% in 2012 naar 7,25% in 2013. De nominale premie daalt in 2013 zelfs iets, met 4 euro van 1253 euro naar 1249 euro. Volgens de wet moeten de premies structureel 50-50 opgebracht worden door de inkomensafhankelijke bijdragen enerzijds en de nominale premies anderzijds. Maar omdat de afgelopen jaren de nominale premies achteraf iets meer bleken op te brengen dan de inkomensafhankelijke bijdragen, moet het accent de komende jaren iets meer op de inkomensafhankelijke bijdragen liggen.

Het merendeel van de benodigde extra premies wordt automatisch gegenereerd door stijgingen van de grondslagen. De tariefsverhogingen, de lastenverzwaring, hoeven slechts $\frac{1}{4}$ mld euro op te brengen. Daarvan komt $\frac{1}{2}$ mld euro voor rekening van werkgevers die het leeuwendeel van de inkomensafhankelijke bijdragen betalen. Gezinnen ervaren zelfs een lastenverlichting van $\frac{1}{4}$ mld euro. Het feit dat de ontwikkeling van de nominale premie achterblijft bij het algemene inflatietempo, betekent voor gezinnen een lastenverlichting met $\frac{1}{2}$ mld euro.

Beleidsuitgangspunten 2014 en 2015

Bij de geldende beleidsuitgangspunten is de begroting ook in 2014 en 2015 restrictief. Op de rijksbegroting in enge zin dalen de uitgaven met $2\frac{1}{4}$ mld euro in 2014 en $1\frac{3}{4}$ mld euro in 2015 door de oploep in de netto bezuinigingen als gevolg van het regeerakkoord. Deze oploep vindt in 2014 onder meer plaats bij de EU-afdrachten (1 mld euro), justitie ($\frac{1}{4}$ mld euro), onderwijs ($\frac{1}{4}$ mld euro) en verkeer en waterstaat ($\frac{1}{4}$ mld euro). In 2015 vindt de oploep onder meer plaats bij verkeer en waterstaat ($\frac{3}{4}$ mld euro), onderwijs ($\frac{1}{2}$ mld euro), het infrastructuurfonds ($\frac{1}{4}$ mld euro) en innovatie- en klimaatsubsidies ($\frac{1}{4}$ mld euro).

In de sociale zekerheid bedraagt de oploep van bezuinigingen als gevolg van het regeerakkoord $\frac{3}{4}$ mld euro per jaar, nog steeds grotendeels door verhoging van de norm- en afbouwpercentages voor de zorgtoeslag. Verder verandert er vanaf 1 januari 2014 het een en ander voor Wajongers van voor 2013. Het instroomcohort 2012, dat een tijdelijke Wajong-uitkering kreeg, gaat onder de Wet werken naar vermogen (WWNV) vallen. De rest wordt heringedeeld conform de criteria in de WWNV; niet-duurzaam en/of niet-volledig arbeidsgehandicapten ontvangen een Wajong-uitkering die 70% in plaats van 75% van het bruto minimumloon bedraagt. Een deel van hen krijgt recht op een aanvullende uitkering volgens de Toeslagenwet. De besparing bedraagt in totaal 0,1 mld euro.

De microlasten zullen in 2014 en 2015 weer verder gaan oplopen, met respectievelijk $2\frac{3}{4}$ en 2 mld euro. In totaal komt voor de jaren 2011 tot en met 2015 de lastenverzwaring daarmee uit op $11\frac{1}{2}$ mld euro, waarvan iets meer dan de helft voor de bedrijven.

In 2014 en 2015 nemen de uitgaven in de ZVW met respectievelijk $2\frac{1}{2}$ en $2\frac{1}{4}$ mld euro toe. De premies nemen toe met $1\frac{1}{2}$ en $2\frac{1}{4}$ mld euro. In 2014 nemen die premies niet met hetzelfde bedrag toe als de uitgaven. Dit komt doordat de premie die nodig is om het vermogen naar het gewenste niveau te brengen, in 2014 met $\frac{3}{4}$ mld euro afneemt. In 2014 nemen de nominale premies toe met $\frac{1}{2}$ mld euro en de inkomensafhankelijke premies met 1 mld euro. In 2015 nemen beide toe met circa 1 mld euro. De inkomensafhankelijke premie stijgt naar 7,45% in 2015, de nominale premie naar 1370 euro per volwassene per jaar.

De microlastenverzwaring door ZVW-premies, eigen betalingen en pakketaanpassingen bedraagt in 2014 ongeveer $\frac{3}{4}$ mld euro en in 2015 $1\frac{3}{4}$ mld euro. De stijging in 2014 komt voor $\frac{1}{4}$ mld euro ten laste van de bedrijven en voor $\frac{1}{2}$ mld euro van gezinnen. De sterke stijging van de microlasten in 2015 wordt voor 1 mld euro veroorzaakt door de pakketaanpassing in 2015. In dat jaar worden diensten en middelen die samenhangen met een lage ziektelast, niet meer vergoed. De uitgaven hieraan komen voortaan ten laste van de gezinnen. Verder stijgen de microlasten met 1 mld euro door de toename van de uitgaven. Hiervan komt $\frac{3}{4}$ mld ten laste van gezinnen en $\frac{1}{4}$ mld euro ten laste van bedrijven. Ten slotte leidt een daling van de eigen betalingen nog tot een lastenverlichting van $\frac{1}{4}$ mld euro voor gezinnen.

In 2014 vindt bij de loon- en inkomstenheffing een verzwaring plaats van 1 mld euro, waarvan $\frac{1}{2}$ mld euro door het vervallen van de tijdelijke verhoging van de algemene heffingskorting en bijna een zelfde bedrag door de aanpassing op grond van het Witteveenkader met betrekking tot het pensioenakkoord. Voorts wordt aan de belastingenkant in 2014 een verhuurdersheffing voor wooncorporaties ingevoerd, die 750 mln euro moet opbrengen en nemen de opbrengsten van de SDE-plusheffing en de ETS-heffing verder toe. Per saldo leidt dat tot een lastenverzwaring bij bedrijven van 1 mld euro. Aan de premiekant worden de lasten voor de WAO-premies per saldo verwaard met $\frac{1}{2}$ mld euro. De microlastenverzwaring door ZVW-premies, eigen betalingen en pakketaanpassingen bedraagt in 2014 ongeveer $\frac{3}{4}$ mld euro. Daarvan komt $\frac{1}{4}$ mld euro ten laste van bedrijven en $\frac{1}{2}$ mld euro ten laste van gezinnen.

In 2015 vinden aan de belastingenkant op basis van de huidige beleidsuitgangspunten geen substantiële beleidsveranderingen plaats. Dat geldt ook ten aanzien van de werknemersverzekeringen. Wel vindt een lastenverzwaring plaats aan de zorgkant zoals hiervoor toegelicht.

Bijlagen

De cijfers in de hierna volgende tabellen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2010.

Alle hier opgenomen bijlagen zijn in een digitale versie beschikbaar op de website van het CPB (www.cpb.nl).

Daarnaast wordt een aantal overzichten alleen op de website gepubliceerd en niet in de bijlagen van het *Centraal Economisch Plan* en de *Macro Economische Verkenning*. Dit zijn:

E1: Middelen en bestedingen, 1969-2013, niveaus in lopende prijzen;

E2: Middelen en bestedingen, 1970-2013, volume- (en prijs-)mutaties;

E3: Halfjaarcijfers, % groei t.o.v. overeenkomstige periode;

E4: Bbp-volume naar regio's en landen, 1980-2013;

E5: Collectieve uitgaven naar functie, volume- en prijsmutaties, 1970-2015;

E6: Collectieve uitgaven naar economische categorie, 1970-2015;

E7: Kerngegevens Arbeidsmarkt, 1969-2013, niveaus.

Bijlage 1.1 Middelen en bestedingen 2011 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2010 in prijzen 2010	Volume- mutatie	2011 in prijzen 2010	Prijs- mutatie	2011 in prijzen 2011
Beloning werknemers	300,5	0,1	300,9	2,0	307,0
Bedrijvensector	241,4	0,7	243,1	2,4	248,9
Overheidssector	59,1	-2,2	57,8	0,6	58,1
Exploitatieoverschot (netto)	134,7				144,3
Afschrijvingen	89,5	1,0	90,4	-0,7	89,8
Bedrijvensector	73,3	0,6	73,7	-1,2	72,9
Overheidssector	16,2	3,0	16,7	1,2	16,9
Belastingen	73,5				71,8
Subsidies	9,7				9,2
Bruto binnenlands product marktprijzen	588,4	1,2	595,3	1,4	603,6
Invoer	415,3	3,6	430,1	4,8	450,7
Goederen	323,0	3,7	334,8	5,5	353,2
Diensten	92,3	3,3	95,4	2,3	97,6
Totale middelen	1003,7	2,2	1025,5	2,8	1054,4
Betaalde primaire inkomens	194,3				180,0
Betaalde inkomensoverdrachten	18,2				18,0
Saldo lopende transacties met het buitenland	30,1				42,0
Totaal	242,6				240,0

	2010 in prijzen 2010	Volume- mutatie	2011 in prijzen 2010	Prijs- mutatie	2011 in prijzen 2011
Consumptieve bestedingen	434,6	-0,5	432,4	2,0	441,0
Huishoudens	267,0	-0,9	264,5	2,3	270,5
Overheid	167,6	0,2	167,9	1,5	170,5
Uitkeringen in natura	66,6	3,3	68,8	1,2	69,6
Lonen	59,1	-2,0	57,9	0,4	58,1
Overig	41,9	-1,6	41,3	3,7	42,8
Investeringsen vaste activa	107,2	5,7	113,4	-1,0	112,2
Bedrijvensector	85,8	6,4	91,3	-1,7	89,8
Woningen	29,4	4,7	30,8	-3,0	29,8
Overige vaste activa	56,5	7,2	60,6	-1,0	60,0
Overheidssector	21,4	3,2	22,0	1,6	22,4
Veranderingen voorraden	2,7		2,8		2,2
Nationale Bestedingen	544,5	0,8	548,6	1,2	555,4
Uitvoer	459,2	3,8	476,9	4,6	499,0
Goederen	363,6	4,0	378,3	5,4	398,6
Diensten	95,6	3,1	98,6	1,8	100,4
Totale bestedingen	1003,7	2,2	1025,5	2,8	1054,4
Uitvoersaldo	43,9				48,3
Ontvangen primaire inkomens	189,3				182,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	9,4				9,7
Totaal	242,6				240,0

Bijlage 1.2 Middelen en bestedingen 2012 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2011 in prijzen 2011	Volume- mutatie	2012 in prijzen 2011	Prijs- mutatie	2012 in prijzen 2012
Beloning werknemers	307,0	-½	305,1	3	314,2
Bedrijvensector	248,9	-¼	248,1	3	255,6
Overheidssector	58,1	-2	57,0	2¾	58,6
Exploitatieoverschot (netto)	144,3				139,4
Afschrijvingen	89,8	1¼	90,9	1½	92,4
Bedrijvensector	72,9	1	73,5	1½	74,7
Overheidssector	16,9	3	17,4	1¾	17,7
Belastingen	71,8				72,1
Subsidies	9,2				9,1
Bruto binnenlands product marktprijzen	603,6	-¾	599,2	1¾	609,0
Invoer	450,7	-1½	444,1	2½	455,3
Goederen	353,2	-1¾	346,7	2½	355,8
Diensten	97,6	-¼	97,4	2¼	99,6
Totale middelen	1054,4	-1	1043,3	2	1064,3
Betaalde primaire inkomens	180,0				180,0
Betaalde inkomensoverdrachten	18,0				19,5
Saldo lopende transacties met het buitenland	42,0				39,8
Totaal	240,0				239,3

	2011 in prijzen 2011	Volume- mutatie	2012 in prijzen 2011	Prijs- mutatie	2012 in prijzen 2012
Consumptieve bestedingen	441,0	- $\frac{1}{2}$	438,2	$2\frac{1}{4}$	448,2
Huishoudens	270,5	- $\frac{1}{2}$	269,1	$2\frac{1}{4}$	275,2
Overheid	170,5	- $\frac{3}{4}$	169,2	$2\frac{1}{4}$	173,0
Uitkeringen in natura	69,6	$1\frac{1}{2}$	70,7	$1\frac{1}{2}$	71,7
Lonen	58,1	- $1\frac{1}{2}$	57,2	$2\frac{1}{2}$	58,6
Overig	42,8	- $3\frac{1}{4}$	41,3	$3\frac{1}{4}$	42,7
Investeringsen vaste activa	112,2	- $3\frac{1}{4}$	108,6	$1\frac{3}{4}$	110,4
Bedrijvensector	89,8	- $3\frac{1}{4}$	86,8	$1\frac{1}{2}$	88,1
Woningen	29,8	- $3\frac{1}{2}$	28,8	$\frac{3}{4}$	29,0
Overige vaste activa	60,0	- $3\frac{1}{4}$	58,0	2	59,1
Overheidssector	22,4	- $2\frac{1}{2}$	21,8	2	22,3
Veranderingen voorraden	2,2		1,2		1,2
Nationale Bestedingen	555,4	- $1\frac{1}{4}$	548,1	$2\frac{1}{4}$	559,8
Uitvoer	499,0	- $\frac{3}{4}$	495,2	2	504,5
Goederen	398,6	- $1\frac{1}{4}$	393,9	$1\frac{3}{4}$	401,2
Diensten	100,4	$\frac{3}{4}$	101,2	2	103,3
Totale bestedingen	1054,4	-1	1043,3	2	1064,3
Uitvoersaldo	48,3				49,2
Ontvangen primaire inkomens	182,0				180,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	9,7				10,1
Totaal	240,0				239,3

Bijlage 1.3 Middelen en bestedingen 2013 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2012 in prijzen 2012	Volume- mutatie	2013 in prijzen 2012	Prijs- mutatie	2013 in prijzen 2013
Beloning werknemers	314,2	- $\frac{1}{4}$	313,8	$1\frac{1}{2}$	318,2
Bedrijvensector	255,6	$\frac{1}{4}$	256,1	$1\frac{1}{2}$	259,7
Overheidssector	58,6	- $1\frac{1}{2}$	57,7	$1\frac{1}{4}$	58,4
Exploitatieoverschot (netto)	139,4				150,1
Afschrijvingen	92,4	- $\frac{3}{4}$	91,6	$1\frac{3}{4}$	93,2
Bedrijvensector	74,7	- $1\frac{3}{4}$	73,3	$1\frac{3}{4}$	74,6
Overheidssector	17,7	3	18,2	$1\frac{3}{4}$	18,6
Belastingen	72,1				74,1
Subsidies	9,1				8,7
Bruto binnenlands product marktprijzen	609,0	$1\frac{1}{4}$	617,0	$1\frac{1}{2}$	626,8
Invoer	455,3	$2\frac{3}{4}$	467,4	$\frac{3}{4}$	470,7
Goederen	355,8	$3\frac{1}{4}$	367,1	$\frac{1}{4}$	368,2
Diensten	99,6	$\frac{3}{4}$	100,3	$2\frac{1}{4}$	102,5
Totale middelen	1064,3	2	1084,4	$1\frac{1}{4}$	1097,4
Betaalde primaire inkomens	180,0				181,0
Betaalde inkomensoverdrachten	19,5				19,8
Saldo lopende transacties met het buitenland	39,8				46,5
Totaal	239,3				247,4

	2012 in prijzen 2012	Volume- mutatie	2013 in prijzen 2012	Prijs- mutatie	2013 in prijzen 2013
Consumptieve bestedingen	448,2	$\frac{1}{4}$	449,7	$1\frac{1}{2}$	456,9
Huishoudens	275,2	$\frac{1}{2}$	276,4	$1\frac{3}{4}$	281,0
Overheid	173,0	$\frac{1}{4}$	173,4	$1\frac{1}{2}$	175,9
Uitkeringen in natura	71,7	3	73,8	$1\frac{1}{2}$	74,9
Lonen	58,6	$-1\frac{1}{4}$	57,9	1	58,4
Overig	42,7	$-2\frac{1}{2}$	41,7	$2\frac{1}{4}$	42,6
Investeringsen vaste activa	110,4	$3\frac{3}{4}$	114,5	$2\frac{1}{4}$	117,2
Bedrijvensector	88,1	5	92,6	$2\frac{1}{4}$	94,8
Woningen	29,0	$\frac{1}{4}$	29,1	$3\frac{3}{4}$	30,2
Overige vaste activa	59,1	$7\frac{1}{2}$	63,5	$1\frac{3}{4}$	64,6
Overheidssector	22,3	$-1\frac{1}{2}$	21,9	2	22,4
Veranderingen voorraden	1,2		0,9		0,9
Nationale Bestedingen	559,8	1	565,2	$1\frac{3}{4}$	575,0
Uitvoer	504,5	3	519,2	$\frac{3}{4}$	522,5
Goederen	401,2	$3\frac{1}{4}$	414,3	$\frac{1}{4}$	415,4
Diensten	103,3	$1\frac{1}{2}$	104,9	2	107,1
Totale bestedingen	1064,3	2	1084,4	$1\frac{1}{4}$	1097,4
Uitvoersaldo	49,2				51,8
Ontvangen primaire inkomens	180,0				185,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	10,1				10,5
Totaal	239,3				247,4

Bijlage 2 Kerngegevens voor Nederland, 1999-2013

	1999	2000	2001	2002	2003
mutaties per jaar in %					
Internationale conjunctuur					
Relevante wereldhandel	4,1	10,8	0,6	1,7	4,0
Prijspeil goederenimport	-1,8	6,6	-1,5	-4,6	-2,4
Concurrentenprijs	-0,8	8,3	1,9	-1,3	-3,3
Ruwe-olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	17,9	28,4	24,4	25,0	28,8
Eurokoers (dollar per euro)	1,07	0,92	0,90	0,94	1,13
Lange rente Nederland (niveau in %)	4,6	5,4	5,0	4,9	4,1
Volume bestedingen en buitenlandse handel					
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	4,7	3,9	1,9	0,1	0,3
Consumptie huishoudens	5,3	3,7	1,8	0,9	-0,2
Overheidsbestedingen	3,5	3,0	4,9	4,1	2,6
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	11,3	-2,0	-3,0	-7,6	-1,0
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	9,0	15,7	1,3	1,4	2,4
w.v. binnenslands geproduceerd	4,1	6,5	-2,0	2,7	-2,8
wederuitvoer	16,7	28,7	5,5	-0,2	9,0
Import van goederen	9,3	14,1	2,1	0,4	3,1
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijspeil goederenimport (exclusief energie)	-2,7	3,7	0,1	-2,6	-2,0
Prijsconcurrentiepositie (a)	0,9	1,9	0,1	-0,7	-3,0
Consumentenprijsindex (cpi)	2,2	2,6	4,5	3,4	2,1
Contractloon marktsector	2,9	3,2	4,2	3,5	2,7
Loonvoet marktsector	3,8	5,3	5,4	5,5	4,4
Koopkracht, statisch, mediaan alle huishoudens	0,3	1,1	3,3	0,5	-1,2
Arbeidsmarkt (internationale definitie)					
Werkzame personen	2,6	2,2	2,1	0,5	-0,5
Beroepsbevolking	1,6	1,9	0,7	1,8	-0,5
Werkzame beroepsbevolking	2,4	2,4	1,3	1,3	-1,6
Werkloze beroepsbevolking (in dzd personen)	279	246	206	254	341
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	3,5	3,1	2,5	3,1	4,2
Idem, conform nationale definitie (niveau in %)	4,3	3,8	3,5	4,1	5,4
Marktsector (b)					
Productie	5,8	5,1	1,6	-0,7	0,0
Arbeidsproductiviteit in arbeidsjaren	3,1	3,1	0,6	1,0	2,6
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	2,6	1,9	0,9	-1,7	-2,6
Prijs toegevoegde waarde	1,0	2,7	4,0	4,7	2,1
Reële arbeidskosten	2,8	2,6	1,4	0,8	2,3
niveau in %					
Arbeidsinkomensquote	80,0	79,9	80,5	80,4	80,2
Collectieve sector					
niveau in % bbp					
EMU-saldo collectieve sector	0,4	2,0	-0,2	-2,1	-3,1
EMU-schuld collectieve sector (ultimo jaar)	61,1	53,8	50,7	50,5	52,0
Collectieve lasten	40,4	39,9	38,3	37,7	37,4
(a) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.					
(b) Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.					

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
7,5	5,4	8,7	7,0	1,4	-13,4	11,2	4,0	-1¾	4½
1,0	3,2	3,5	1,7	4,9	-7,3	7,3	5,5	2½	¼
1,8	3,4	4,4	1,4	4,3	-4,7	7,7	5,8	3½	-¼
38,2	54,4	65,2	72,5	96,9	61,5	79,5	111,3	111	111
1,24	1,24	1,26	1,37	1,47	1,39	1,33	1,39	1,29	1,29
4,1	3,4	3,8	4,3	4,3	3,7	3,0	2,9	2,3	2,7
2,2	2,0	3,4	3,9	1,8	-3,5	1,7	1,2	-¾	1¼
1,0	1,0	-0,3	1,8	1,3	-2,6	0,4	-0,9	-½	½
-1,0	1,1	8,9	3,6	3,1	4,8	0,7	0,6	-1	0
-2,7	2,2	9,7	6,4	7,1	-12,4	-1,4	7,2	-3¼	7½
9,1	6,7	9,3	7,4	-0,1	-9,3	12,8	4,3	-1¾	3¾
4,1	1,1	4,6	5,2	-5,0	-10,5	9,4	1,8	-½	3½
15,1	12,9	14,1	9,6	4,7	-8,2	15,8	6,3	-3	4
8,1	5,9	10,0	6,8	1,9	-9,7	12,6	3,7	-1¾	3¼
-0,2	0,9	1,2	1,8	2,1	-5,2	4,4	1,7	½	¼
0,8	0,1	1,0	-1,9	0,4	2,0	1,9	-0,7	2¼	-¾
1,2	1,7	1,1	1,6	2,5	1,2	1,3	2,3	2¼	1¾
1,5	0,7	2,0	1,8	3,5	2,7	1,0	1,4	1¾	1½
3,5	1,4	2,6	3,3	3,3	2,2	1,5	2,5	3¼	1½
0,3	-1,7	1,8	1,7	-0,1	1,7	-0,6	-1,0	-1¾	0
-0,9	0,5	1,7	2,6	1,5	-0,7	-0,3	0,3	-¼	0
0,6	1,0	0,6	2,0	1,8	0,7	-0,3	0,0	1¾	¼
-0,3	0,7	1,6	2,9	2,3	0,1	-1,0	0,0	½	-¼
419	441	366	306	267	327	390	389	500	545
5,1	5,3	4,4	3,6	3,1	3,7	4,5	4,5	5½	6
6,4	6,5	5,5	4,5	3,8	4,8	5,4	5,4	6¾	7¼
2,7	3,4	4,6	5,3	1,8	-5,1	1,3	1,8	-1½	1¾
4,0	3,4	2,7	2,6	0,5	-3,0	3,0	1,5	-¾	2½
-1,3	0,0	1,9	2,7	1,3	-2,2	-1,6	0,2	-¾	-¾
-0,5	1,3	-0,5	0,7	0,4	2,5	2,2	0,5	¾	1
4,0	0,2	3,2	2,6	2,9	-0,3	-0,6	2,0	2¼	¼
80,0	77,3	77,5	77,4	79,3	81,1	78,7	78,6	81½	79¼
-1,7	-0,3	0,5	0,2	0,5	-5,6	-5,1	-5,0	-4,6	-4,6
52,4	51,8	47,4	45,3	58,5	60,8	62,9	65,6	70,2	73,0
37,5	37,6	39,0	38,7	39,2	38,3	38,8	38,2	38,8	38,6

Bijlage 3 Kerngegevens wereldeconomie en externe data voor Nederland, 1999-2013

	1999	2000	2001	2002	2003
mutaties per jaar in %					
BBP volume					
Eurogebied	2,9	3,9	1,9	0,9	0,8
Verenigde Staten	4,9	4,2	1,1	1,8	2,5
Japan	-0,1	2,9	0,2	0,3	2,5
Azië exclusief Japan	6,4	7,1	4,8	6,6	7,5
Wereld	3,5	4,8	2,2	2,8	3,9
Wereldhandelsvolume goederen	6,3	13,2	-0,4	3,2	5,9
Invoervolume EU-15 (goederen)	5,8	13,2	0,0	-0,9	3,2
Consumentenprijsindex eurogebied (HICP)	1,1	2,1	2,3	2,2	2,1
Consumentenprijsindex Verenigde Staten (CPI)	2,2	3,4	2,8	1,6	2,3
Wereldhandelsprijs (euro's)	1,1	15,6	0,0	-4,6	-8,2
Industrieproducten (euro's)	-0,8	10,0	1,7	-4,8	-9,0
Grondstoffen excl. energie (euro's, HWWI)	-5,5	19,8	-7,1	-2,6	-4,6
Voedings- en genotmiddelen	-15,7	7,2	-4,3	6,1	-9,5
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	1,5	22,2	-11,5	-5,8	1,7
Metalen	0,0	29,7	-5,8	-7,2	-4,9
Energie (euro's, HWWI)	33,6	73,1	-7,6	-5,5	-4,4
Externe data voor Nederland					
Relevant wereldhandelsvolume, goederen exclusief energie	4,1	10,8	0,6	1,7	4,0
Invoerprijs Nederland (gulden/euro)					
Goederen	-1,8	6,6	-1,5	-4,6	-2,4
Goederen exclusief energie	-3,5	2,5	-0,7	-4,3	-2,7
Consumptiegoederen	-0,3	0,4	-0,2	0,0	-1,8
Investeringsgoederen	-4,7	-1,9	-4,0	-4,4	-2,2
Overige grondstoffen en halffabrikaten	-3,4	5,4	1,3	-2,8	-2,5
Wederuitvoer	-4,2	1,5	-1,7	-6,4	-3,3
Energie	31,0	69,3	-7,7	-6,9	0,9
Concurrentenprijs, goederen exclusief energie	-0,8	8,3	1,9	-1,3	-3,3
Relatieve arbeidskosten pep Nederland tov concurrenten (a)	0,2	-6,5	1,9	4,9	8,4
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	1,07	0,92	0,90	0,94	1,13
Ruwe-olieprijs (Brent, dollar per vat)	17,9	28,4	24,4	25,0	28,8
Ruwe-olieprijs (Brent, euro per vat)	16,7	30,7	27,2	26,4	25,5
Lange rente Duitsland	4,5	5,3	4,8	4,8	4,1
Lange rente Verenigde Staten	5,6	6,0	5,0	4,6	4,0
Korte rente eurogebied	3,0	4,4	4,3	3,3	2,3
Korte rente Verenigde Staten	5,3	6,5	3,7	1,7	1,2
(a) Verwerkende industrie.					

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
2,0	1,8	3,3	3,0	0,3	-4,2	1,8	1,5	-½	1
3,5	3,1	2,7	1,9	-0,3	-3,5	3,0	1,7	1¾	2¼
2,3	1,3	1,7	2,2	-1,1	-5,5	4,5	-0,9	1¼	1¼
8,5	9,0	9,9	10,8	7,0	6,1	9,3	7,3	6¼	7¼
5,3	4,9	5,6	5,7	2,8	-0,8	5,0	3,5	2¾	3¾
10,3	7,8	8,9	6,7	2,5	-12,6	14,9	5,6	1¼	6½
5,9	4,2	6,2	4,6	-1,0	-13,8	8,8	2,0	-4	3
2,1	2,2	2,2	2,1	3,3	0,3	1,6	2,7	2	1
2,7	3,4	3,2	2,9	3,8	-0,3	1,6	3,1	1¼	1¼
0,2	5,7	5,0	-1,2	4,8	-6,8	10,9	7,7	7	½
-3,1	2,0	1,6	-2,9	1,8	-0,5	6,0	4,1	6¼	½
9,7	10,0	25,6	7,8	4,9	-17,5	40,6	12,9	-2	¼
1,6	-0,1	9,9	14,4	24,5	-8,1	17,0	23,0	-1	0
-0,2	1,2	10,8	10,9	-10,3	-12,0	52,6	8,7	-2	0
24,9	23,1	42,7	3,5	2,1	-25,4	43,9	5,8	-3	0
23,0	36,4	0,0	2,6	30,8	-33,5	35,5	25,0	9¾	0
7,5	5,4	8,7	7,0	1,4	-13,4	11,2	4,0	-1¾	4½
1,0	3,2	3,5	1,7	4,9	-7,3	7,3	5,5	2½	¼
-0,5	-0,4	0,9	1,6	1,9	-3,0	3,4	1,6	1	½
-1,2	-1,4	1,3	1,2	2,4	0,9	2,1	4,9	3	¾
-1,8	-2,1	-1,0	-0,1	-0,3	1,7	0,6	-0,6	2	0
0,9	1,8	3,7	4,3	4,3	-3,0	3,9	8,1	2½	0
-1,0	-1,2	-0,4	0,4	0,9	-4,2	3,7	-2,0	-¼	½
15,8	33,8	21,3	2,6	23,6	-28,0	32,0	26,7	8½	0
1,8	3,4	4,4	1,4	4,3	-4,7	7,7	5,8	3½	-¼
1,2	-4,2	-1,7	-1,2	3,0	2,8	-8,4	-2,8	-½	-½
1,24	1,24	1,26	1,37	1,47	1,39	1,33	1,39	1,29	1,29
38,2	54,4	65,2	72,5	96,9	61,5	79,5	111,3	111	111
30,7	43,7	51,9	52,9	65,9	44,1	59,9	80,0	86	86
4,1	3,4	3,8	4,2	4,0	3,3	2,8	2,6	2	2½
4,3	4,3	4,8	4,6	3,6	3,2	3,2	2,8	2	2¼
2,1	2,2	3,1	4,3	4,6	1,2	0,8	1,4	1	¾
1,6	3,5	5,2	5,3	3,0	0,6	0,3	0,3	½	½

Bijlage 4 Nederlandse invoer en uitvoer, 1999-2013

	1999	2000	2001	2002	2003
mutaties per jaar in %					
Invoervolume					
Goederen (inclusief energie)	9,3	14,1	2,1	0,4	3,1
Energie	-0,2	10,4	6,6	0,3	1,2
Goederen (exclusief energie)	9,8	14,4	1,6	0,4	3,4
Consumptiegoederen (exclusief energie)	8,7	9,0	0,9	1,7	-3,4
Investeringsgoederen	15,9	0,5	-0,6	-4,0	6,7
Grondstoffen en halffabrikaten (exclusief energie)	9,1	17,3	1,9	0,7	4,1
Diensten	9,4	6,2	3,8	-0,1	-2,1
Uitvoervolume					
Goederen	8,4	15,3	1,8	1,3	2,2
Energie	-3,2	9,1	7,1	0,3	-0,3
Goederen (exclusief energie)	9,0	15,7	1,3	1,4	2,4
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	4,1	6,5	-2,0	2,7	-2,8
wederuitvoer	16,7	28,7	5,5	-0,2	9,0
Diensten	9,8	7,0	2,6	-0,4	-0,6
Relevante wereldhandel	4,1	10,8	0,6	1,7	4,0
Handelsprestatie (a)	4,9	4,8	0,7	-0,3	-1,7
Marktprestatie (b)	0,0	-4,3	-2,6	1,0	-6,8
Prijsontwikkeling					
Invoer goederen	-1,8	6,6	-1,5	-4,6	-2,4
Uitvoer goederen (inclusief energie)	-2,0	6,8	0,1	-3,2	-1,6
Uitvoer energie	11,6	65,7	-0,1	-9,4	3,4
Uitvoer goederen (exclusief energie)	-2,7	3,7	0,1	-2,6	-2,0
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	-1,8	6,5	1,7	-0,5	-0,3
wederuitvoer	-4,0	0,4	-1,7	-5,2	-4,0
Concurrentenprijs	-0,8	8,3	1,9	-1,3	-3,3
Prijsconcurrentiepositie (c)	0,9	1,9	0,1	-0,7	-3,0
Arbeidskosten per eenheid product in euro's in de verwerkende industrie					
Nederland					
Loonvoet (d)	3,3	4,7	4,1	5,9	4,7
Arbeidsproductiviteit	3,7	7,4	0,1	2,4	2,7
Arbeidskosten per eenheid product	-0,4	-2,5	4,0	3,4	1,9
Euroconcurrenten					
Loonvoet (d)	3,0	4,4	3,6	4,1	3,3
Arbeidsproductiviteit	3,6	6,1	1,8	2,5	2,7
Arbeidskosten per eenheid product	-0,8	-1,6	1,7	1,6	0,6
Niet-euroconcurrenten					
Loonvoet (d)	7,0	7,6	6,2	7,0	6,2
Arbeidsproductiviteit	6,3	6,1	0,7	6,9	6,3
Effectieve wisselkoers euro	1,4	-9,5	2,8	5,8	13,2
Arbeidskosten per eenheid product	-0,8	12,0	2,6	-5,4	-11,7
(a) Totale uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.					
(b) Binnenslands geproduceerde uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.					
(c) Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen (exclusief energie).					
(d) In lokale valuta.					

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
8,1	5,9	10,0	6,8	1,9	-9,7	12,6	3,7	-1 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{1}{4}$
3,9	4,4	5,7	-1,0	1,0	-4,2	13,6	5,0	2 $\frac{1}{2}$	5
8,5	6,1	10,7	8,2	2,1	-10,7	12,4	3,4	-3	2 $\frac{3}{4}$
0,4	-1,1	4,0	3,3	0,0	-5,3	1,9	1,4	-2	-2 $\frac{1}{4}$
-3,8	1,8	15,6	7,7	4,5	-17,2	10,9	11,3	-6 $\frac{1}{4}$	4
11,1	7,5	11,1	8,8	2,1	-10,7	13,8	3,0	-2 $\frac{3}{4}$	3
-1,4	3,7	4,8	1,3	4,0	-1,7	4,3	3,3	- $\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
9,2	6,1	8,7	6,5	1,2	-9,0	12,5	4,0	-1 $\frac{1}{4}$	3 $\frac{1}{4}$
10,3	0,2	3,9	0,3	12,0	-7,2	9,9	2,6	2	$\frac{3}{4}$
9,1	6,7	9,3	7,4	-0,1	-9,3	12,8	4,3	-1 $\frac{3}{4}$	3 $\frac{3}{4}$
4,1	1,1	4,6	5,2	-5,0	-10,5	9,4	1,8	- $\frac{1}{2}$	3 $\frac{1}{2}$
15,1	12,9	14,1	9,6	4,7	-8,2	15,8	6,3	-3	4
3,3	5,5	1,9	5,8	5,5	-4,4	5,1	3,1	$\frac{3}{4}$	1 $\frac{1}{2}$
7,5	5,4	8,7	7,0	1,4	-13,4	11,2	4,0	-1 $\frac{3}{4}$	4 $\frac{1}{2}$
1,6	1,3	0,6	0,4	-1,5	4,0	1,6	0,2	- $\frac{1}{4}$	- $\frac{3}{4}$
-3,4	-4,2	-4,0	-1,8	-6,4	2,9	-1,8	-2,2	1 $\frac{1}{4}$	-1
1,0	3,2	3,5	1,7	4,9	-7,3	7,3	5,5	2 $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$
0,5	3,7	3,2	1,6	4,6	-8,2	6,8	5,4	1 $\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$
8,3	34,7	20,7	-0,4	22,8	-25,8	24,6	29,4	8	$\frac{1}{4}$
-0,2	0,9	1,2	1,8	2,1	-5,2	4,4	1,7	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$
1,0	3,3	3,4	3,3	3,8	-6,7	5,8	6,5	1 $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$
-1,5	-1,4	-0,8	0,4	0,6	-3,9	3,3	-2,1	0	$\frac{1}{4}$
1,8	3,4	4,4	1,4	4,3	-4,7	7,7	5,8	3 $\frac{1}{2}$	- $\frac{1}{4}$
0,8	0,1	1,0	-1,9	0,4	2,0	1,9	-0,7	2 $\frac{1}{4}$	- $\frac{3}{4}$
4,2	1,1	3,0	3,2	3,6	2,1	2,3	2,2	.	.
6,9	4,7	4,0	5,5	-2,1	-6,2	10,2	4,5	.	.
-2,6	-3,4	-1,0	-2,2	5,8	8,8	-7,2	-2,2	.	.
2,7	2,9	3,8	3,2	3,6	3,2	0,2	1,9	.	.
3,9	3,8	4,6	4,0	-1,8	-5,4	6,9	4,9	.	.
-1,2	-0,8	-0,7	-0,7	5,7	9,2	-6,3	-2,9	.	.
5,5	6,7	6,6	8,0	7,3	4,7	5,8	6,6	.	.
7,5	5,1	4,6	6,3	3,0	0,6	9,6	4,4	.	.
4,6	-1,8	-0,3	3,3	3,5	2,4	-7,5	0,3	.	.
-6,2	3,4	2,2	-1,6	0,6	1,7	4,3	1,8	.	.

Bijlage 5 Consumptie, inkomen en vermogen van huishoudens, 1999-2013

	1999	2000	2001	2002	2003
volumemutaties per jaar in %					
Consumptie					
Vaste lasten (a)	2,0	1,4	4,7	1,6	2,7
overige consumptie	6,2	4,4	1,0	0,7	-1,0
w.v. voedings- en genotmiddelen	1,8	1,3	1,0	0,7	0,3
duurzame consumptiegoederen	9,1	5,2	0,1	0,9	-1,7
overige goederen en diensten	6,2	5,0	1,5	0,6	-1,1
Totale consumptie	5,3	3,7	1,8	0,9	-0,2
Reëel beschikbaar gezinsinkomen					
Arbeidsinkomen	0,3	1,4	6,8	-2,5	-0,5
Uitkeringsinkomen	2,8	0,4	4,7	4,7	-1,5
Overig	6,2	6,2	3,4	-1,3	-8,3
Totaal inkomen	2,1	2,2	5,6	-0,6	-2,4
% beschikbaar gezinsinkomen (b)					
Besparingen					
Individueel	0,4	-1,0	2,3	0,9	-1,2
Collectief (c)	8,7	7,9	7,4	7,7	9,0
Totaal	9,1	6,9	9,7	8,7	7,8
Vermogens en schulden (d)					
Aandelenbezit	112	115	81	51	55
Spaargelden	59	58	60	64	71
Eigen woningbezit	294	338	351	371	387
Overige bezittingen (e)	121	125	115	118	116
Hypotheekschulden	122	132	135	144	159
Overige schulden	27	29	26	30	32
Totaal bezittingen minus schulden	437	475	445	431	439
(a) Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.					
(b) Inclusief collectieve besparingen.					
(c) Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.					
(d) Ultimo jaar, cijfers voor 2010 betreffen de standen ultimo juni 2010 in % van het beschikbaar inkomen in 2010 en 2011.					
(e) Chartaal geld, girale deposito's, obligaties, aandelen aanmerkelijk belang, ondernemingsvermogen zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.					

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
2,5	1,7	-11,6	-1,2	2,7	0,9	3,5	-0,9	3¼	1
0,5	0,8	3,4	2,8	0,9	-3,6	-0,6	-0,9	-1¾	¼
1,0	-0,1	2,5	2,5	0,0	-1,8	0,9	-0,9	0	½
0,4	1,2	6,2	5,2	1,7	-7,0	1,5	-0,8	-3¼	1
0,4	0,9	2,4	1,7	0,9	-2,7	-2,0	-1,0	-1½	-¼
1,0	1,0	-0,3	1,8	1,3	-2,6	0,4	-0,9	-½	½
-0,5	-2,9	-1,5	0,9	-1,7	5,0	-2,4	-2,0	-¼	1½
2,0	-1,5	3,7	-0,9	2,7	4,3	5,7	-0,4	1	-¼
2,1	8,1	2,0	9,8	-0,1	-17,9	-2,7	6,7	-¾	2
0,7	-0,3	0,5	2,5	-0,3	-0,8	-0,4	0,2	0	1¼
-1,4	-2,6	-1,8	-1,1	-2,6	-0,9	-1,7	-0,6	-¼	½
8,9	9,1	8,0	8,1	8,5	7,3	5,6	6,1	7½	7½
7,5	6,5	6,2	6,9	5,9	6,4	3,9	5,5	7¼	8
55	55	58	56	34	45	50	.	.	.
75	79	82	84	90	99	104	.	.	.
406	421	443	450	467	472	465	.	.	.
118	123	126	128	125	133	138	.	.	.
170	186	200	205	214	228	233	.	.	.
32	33	35	33	33	33	34	.	.	.
452	459	474	480	470	488	488	.	.	.

Bijlage 6 Investerings en rendement, 1999-2013

	1999	2000	2001	2002	2003
mutaties per jaar in %					
Investerings bedrijven in woningen	2,8	1,6	3,2	-6,5	-3,7
Investerings bedrijven in overige vaste activa	11,3	-2,0	-3,0	-7,6	-1,0
niveaus in %					
Investeringsquote (a)	20,0	18,4	16,9	15,2	14,6
Rendement marktsector (b)					
Kapitaalinkomensquote	19,1	19,6	18,9	18,8	17,7
Winstquote (van productie in Nederland)	10,3	11,8	10,1	11,2	10,9
Rentabiliteit eigen vermogen	8,7	8,7	6,7	7,7	8,5
Solvabiliteit	46,9	45,5	44,4	43,3	44,8
Netto rentelastenquote	3,2	2,3	2,9	3,2	3,5
Belastingquote	5,7	5,6	6,1	4,6	3,3
(a) In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (exclusief onroerendgoedsector).					
(b) Exclusief banken en verzekeringen.					

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
4,1	5,0	5,8	4,7	-0,2	-14,6	-11,5	4,7	-3½	¼
-2,7	2,2	9,7	6,4	7,1	-12,4	-1,4	7,2	-3¼	7½
13,9	13,6	14,4	14,7	15,3	14,1	13,5	13,9	13½	14½
17,7	20,1	21,2	22,5	20,5	16,3	17,2	.	.	.
10,8	11,8	14,3	16,0	13,4	7,5	7,7	.	.	.
10,6	11,5	12,6	14,3	11,7	6,2	9,3	.	.	.
45,2	46,8	47,3	47,9	46,7	47,9	48,6	.	.	.
3,4	3,9	2,7	2,1	2,4	6,0	6,3	.	.	.
3,6	4,2	4,3	4,5	4,8	2,8	3,3	.	.	.

Bijlage 7 Prijzen en lonen, 1999-2013

	1999	2000	2001	2002	2003
bijdragen per jaar in %					
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	0,1	0,6	0,2	0,2	0,0
Invoer grondstoffen en diensten	-0,1	0,6	0,2	0,1	-0,1
Invoer energie	0,4	1,6	-0,1	-0,2	0,1
Indirecte belastingen	0,3	0,2	1,3	-0,1	0,2
Huur	0,5	0,5	0,5	0,4	0,5
Aardgas	-0,3	0,6	0,4	-0,1	0,2
Kwartaire diensten	0,2	0,2	0,3	0,4	0,2
Arbeidskosten	0,5	0,9	1,9	1,6	1,1
Bruto margeverbetering	0,2	-1,4	-0,4	0,6	0,2
mutaties per jaar in %					
Consumptieprijs	1,9	3,8	4,5	3,0	2,4
Prijsindices					
Consumentenprijsindex	2,2	2,6	4,5	3,4	2,1
Afgeleide index (laag t/m 2002)	1,7	2,1	3,6	3,4	1,9
Onderliggende inflatie	1,8	1,9	3,5	3,4	1,7
Geharmoniseerde inflatie (hicp)	2,0	2,3	5,1	3,9	2,2
Loonvoet marktsector (a)					
Contractloon (incl. overloop)	2,9	3,2	4,2	3,5	2,7
Incidenteel	0,9	1,7	2,7	0,5	0,9
Brutoloon	3,7	5,0	6,9	4,0	3,6
Sociale lasten werkgevers	0,1	0,3	-1,5	1,5	0,9
Loonvoet marktsector	3,8	5,3	5,4	5,5	4,5
Loonvoet bedrijven	3,8	5,1	5,4	5,4	4,4
mutaties per jaar in %					
De koppeling					
Contractloon (b)	2,7	3,2	4,3	3,7	2,8
Bruto minimumloon	3,0	2,8	6,0	4,4	3,1
Netto minimumuitkering	3,1	3,1	6,9	4,4	2,8
(a) Marktsector betreft bedrijven exclusief zorg.					
(b) Tot en met 1991: contractloon particuliere bedrijven; daarna gewogen contractloon bedrijven en overheid volgens WKA.					

Bijlage 8 Kerngegevens arbeidsmarkt (a) (b) 1999-2013

	1999	2000	2001	2002	2003
mutaties per jaar in dzd personen					
(Beroeps)bevolking en arbeidsaanbod					
Bevolking	105	114	120	103	76
w.o.15-74 jaar en niet-institutioneel	58	73	80	73	53
Beroepsbevolking	124	153	58	149	-38
w.v. werkzame beroepsbevolking	179	185	99	101	-125
werkloze beroepsbevolking	-56	-33	-40	48	87
Arbidsaanbod (c)	143	145	127	90	46
w.v. structureel	101	115	128	119	93
conjunctureel	42	30	-1	-29	-47
niveaus					
Participatiegraad 15-74 jaar (in %)	67	67	68	68	68
(Beroeps)bevolking en arbeidsvolume					
mutaties per jaar in %					
Bevolking	0,7	0,7	0,8	0,6	0,5
w.o.15-74 jaar en niet-institutioneel	0,5	0,6	0,7	0,6	0,4
Beroepsbevolking	1,6	1,9	0,7	1,8	-0,5
Werkzame beroepsbevolking	2,4	2,4	1,3	1,3	-1,6
Werkzame personen	2,6	2,2	2,1	0,5	-0,5
Arbeidsvolume werkzame personen (arbeidsjaren)	2,4	1,9	1,6	-0,2	-1,1
w.v. marktsector	2,6	1,9	0,9	-1,7	-2,6
zorgsector	2,3	2,3	5,2	6,2	4,9
overheid	1,0	1,3	2,4	2,8	2,0
Arbeidsvolume zelfstandigen	-2,8	-0,3	-0,8	-1,0	0,1
niveaus					
Deeltijdfactor (arbeidsjaren per werkzaam persoon)	0,808	0,805	0,801	0,795	0,790
Werkloosheid					
Werkloze beroepsbevolking (dzd personen)	279	246	206	254	341
Idem in % van de beroepsbevolking	3,5	3,1	2,5	3,1	4,2
Nationale definitie (d)					
Werkloosheid (dzd)	301	270	252	302	396
Werkloosheidspercentage (%)	4,3	3,8	3,5	4,1	5,4

(a) Cijfers over beroepsbevolking zijn conform de internationale (ILO) definities, tenzij anders vermeld. Bron voor alle cijfers volgens internationale definitie: CBS. Die komen overeen met door Eurostat gepubliceerde cijfers (labour force survey, adjusted series), met uitzondering van de werkzame beroepsbevolking.

(b) In de prognosejaren zijn de mutaties en het niveau van de werkloosheid afgerond op hele kwarten of hele vijfduizenden.

Er is een reeksbreuk in de werkzame beroepsbevolking van 2000 naar 2001. Deze heeft gevolgen voor alle afgeleide variabelen: beroepsbevolking, participatiegraden, en werkloosheidspercentage.

(c) Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen (bron: Nationale rekeningen) en de werkloze beroepsbevolking (internationale definitie).

(d) De mutatie in de prognosejaren is gebaseerd op de mutatie volgens de internationale definitie.

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
57	38	26	36	64	84	85	75	75	75
39	35	31	36	58	57	40	31	55	55
52	80	47	170	152	64	-24	-2	145	25
-26	58	123	230	190	5	-87	-2	35	-20
78	22	-76	-60	-38	59	63	-1	110	45
6	62	65	154	89	-5	38	27	95	40
83	71	61	55	71	73	75	56	45	40
-77	-10	5	99	18	-78	-37	-31	50	0
68	68	69	70	71	71	70	70	70	70
0,4	0,2	0,2	0,2	0,4	0,5	0,5	0,5	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
0,3	0,3	0,3	0,3	0,5	0,5	0,3	0,3	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
0,6	1,0	0,6	2,0	1,8	0,7	-0,3	0,0	$1\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$
-0,3	0,7	1,6	2,9	2,3	0,1	-1,0	0,0	$\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{4}$
-0,9	0,5	1,7	2,6	1,5	-0,7	-0,3	0,3	$-\frac{1}{4}$	0
-1,0	0,0	1,6	2,2	1,5	-1,1	-0,5	0,1	$-\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{4}$
-1,3	0,0	1,9	2,7	1,3	-2,2	-1,6	0,2	$-\frac{3}{4}$	$-\frac{3}{4}$
1,4	1,6	2,3	1,3	3,2	2,3	4,1	1,9	$2\frac{3}{4}$	$2\frac{3}{4}$
-2,0	-1,8	-0,6	0,5	1,5	1,9	1,2	-2,3	$-2\frac{1}{2}$	$-1\frac{3}{4}$
1,3	1,8	1,9	1,6	-0,5	0,1	0,9	-0,2	$\frac{3}{4}$	-2
0,789	0,785	0,784	0,782	0,782	0,780	0,778	0,777	0,775	0,773
419	441	366	306	267	327	390	389	500	545
5,1	5,3	4,4	3,6	3,1	3,7	4,5	4,5	$5\frac{1}{2}$	6
476	482	410	344	300	377	426	421	530	575
6,4	6,5	5,5	4,5	3,8	4,8	5,4	5,4	$6\frac{3}{4}$	$7\frac{1}{4}$

Bijlage 9 Kerngegevens collectieve financiën, 1999-2013

	1999	2000	2001	2002	2003
% bbp					
Collectieve uitgaven					
Openbaar bestuur	10,3	10,3	10,5	10,8	11,1
Veiligheid	1,4	1,3	1,5	1,7	1,8
Defensie	1,5	1,3	1,3	1,3	1,3
Infrastructuur	1,5	1,6	1,7	1,8	1,8
Onderwijs	4,8	4,8	4,9	5	5,2
Zorg	6	6	6,2	6,8	7,2
w.v. AWBZ	3	3,1	3,2	3,6	3,8
ZVW	2,9	2,9	3	3,2	3,4
overig (o.a. WMO)	0	0	0	0	0
Sociale zekerheid	11,6	11,2	11,1	11,3	11,7
w.v. AOW/ANW	5,2	4,9	4,9	4,9	5
WW en bijstand	2,1	1,8	1,8	1,9	2,2
arbeidsongeschiktheid	2,6	2,4	2,4	2,4	2,4
overig (o.a. zorgtoeslag)	1,8	2	2,1	2,2	2,1
Overdrachten aan bedrijven	2,3	2,3	2,4	2,3	2,2
Internationale samenwerking	2,5	2,4	2,3	2,2	2,1
Rente	4,3	3,7	3,2	2,8	2,6
Bruto collectieve uitgaven (a)	46,3	45	45,2	45,9	46,9
Niet-belastingmiddelen	6,3	7,1	6,6	6,2	6,3
w.v. materiële verkopen	3,2	3,2	3,1	3,1	3,3
gasbaten	0,4	0,7	0,9	0,9	0,9
overige inkomsten	2,7	3,2	2,6	2,1	2,2
Netto collectieve uitgaven (a)	39,9	38	38,6	39,8	40,6
Collectieve lasten (a)					
w.v. belastingen	24,8	24,5	24,7	24,5	23,6
premies wettelijke sociale verzekering	15,5	15,4	13,7	13,3	13,8
EMU-saldo en schuld					
EMU-saldo collectieve sector (b)	0,4	2	-0,2	-2,1	-3,1
w.v. centrale overheid (b)	-0,9	0,4	-0,2	-1,2	-2,8
lokale overheid	0,1	0	-0,1	-0,5	-0,3
wettelijke sociale verzekering	1,2	1,6	0,1	-0,4	0
EMU-schuld collectieve sector	61,1	53,8	50,7	50,5	52
mutaties per jaar in %					
Diversen					
Loonvoet sector overheid	4,4	5	5,2	4,3	5,1
Prijs overheidsconsumptie, beloning werknemers	4,2	4	4,9	4,1	2,8
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (imoc)	2,2	5,8	4,6	3,7	2
Prijs bruto overheidsinvesteringen (iboi)	0,4	1,9	3,4	2,4	2,6
Werkgelegenheid sector overheid (% totaal)	15,8	15,6	15,8	16,1	16,4
Werkgelegenheid bedrijfstak zorg (% totaal)	10,2	10,3	10,6	11,3	12,0

(a) In 2006 komen zowel de collectieve uitgaven als de collectieve lasten 1,5% bbp hoger uit als gevolg van de invoering van de ZVW.
(b) In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% bbp.

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
10,7	10,5	10,4	10,2	10,4	11,6	11,4	10,9	10,8	10,4
1,8	1,7	1,8	1,8	1,8	2,0	1,9	2,0	2,0	2,0
1,3	1,2	1,2	1,2	1,1	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0
1,7	1,7	1,6	1,6	1,7	1,8	1,8	1,9	1,8	1,8
5,1	5,1	5	5	5,1	5,6	5,5	5,4	5,5	5,4
7,2	7,1	8,5	8,7	8,8	9,8	10,1	10,4	10,7	10,9
3,9	3,8	3,8	3,7	3,4	3,8	3,8	4,0	4,2	4,2
3,3	3,3	4,7	4,7	5,1	5,7	5,8	5,9	5,9	6,1
0	0	0	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,7
11,5	11	11,1	10,8	11,1	12,5	12,6	12,6	13,0	12,9
5	4,8	4,7	4,6	4,7	5,0	5,0	5,1	5,3	5,4
2,2	2,1	1,9	1,6	1,5	1,9	2,1	2,1	2,3	2,5
2,3	2,1	1,9	1,8	1,8	1,9	1,9	1,8	1,8	1,7
2,1	2	2,6	2,7	3,1	3,7	3,6	3,6	3,5	3,3
2,1	1,8	1,7	1,7	1,6	2,4	2,1	1,9	1,7	1,5
2,2	2,4	2,3	2,3	2,3	1,9	2,3	2,1	2,2	2,1
2,5	2,4	2,2	2,2	2,2	2,2	1,9	2,0	2,0	2,1
46,1	44,8	45,9	45,4	46,3	51,1	51,0	50,4	50,8	50,1
6,8	7	7,4	6,9	7,6	7,2	7,1	7,2	7,5	7,0
3,3	3,4	3,2	3,2	3,2	3,3	3,4	3,3	3,4	3,4
1	1,1	1,6	1,4	2,1	1,5	1,6	1,8	2,0	1,9
2,5	2,5	2,6	2,4	2,3	2,4	2,1	2,1	2,0	1,6
39,3	37,8	38,5	38,5	38,7	43,9	43,9	43,2	43,4	43,2
37,5	37,6	39	38,7	39,2	38,3	38,8	38,2	38,8	38,6
23,6	24,6	25	25,2	24,7	24,5	24,7	23,5	23,6	23,2
13,9	12,9	14	13,5	14,5	13,9	14,1	14,7	15,2	15,4
-1,7	-0,3	0,5	0,2	0,5	-5,6	-5,1	-5,0	-4,6	-4,6
-1,7	0,1	0,9	0,5	0,5	-3,5	-4,0	-2,8	-2,7	-2,3
-0,2	-0,2	0	-0,2	-0,5	-0,7	-0,8	-0,8	-0,8	-0,7
0,1	-0,1	-0,3	-0,1	0,5	-1,4	-0,3	-1,3	-1,1	-1,6
52,4	51,8	47,4	45,3	58,5	60,8	62,9	65,6	70,2	73,0
3,7	1,7	1,7	2,7	4,7	3,3	1,1	0,6	2¾	1¼
2,9	2,6	1,3	2,9	3,2	2,8	0,7	0,4	2½	1
1,2	1,2	1,4	1,6	3,7	0,8	1,8	2,3	2	1¾
0,5	0,7	1,5	2,1	2,6	0,4	0,3	1,6	2	2
16,2	16,2	15,9	15,7	15,5	16,0	16,3	15,9	15,6	15,5
12,3	12,5	12,6	12,5	12,7	13,2	13,7	14,0	14,4	14,9

Bijlage 10 Sociale zekerheid, 1999-2013

	1999	2000	2001	2002	2003
Inactieven/actieven					
Inactieven (dzd uitkeringsjaren)	4047	4029	4028	4063	4105
w.v. AOW	2171	2192	2213	2236	2264
ANW	143	138	134	130	125
ziekteverzuim	363	381	389	388	335
arbeidsongeschiktheid totaal	766	788	798	806	811
werkloosheidsuitkering	193	157	145	163	223
bijstand (WWB/IOAW/IOAZ) dzd personen)	409	372	350	341	348
Arbeidsvolume (dzd mensjaren, exclusief ziekteverzuim)	6051	6152	6247	6233	6212
i/a-ratio (%)	66,9	65,5	64,5	65,2	66,1
mld euro					
Vermogenspositie werknemersfondsen (a)					
w.v. AO	$\frac{1}{4}$	$3\frac{3}{4}$	$7\frac{1}{4}$	$8\frac{1}{4}$	$8\frac{1}{2}$
AWF/UFO	0	$1\frac{1}{4}$	$2\frac{1}{4}$	$3\frac{3}{4}$	$4\frac{1}{4}$
mld euro					
Vermogenspositie AWBZ en ZVW					
AWBZ	$-\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$-2\frac{1}{2}$	-5
ZVW	$\frac{1}{4}$	0	-1	-2	-4
	$-\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$-\frac{1}{2}$	-1
(a) De vermogenspositie meet het verschil tussen het feitelijke vermogen en het normvermogen per ultimo van het jaar.					

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
4145	4175	4140	4075	4052	4151	4280	4373	4500	4655
2300	2340	2380	2427	2480	2544	2605	2694	2805	2905
120	114	110	103	97	90	83	75	65	60
304	319	356	355	351	346	349	352	330	335
796	773	725	710	701	696	700	699	675	680
271	281	240	184	148	197	234	227	275	300
355	350	328	296	275	278	308	326	345	375
6176	6159	6227	6373	6481	6414	6376	6382	6380	6350
67,1	67,8	66,5	64,0	62,5	64,7	67,1	68,5	70½	73¼
8¼	7¼	6¾	7½	9	6½	3¼	-¼	-2¾	-6¾
4	2¾	2¼	1¾	1¼	1¾	2½	2½	3	3¼
4¼	4½	4½	5¾	7¾	4¾	¾	-2¾	-5¾	-10
-4	-4½	-8	-8¾	-9	-14½	-13¾	-17¾	-21	-26½
-2	-¾	-¾	-¼	-1¾	-5¼	-8½	-12¾	-18¼	-24½
-2	-3¾	-7¼	-8½	-7¼	-9¼	-5¼	-5	-2¾	-2

Bijlage 11 Belasting- en premietarieven, 2009-2013

	2009	2010	2011	2012	2013
in %					
Tarieven loon- en inkomstenheffing					
AOW-premie eerste en tweede schijf (niet voor 65-plussers)	17,90	17,90	17,90	17,90	17,90
ANW-premie eerste en tweede schijf	1,10	1,10	1,10	1,10	1,10
AWBZ-premie eerste en tweede schijf	12,15	12,15	12,15	12,15	12,15
Belastingtarief eerste schijf	2,35	2,30	1,85	1,95	5,40
Belastingtarief tweede schijf	10,85	10,80	10,80	10,80	10,85
Belastingtarief derde schijf	42	42	42	42	42
Belastingtarief vierde schijf	52	52	52	52	52
Overige tarieven					
AOF-basispremie werkgever	5,70	5,70	5,10	5,05	4,80
AOK gedifferentieerde premie werkgever	0,15	0,05	0	0	0
WHK-premie UWV werkgever	0,45	0,60	0,60	0,55	0,55
WW-gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	1,40	1,80	2,25	2,75	2,65
WW-marginale AWF-premie werkgever	4,15	4,20	4,20	4,55	1,55
WW-marginale AWF-premie werknemer	0	0	0	0	0
Inkomensafhankelijke ZVW-premie	6,90	7,05	7,75	7,10	7,25
in euro					
Schijven en kortingen loon- en inkomstenheffing					
Lengte eerste belastingschijf	17878	18218	18628	18945	20062
Lengte tweede belastingschijf	14249	14520	14808	14918	13860
Lengte derde belastingschijf	22649	21629	22258	22628	23312
Algemene heffingskorting	2007	1987	1987	2033	2046
Algemene heffingskorting 65-plus	935	925	910	934	1045
Arbeidskorting	1468	1496	1505	1531	1565
Alleenstaande-ouderkorting	902	945	931	947	968
Combinatiekorting	0	0	0	0	0
Aanvullende combinatiekorting	770	775	780	1024	1047
Inkomensafhankelijke aanvullende combinatiekorting	995	1084	1091	1109	1133
Ouderenkorting	661	684	739	762	979
Alleenstaande-ouderenkorting	410	418	421	429	379
Aanvullende ouderenkorting	0	0	0	0	0
Overige inkomensgrenzen en nominale zorgpremie					
Franchise AWF	16443	16704	16965	17229	0
Maximum premie-inkomensgrens WNVZ	47802	48716	49297	50064	50770
Maximum premie-inkomensgrens ZVW	32369	33189	33427	50064	50770
Nominale zorgpremie per volwassene (a)	1064	1110	1224	1253	1249
Standaardpremie ZVW t.b.v. zorgtoeslag	1209	1262	1374	1426	1428
(a) Exclusief de gemiddelde no-claimteruggave en de gemiddelde eigen betalingen.					

Bijlage 12 Nominaal besteedbare inkomens, 2012

	Tweeverdiener (a)	Alleenstaande (ouders)	Alleenverdiener	Alle huishoudtypen
mediaan nominaal besteedbaar inkomen in euro				
Werknemers				
< 175% WML	27500	18900	23300	
175-350% WML	36300	25800	31700	} 35600
> 350% WML	52700	44500	53700	
Uitkeringsgerechtigden				
< 120% WML		14400	19300	
> 120% WML	} 23900	19900	24500	} 18100
65-plussers				
< 120% AOW	21600	16600		
> 120% AOW	29100	25800	} 27600	} 22700
Totaal inkomensbronnen				28600
(a) De indeling van tweeverdieners naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner.				

Bijlage 13 Koopkracht, wig, lonen en sociale lasten, 1999-2013

	1999	2000	2001	2002	2003
mutaties per jaar in %					
Koopkracht (statisch)					
Mediaan alle huishoudens	0,3	1,1	3,3	0,5	-1,2
Koopkracht standaardhuishoudens (a)					
Tweeverdieners met kinderen, modaal + ½ x modaal	0,0	1,0	5,7	0,3	-1,5
Tweeverdieners met kinderen, 2x modaal + ½ x modaal	-0,3	1,1	6,2	-0,1	-1,0
Tweeverdieners zonder kinderen, modaal + modaal	-0,2	0,2	4,4	-0,1	-1,4
Tweeverdieners zonder kinderen, 2x modaal + modaal	-0,1	0,4	5,2	-0,2	-0,9
Alleenstaande, minimumloon	0,4	1,6	7,0	0,8	-0,3
Alleenstaande, modaal	-0,2	0,5	4,4	-0,1	-1,4
Alleenstaande, 2x modaal	0,0	0,7	5,7	-0,3	-0,5
Alleenstaande ouder, minimumloon	0,7	1,5	9,0	2,3	-0,3
Alleenstaande ouder, modaal	0,4	1,2	5,4	0,7	-1,1
Alleenverdiener met kinderen, modaal	-0,2	0,9	5,9	0,8	-1,5
Alleenverdiener met kinderen, 2x modaal	-1,0	1,0	4,2	-0,4	-0,5
Minimumuitkeringsgerechtigden, paar met kinderen	0,1	1,4	4,3	2,2	-0,9
Minimumuitkeringsgerechtigden, alleenstaande	0,3	1,2	2,9	0,8	-1,1
Minimumuitkeringsgerechtigden, alleenstaande ouder	0,8	1,5	4,1	2,5	0,2
AOW alleenstaande, alleen AOW	0,6	0,8	3,4	1,3	-0,8
AOW alleenstaande, AOW + 10.000	-0,1	0,5	0,8	0,8	0,4
AOW paar, alleen AOW	0,4	0,8	2,8	1,3	-1,0
AOW paar, AOW + 10.000	-0,2	0,7	0,8	0,8	0,5
Bruto modaal inkomen (euro per jaar)	24050	24958	27000	28000	28500
niveaus in %					
Gemiddelde wig en replacement rate (markt)					
Werkgeverswig	16,6	17,3	16,9	18,0	18,7
Werknemerswig	26,0	25,7	23,5	23,1	23,9
Replacement rate	70,6	70,2	68,7	68,6	68,4
mld euro					
Lonen en sociale lasten bedrijven					
Brutoloon	135,9	145,8	155,9	160,9	163,5
Loonkosten	166,2	178,8	191,6	200,5	205,3
% brutoloon					
Sociale lasten totaal werkgevers:	24,5	24,8	22,9	24,6	25,5
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	13,3	13,3	10,9	11,0	11,0
pensioenpremies (incl. VUT)	6,5	7,1	8,0	9,7	10,9
rechtstreeks betaalde sociale lasten	4,5	4,1	3,8	3,7	3,4
Sociale lasten totaal werknemers:	21,7	21,4	20,4	20,3	21,8
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	18,8	18,8	17,0	16,8	17,6
pensioenpremies (incl. VUT)	2,8	2,5	3,3	3,3	4,0
(a) De mogelijkheid om de algemene heffingskorting te verzilveren tegen de heffing van de partner is vanaf 2009 beperkt voor partners die geboren zijn in 1972 of later zonder kinderen tot 6 jaar. Deze beperking is vanaf 2011 meegenomen in de koopkrachtcijfers.					

2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
0,3	-1,7	1,8	1,7	-0,1	1,7	-0,6	-1,0	-1 $\frac{3}{4}$	0
1,8	-2,3	1,0	2,0	-1,0	2,1	-1,0	-1,1	- $\frac{3}{4}$	- $\frac{1}{4}$
0,7	-2,6	4,1	2,1	-0,7	2,1	-1,0	-1,4	-1 $\frac{1}{2}$	0
0,4	-3,0	1,4	1,9	-0,8	2,3	-0,8	-1,4	- $\frac{1}{2}$	1
0,2	-2,8	0,9	2,0	-0,7	2,1	-0,9	-1,3	-1 $\frac{3}{4}$	$\frac{3}{4}$
0,3	-2,3	1,6	1,6	-0,5	2,2	-0,4	-0,9	-1	-1 $\frac{1}{2}$
0,4	-3,1	1,5	1,9	-0,8	2,3	-0,7	-1,0	-1	$\frac{3}{4}$
0,1	-2,7	0,7	2,0	-0,6	2,1	-1,0	-1,3	-2 $\frac{1}{4}$	$\frac{3}{4}$
0,1	-2,6	1,3	1,6	5,2	4,1	-0,2	-0,6	-1 $\frac{3}{4}$	- $\frac{1}{2}$
2,0	-1,0	2,1	2,0	-0,8	3,9	-0,8	-0,9	-1	$\frac{1}{4}$
0,7	-1,9	1,6	1,5	-0,8	1,8	-1,3	-1,4	-2 $\frac{1}{4}$	- $\frac{1}{2}$
-0,6	-3,0	6,4	1,9	-1,0	1,4	-1,1	-2,0	-2 $\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$
0,2	-1,0	3,5	1,0	-0,6	2,1	-0,5	-0,7	-2 $\frac{1}{4}$	-2
-0,1	-2,2	1,7	1,0	-0,5	1,8	-0,3	-1,2	-1 $\frac{1}{2}$	-2 $\frac{1}{4}$
0,4	-1,0	2,6	1,2	-0,3	3,3	-0,5	-0,6	-1 $\frac{3}{4}$	-1 $\frac{3}{4}$
0,6	-0,7	3,6	1,2	-0,3	2,7	-0,3	-1,2	-1	- $\frac{1}{4}$
-0,6	-1,5	2,6	1,2	-0,4	1,1	-0,5	-1,6	-1	-2 $\frac{1}{2}$
0,4	-0,3	2,2	1,3	-0,5	2,4	-0,5	-1,6	-1 $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
-0,4	-1,2	6,5	1,4	-0,4	1,1	-0,5	-1,6	-1 $\frac{1}{2}$	-2 $\frac{1}{4}$
29000	28500	29500	30000	31500	32500	32500	33000	33000	33000
20,2	19,8	19,3	19,4	19,8	19,7	20,2	20,8	21,2	20,9
23,1	23,4	23,0	22,2	23,0	22,6	22,9	22,9	22,9	23,1
67,6	67,8	67,5	66,7	66,6	66,2	66,1	65,9	65,5	64,8
165,6	169,0	176,7	188,0	196,9	197,8	197,6	202,5	206,6	210,4
209,8	212,7	222,5	235,9	248,2	249,3	250,1	257,6	264,8	268,8
26,7	25,8	25,9	25,5	26,0	26,0	26,6	27,2	28,1	27,7
11,2	10,6	11,7	11,5	12,1	11,9	12,2	12,4	13,1	12,8
11,8	11,3	10,9	10,9	10,8	11,0	11,1	11,6	12,1	12,0
3,3	3,6	3,3	3,1	3,2	3,2	3,3	3,2	2,9	2,9
21,7	22,2	21,8	19,7	21,6	19,0	19,7	20,9	21,3	22,4
17,8	17,3	17,5	16,5	18,0	15,0	15,6	16,6	16,7	17,7
3,7	4,7	4,3	3,2	3,6	4,0	4,1	4,3	4,6	4,6

Verklaring van Afkortingen

AEX-index	Amsterdam Exchange Index
aiq	Arbeidsinkomensquote
akpep	Arbeidskosten per eenheid product
ANW	Algemene nabestaandenwet
AO	Arbeidsongeschiktheid
AOF	Arbeidsongeschiktheidsfonds
AOK	Arbeidsongeschiktheidskas
AOW	Algemene ouderdomswet
AWBZ	Algemene wet bijzondere ziektekosten
AWf	Algemeen werkloosheidsfonds
BBB-rating	Beoordeling van een gematigde kredietwaardigheid door kredietratingbureau Standard & Poor's
bbp	Bruto binnenlands product
bpm	Belasting van personenauto's en motorrijwielen
btw	Belasting op de toegevoegde waarde
BU	Buitengewone-uitgavenaftrek
cao	Collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CDS	Credit default swap
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
CPI	Consumentenprijsindex
DNB	De Nederlandsche Bank
EA	Euro Area
EBA	European Banking Authority
Ecofin	Raad Economische en Financiële Zaken van de Europese Unie
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EFSF	European Financial Stability Facility
EIA	Energie-investeringsaftrek
EMU	Economische en Monetaire Unie
ESM	European Stability Mechanism
ETS	Emission trading system
EU	Europese Unie
EU-15	De landen die vóór 1 mei 2004 lid waren van de EU
EV	Economische verkenning
Fed	Federale centrale bank van de Verenigde Staten
FISIM	Financial intermediation services indirectly measured (toegerekende vergoeding voor geleverde bankdiensten)

G3	Verenigde Staten, eurogebied en Japan
GGZ	Geestelijke gezondheidszorg
GIPSI	Griekenland, Italië, Portugal, Spanje en Ierland
hicp	Geharmoniseerde consumentenprijsindex
HWWI	Hamburgisches Weltwirtschaftsinstitut
i/a-ratio	Inactieven/actieven-ratio
IAB	Inkomensafhankelijke bijdrage (voor de ZVW)
iboi	Prijsmutatie bruto overheidsinvesteringen
ICT	Informatie- en communicatietechnologie
IFO	Institut für Wirtschaftsforschung an der Universität München
IMF	Internationaal Monetair Fonds
imoc	Prijsmutatie netto materiële overheidsconsumptie
IVA	Inkomensvoorziening volledig arbeidsongeschikten
LFS	Labour force survey
LPG	Liquified petroleum gas
LTRO	Longer Term Refinancing Operations
MEV	Macro Economische Verkenning
mkb	Midden- en kleinbedrijf
mlo	Microlastenontwikkeling
mrh	Motorrijtuigenbelasting
MSCI Europe	Breed gespreide index van circa 600 grote Europese ondernemingen
NAFTA	North American Free Trade Agreement
NNI	Netto nationaal inkomen
NVB	Vereniging voor ontwikkelaars en bouwondernemers
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
OTB	Onderzoeksinstituut van de TU Delft
ozb	Onroerendzaakbelasting
pep	Per eenheid product
S&P 500	Standard and Poor's index (beursindex van de Verenigde Staten)
SDEplus	Subsidie duurzame energie, nieuwe regeling
SGP	Stabiliteits- en groeipact
SMP	Securities and Markets Programme
UFO	Uitvoeringsfonds voor de overheid
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
UWV	Uitvoeringsorganisatie Werknemersverzekeringen
vpb	Vennootschapsbelasting
VS	Verenigde Staten
VUT	Vervroegde uittreding

Wajong	Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
WAO	Wet arbeidsongeschiktheid
WIA	Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen
WML	Wettelijk minimumloon voor volwassenen
WMO	Wet maatschappelijke ondersteuning
WSW	Wet op de sociale werkvoorziening
WTCG	Wet tegemoetkoming chronisch zieken en gehandicapten
WTO	World Trade Organisation
WTOS	Wet tegemoetkoming onderwijsbijdrage en schoolkosten
WVLZ	Wet verlenging loondoorbetalingsverplichting bij ziekte
WW	Werkloosheidswet
WWB	Wet werk en bijstand
WWNV	Wet werken naar vermogen
ZVW	Zorgverzekeringswet
zzp'ers	Zelfstandigen zonder personeel

Deze publicatie is een uitgave van:

Sdu Uitgevers
Postbus 20025 | 2500 EA Den Haag
T (070) 378 9911

Maart 2012 | ISBN 978-90-1257-6-444